

жазайыл бар. Күнчүлүк жерди аркан бою келтирген турнабай дүрбү менен карап көрүп дааналап, кароолуна жеткизе карап атып таштабасаң, Ак дөөдөн кутула албайсың, досум – деди.

Жал түбүндө турнабайды алып карап, жазайыл менен бизди көрүп калды окшойт, сырт кийимиңди чечип ыргытып кой. Карга экен, учуп кетти, карайтып чычып кетти, – деп калат.

Саргалдай сырткы чепкенин чечип ыргытып туруп калды. Санаасы тынган карга кароол Ак дөөнүн жаны турбайбы, айланып башка жакты карап, карга экен учуп кетти, карайта чычып кетти. «Кайсы жоо буза алмакчы, Ак дөөлөр баскан чекти» – деп, кара карга бурулуп оңдонгуча, жазайыл менен мелтирете мээлеп, кароолго толук алып, аяк серппей жыгылсын үчүн машааны секин ирмегенде, көз ачып-жумганча жалп этип кулап кетти.

– Жазбай таамай аттың, бали ыракмат! Билгизбедиң мылтыктын доошун, эми аша берсек, коркунуч болбойт, алдында турган Ак дөөнүн тоосун – деп сары тулпар Саргалдайдын мергендигин куттуктады.

Саргалдай секин жыла басып, сары тулпарды минип, Ак дөөнүн айылына жөнөйт, бара жатса оозун төөнөгүч менен тепчип койгон бир кыз учурап:

– Бул жерге келген куштун канаты, келген кишинин таманы күйчү эле, – деп, тактап сүйлөй албай жатканда, Саргалдай төөнөгүчүн сууруп алат. Бүдөмүк сүйлөп жаткан кыз ачык сүйлөй баштайт.

– Силерге бакты-таалай берсин. Ак дөөдөн этият болуңуз, – деп Көк дөөгө бара турган жолдун татаал жактарын толук көргөзүп берди.

Ак дөөнүн жаны чыга албай, эки көзү алайып, эки буту шалайып, аа дээрге алы калбай, кара кушун жарып ок тийип, жан чыкпай коркурап жаткан экен: Ошондо Ак дөө:

– Атаңдын көрү, Саргалдай,
Таамай аттың жазганбай.

Мергендигиң болбосо,
Мертинет элем шайтандай.
Ажалым жетти, мен өлдүм,
Бир окту сага аталбай,

деп айтып, сен мага наамарттык кылып алыстан атып койдуң. Сары тулпардын жалындагы жазайылдан мерт болосуң, – деп атам айтчу эле. Бала баатыр Саргалдай кереметтүү аты менен дөөлөрдү кырат дечү эле!.. Ошол мүмкүн ушул турбайбы... Мен сага достошо албай жүрчү элем. Тирүүмдө болбосо да, ушул жан таслим болуп жаткан маалда достошсоң, бизден кийинки бала-чакалар ынтымактуу болуп өтүшсүн. Бол, Саргалдай, мени кыйнаба! Өзүмдүн ач албарс кылычым менен кыя чаап ташта, кыйналбай өлөйүн, жүрөгүмдү сууруп алып, жүрөгүңө бас, менден да жүрөктүү баатыр болосуң. Ичегимди алып, ичегине басып, белиңе орогун, белдешип душман жеңбеген баатыр болосуң, – деди да узап кетти.

Сары тулпар Саргалдайды ээрчите алыска алып барып:

– Бул Ак дөөнүн нагыз душман экенин билесиңби. Өзүнүн ач албарс кылычы менен моюнун кесип, жүрөгүн сууруп, сууга ыргыткын, ичегисин алып, чынар терекке орогун, - деди.

Кереметтүү сары тулпардын айтканын угуп, ач албарс кылычын сууруп, сууга ыргытты эле, адам агызып жаткан чоң суудан тамчы суу калбай соолуп, заматта кургап калды. Экинчи жолу ичегисин алып, чынар терекке орой койду эле, көз ачып-жумганча кыйылып түштү.

Саргалдай сары тулпарын карай басты эле, оозу төөнөлүү кыз учурайт.

– Сен эмне кылып жүргөн кызсың? – деп сурайт.

– Мен келгениме көп жыл болуп калды. Келген күндөн баштап алтын-күмүш, асыл баа буюмдарын каткан казынасын кайтартат, даамдуу оокаттарды ичип, бирөө менен сүйлөшүп, сыр ачып коёсуң деп

дайыма эки жакка кетсе оозумду төөнөп кетет – деп күңкүлдөп түшүндүрдү.

Саргалдай оозун төөнөгөн шишин жулуп алып, Ак дөөнүн тулпарына мингизип:

– Жол көргөзүп бергин, – деп өзүнө кошуп алды. Андан ары бара жатып кыздан:

– Мындан ары кимдер бар? – деп, сыр сурады.

– Ак дөөнү атып душманыңды жеңдиби, сен күнчүлүктөн атпаганыңда, дубалап сени жок кылып коймок. Эми Көк дөөнүн абдан сак түлкү кароолу күнү-түнү уктабайт. Түнкүсүн жылдызын карай түндүккө жол жүрсөң, кадимкидей Жети аркардын жайылып жүргөнүн көрөсүң. Алардын ичинде карды салык кара аркар бар, ошону атып өлтүр. Аркардын ичине сыйкырлап бекитип таштаган темир сандыкта Көк дөөнүн жаны – жети балапан. Эми аркарлар караңгыда учурайбы, күндүз учурайбы, таамай мээлеп атпасаң, баарыбыз өлүм болобуз, – деди сулуу кыз.

Көп узабай айлуу түндө көгөргөн тоонун тумшугу түгөнө берген жеринен аркарлар күндүз бирөөлөр сезип коёт деп, караңгыда сууга чубап түшүп келаткан экен жыт алып:

– Адамзаттын жыты жыттанат, сууга барбай кете берелик, – десе баягы карды салык кара аркар болбой сууну көздөй жөнөйт. «Ушунча жылдан бери темир сандык ичимди эзип кыйнап болду. Адамзаттын колунан өлгөнүм бул көрөкчө сооп эмеспи» – деп, сууну карай жөнөдү. Аркасынан алтоо ээрчип келип, суу ичип кайра тартканда:

– Ата албасам мага жаман, жазып тийсең жазайыл сага жаман деп, такыр колтук тушу деп, өлөр жериң ушу, – деп жазайылды дүң дедире басып туруп калды.

Карды салык кара аркар типтик түйүлүп барып, ала салып жатып калды. Түлкү кароолу кеч калыптыр.

«Адамзаттын жыты жыттанды, шамал оңдоп кетти, бул жерге ажалдуу адам келбесе, башкасы

кайдан жетти?» – деп, түлкү акең жойлоп келип, бир шумдуктун болгонун сизди да, Көк дөөнү карай зымырады.

Барса Көк дөө кабыргасынан кагынып, төбөсүнөн сезгенип, адам тааныгыс абалда жаткан экен.

– Кел, түлкү баатыр, жакын отурчу, сен чыккынчылык кылган жоксуңбу? Аркарлар кайда болорун сенден башка ким билет. Аны билген адамзат жарала элек деп жүрсөм, өзүмдү өлтүрүүгө келип калган белем. Сен аркылуу болуп жүрбөсүн, түлкү баатыр! Бери жакын отур, ажал чиркин жакындаган сайын, кулак чиркин укпай жатат. Жакын отурары менен көк болот кылычы менен курсагын жара сайып сурай баштады, терисин сыйрып кирет.

– Кана айтарсың, түлкүм, айтарсың. Айтпасаң жаның колумда, а дүйнө көздөй кайтарсың, – деп жанын көзүнө көргөзүп, терисин сыйрый баштаганда:

– Эмнени айтайын, күн батыш тараптан адамзаттын жыты жыттана түшүп, эч нерсе көзгө көрүнбөй койгон. Көрсө, Кансейиттин Саргалдай айры белес кайканды аша келген турбайбы. Карды салык кара аркар ата келген турбайбы. Антыңды унутсам, Көк дөөм, мени кудай урбайбы.

Өлтүрсөң – жаным колуңда,
Жулсаң – жүнүм колуңда.
Нас баскан түлкү баатырмын,
Батмак элем сонунга.
Тоотпогон акмакты,
Алып турам моюнга.
Деген сөзүнө болбостон:
– Саргалдай менен дос болуп,
Сырыңды ачтың душманга.
Карайлап турам катуу ооруп,
Экөөңдү бирдей жутканга.
Түбүмө жеттиң куу түлкү,
Калтырдың мени бышманга.
Калтылдап өйдө тура албайм,

Кан аралаш сары зил
Катуу ооруп кузганга.
Бир беттешип өлсөмчү,
Саргалдай сындуу душманга.
Тумшукка чейин жиреди,
Ырсаңда, түлкүм, ырсаңда.

Ажал алдына ачууга ууккан дөө терисин сыйрып ыргытып, түлкүнүн мойнун бурап, кыпкызыл жылаңач ичегисин чубалткан бойдон ыргыткан экен. Ошондон түлкү-күлкү деген сөз калган дешет. Ичегисине чалынып ырсаңдай качып түлкү өлдү.

Жаны чыкпай башмалдак атып жаткан учурда Саргалдай Көк дөөнүн жаткан жерине жакындап калган кези эле. Аркардын ичиндеги жети балапандын алтоону өлтүрүп, алты жакка ыргытып, бир балапанын тирүү калтырып, койнуна катып келе берет. Бирок баягы Көк дөөгө жакындашканда Саргалдайдын бир жак ныптасынан, кабыргасынан кысып, өпкө-жүрөгүн куушурултуп жибергенинен секин койнунан алып чыгайын десе, алдырбай кабыргага тумшугун матыра баштайт. Акыры зор аракет кылып, мойнун толгоп чыгарып, колуна алары менен Сары тулпар келип, баягы балапандын башын жара чайнап өлтүрөт. Саргалдай Көк дөөнүн үстүнө кирсе, жаны жаңы эле чыгып, аяк-башы суналып калган кез экен. Аңгыча болбой ашкана тараптан эки кыз чыга келишет Ооздору төөнөлгөн. Мурдагы дөөдөн кандим болуп калган Саргалдай дароо шиштерин сууруп алып, сураштыра баштаса, бирин аялдыкка алыптыр, бирин үй жумушуна жумшап жүргөн кыздардан экен.

Көк дөөнүн тулпарына бирөөнү мингизип, Ак дөөнүн үйүнөн келе жаткан кызга кошуп, андан ары жол жүрүүнү улантат. Эки тулпарчан эки кызды ээрчитип, Кара дөөнү карай жол тартып бара жатышып, тиги кыздардан Саргалдай Кара дөөнүн жайын сурайт.

– Мына ушул кара тоонун эң чокусунда жолборс кароолу бар. Аны эч пенде алмак тургай, жакындап алдына бара алган эмес. Түштүк жол калганда жолборстун күркүрөгөнү, Кара дөөнүн кыйкырган добушу угулуп турат. Кара дөө жеткен дубакөй, күчтүү айлакер, сыйкырчы, малдарын семиртип туруп ташка айлантып коёт. Малдары бир калыпта семиздикте тура берет. Кай маалда өзүнө керектүү малын жан киргизип дароо союп, жей берет. Буга алышып да, атышып да ушул убакка чейин эч жан тең келген эмес. Уккан кабарга караганда мунун жанын жанагы жолборско киргизип, сыйкырлап койгон дешет. Кара дөөгө эч кандай дөөлөр да, баатырлар да даап келе алган эмес экен. Буга бир көзгө атар айлакер кыл мерген болсо, Кара дөөгө тийбей, күркүрөп чамынып жаткан учурда жолборстун эки көзүнүн ортосунда бармак басым агы бар дейт, ошол akka таамай атса, Кара дөө өлөт, андан башка эч Кара дөөнү өлтүрүү жолу жок. Өзүн атсаң баарыбыздын ажалыбыздын жеткени, бир жак азуусунун кычыгына да туура келбей, бул тургандарыбыз жок болобуз. Сенин жазайыл мылтыгыңа арналган, аксакал-акылмандар жети жылы ачиткан уу бар. Ошол ууга окторунду бир күн чылап коюп, анан алып сергитип, тоборсугандан кийин гана октош керек. Антпесе жөнөкөй окко өлбөй калууга тийиш дешип, баягы сулуулар өздөрүнүн көргөн-билгендерин Саргалдайга тартынбастан айтып беришти.

Ошол замат Саргалдай жети жылы чыланган ууга окторун салып, бир күнү күнү-түнү менен чылап коюп, окторунун баарын даярлап коёт. Эртеси таң аздан кара тоонун чокусун карата дүрбү салып караса, эч нерседен бейкабар жолборс чамынып, Кара дөө менен алышып, ойноп жаткан учуру экен.

Берки сулуу кыздар айтышты:

– Сиз жанагы жолборстун маңдайындагы бармак басым ак таамай көрүнгөнчө жакындап бара бериңиз,

ага чейин алар эч нерсе менен иши жок алышып ойной берет, – дешти кыздар. Саргалдай сары тулпарды кыздардын жанына таштап, кара тоонун чокусун карай жазайыл мылтыгын алып жол тартып, туу чокуга жете бергенде, бас белести бетке алып, жазайыл мылтыгын сундура чыкты. «Ата албасам менде айып, өлтүрө албасаң чыланган уу окто айып – деп, кароолго жеткире мелтирете тиктеп, үч жолу тартып алып, кайра сундурду.

Үчүнчүсүндө: – Жигиттин пири Шаймерден колдосоң – колдо, мен мерген дөөлөрдүн баарын кырсам деп, аттанып чыктым эл-жерден, намыстандым жашымдан Кансейит атам өзүмдү өлүмгө буйрук бергенден» – деп, өз ичинен тобосун келтирип, жолборстун маңдайындагы бармак басым акка кароолду мелтиретип тиктеп, басып жибергенде, жолборс түндүк бою түйүлүп келип, Кара дөөнү апчып, Кара дөө жолборсту мыкчып, ооздорунан кан кетип, бирин бири коё бербей, денелеринен жан кетип, карышкан бойдон жан беришти.

Кызыкка баткан Саргалдай эки жагын арылтып: «Чын эле өлдүбү, же сынамакчы болуп жатып алыштыбы?» – деп, аярлай басып келип караса, экөөнүн тең оозунан көбүк аралаш кан куюлуп жатканын көрүп, өлгөндүгүнө толук ишенет.

Кара дөөнүн мекен кылган үңкүрүнө кирсе, алтындан такты жасап, күмүш түркүк орнотуп, хандардын сарайынан да ашыкча, кирген киши чыккысыз кылып жасап койгон экен. Эки сулуу кыз эки жагынан чыгып келип, кол берип учурашып, көп жылдап туруп калышкандыктарын айтып, бул дөөлөрдү эч ким жеңе албайт, кандай пенде жеңип, бизди куткараар экен деген ойлорго батышканын айтышып, акырында Саргалдайдын айлакерлигине, акылмандыгына, жүрөктүүлүгүнө, жазбай аткан жазганбас, сүрдөбөс мергенчилигине чын жүрөктөн ыраазы болушуп, кайда болсо да баарыбыз силер

менен чогуу бололук деп кеңешишип, Кара дөөнүн казынасындагы алтын-күмүштөн, асыл баа буюмдардан эки тулпарга зыңгырата жүктөшүп, кыздын бири Кара дөөнүн мекенин, Ак дөөнүн мекендеген жерин бир кыз, Көк дөөнүн мекендеген жерин бир кыз башкарып, үч кыз өздөрүнүн колунан келишинче дөөлөрдүн тулпарларын мингизип, Саргалдайга кошуп узатышат. Жети күнчүлүк жерге узатып келишип:

– Эми бизден кабар алып, колдон келсе, тез-тез келип турсаңар, биздин көргөн күнүбүз эмне болот? – дешип, кыздар ыйлашып, коштошуп калып калышат. Эки-үч күнү удаа жол жүргөндөн кийин, баягы өзү калтырып кеткен агаларына келет. Агалары баягы сары тулпардын жасап берген сыйкырлуу оокатын ичип-жешип, дүнүйө бейкапар жатышкан экен. Саргалдай үч дөөнүн үч сулуу кыздары менен, эчен тулпарларга жүктөлгөн алтын-күмүш жана башка асыл баа буюмдар менен келип, агалары менен аман-эсен көрүшүп, душманды жеңгенин, аздыр-көптүр кыйналыштык көргөнүн, түбөлүк душмандары Ак дөө, Көк дөө, Кара дөөлөрдүн өлгөнүн, агаларынын алдында кубанычы койнуна батпай, ал жерге үч кызды үч дөөнүн мекенине дөөлөрдүн ордуна эли-жерин башкарып турууга дайындап келгенин айтып берип отурду.

Ошондо эки агасы Жармандай менен Калмаңдай сыртынан инисинин сөзүн угуп, баатырлыгын, тайманбай дөөлөрдү аткандыгын мактап отурганы менен, ичтерине жаман ой-сезимдер пайда боло баштады, ал сезимдер төмөндөгүчө: ысык кумдун илебине чыдабай, азык-оокат жетишпей калса ачкалыкка чыдабай, бардаштары жоктугунан атыңды союп бергин деп, инисин кыйнагандары, иниси тулпарын союп беремин деп, сары тулпарды жыгып, мууздаймын дегенде, дүйүм тамак даяр болуп калып, ошол жалганчы тамакка алданып, өлүм алдында инисин жалгыз жибергендиктери агаларын катуу ойлонтту.

Эми минтип, атынан башка жардамы жок, жалгыз өзү барып жоосун жеңип, канча олжо менен дөөлөрдүн тулпарларын жана алтын-күмүш менен үч сулуу кыз алып келип олтурса, ушинтип биз бери жакта калдык эле десек, кандай таш боор бир туугандар колдорунан келген жардамын бербей, инисинин жолуна тоскоолдук кылган деп, кандай жан болсо да айтпайбы. А көрө бир акыл табыш керек. Эли-журтубузга уят болбогондой бололу.

Экөөбүз улуу болсок, анан кичүүсүнө жардам бербегенибиз аз келгенсип, атак-даңк да албасак, а көрөкчө атабыздын айтуусу боюнча Саргалдайды дөөлөрдөн мурда жайлаганбыз дебейликби да, Саргалдайды өлүмгө көзүбүз кыйбаса да, бир жолун таап ушул жерде кала турган кылалы деп, эки агасы кеңешип Саргалдай жаткан үйдүн эшигине кылычты туура байлашып, катуу уйкуда жаткан инисин эки тараптан экөө келип:

– Жоо келди! Каптап келди! Тулпарлар менен кыздарды алып кетти! Камырабай жата бересиң? – деп, агалары кыйкырганда, уйкулуу көзү менен чуркап чыгамын деп, кылычка урунуп, эки тизеден эки буту шарт түшүп калат. Мурдатан даярданып алган эки агасы тулпарларды алып келишип, алтын-күмүш дүр-дүнүйөнү жүктөшүп, үч сулуу кызды өз-өз тулпарына мингизип, Саргалдайга кылчайып карабай кете беришет. Өзүн өзү жаман куйкул сары ат кылып куулуп, баса албай аксап сары тулпар Саргалдай калган жерде кала берет. Экинчи өзү менен кошо колунда ала жүргөн жазайыл мылтыгы калат. Эки тизеден түшүп калган буттарынын жанында, бир тууган байкелеринин көрүнөө кылган ишине муңканып айтып турганы:

Аралап өсүп чоңойдум,
Ата Журт кыргыз төрлөрүн.
Өлүмдөн коркуп качканча,
Атамдан неге өлбөдүм! .

Ит-кушка мени жем кылбай,
Байкелер, неге көмбөдүң.
Кийинки атам Кедейбай,
Кейиштүү күнүм көрбөдүң.
Зууракан апам экөөлөп,
Жар көчүрүп көмбөдүң! .
Эки буту жок, эп да жок.
Кара мүртөз, байкелер,
Кайрылып бириң келбедиң.
Ак дөөнү аттым алыстан,
Ал намысты алып берген
Кедейбай атам даанышман.
Караңгыда Көк бөрү дөөнү,
Кароолу менен сулаттым.
Каргашалуу Кара дөөнү
Жолборс менен кулаттым.
Жосуну жок, байкелер,
Жоолашкандай не жаздым.
Эки буттан ажырап,
Карып болгон убагым.
Как эткен карга жүрбөгөн
Кумдуу чөл болду турагым.
Эки агам кылды кордукту,
Кимдерге жетет убалым.
Ажалым жетип өлгөнчө,
Айла жок жашай турайын, -

деп, көз жашын көлдөтүп, муңун кимге айтаарын билбей, заманасы куурулуп, сан ойго батып думугуп, ичинен чери тарабай, эки жерде жаткан эки бутун алып коюуга жарабай, эси ооп, жазайыл мылтыгын кармалап турса, шартылдаган добуш чыгат. Кылчайып артын караса, бир эликти кубалап эки колу жок чолок киши келе жатканын көрөт. «Көр оокаттын айынан, элсиз жерде күн көрүп жүргөн мендей шордуунун бирисиң го» – деп элигин ыргыта атып коёт.

– Айланайын тилегиңе жет! Көп күндөн бери наар сыза элек элем, – деп, Саргалдайга салам айта

келип, эки бутунун эки жерде жатканына таң калып, жакын отуруп, белимдеги курду чечкин, кагылайын. Ичинде кырма кызыл дарысын кытай табыбы берди эле, ажеп эмес, бир шыпаа болуп кеткиси бардыр, – деп, дарысын чечтирип, сыйпаар менен кан токтоп, ооруганы басыла баштайт.

Аңгыча дагы бир дүбүрөгөн добуш чыгат, караса бир коёнду кубалап бир киши келе жатат, караса эки көзү жок. «Бул дагы мендей шордуунун бири го» – деп, коёнун ыргыта атат.

– Ким болсоң да өмүрүңө береке берсин. Көз салып бербесең да, бир күн да болсо жаныма жардам бердин, – деп алкайт.

Эки бакыр, бир тукур болуп оокат өткөзүп, ошол күндөн баштап, көзү сокур Саргалдайды көтөрүп, колу чолок көзү сокурду жетелеп алат.

Бир жерден экинчи жерге келишсе да, өздөрүндөгү кытайдын кырма кызыл дарысын Саргалдайдын эки бутуна бириктирип сыйпап, эч даба таба албайт. Бир күнү Саргалдай буту ооруп жаны кейип, өз жанын өзү кыюудан тартынып, көз жашын көл кылып олтурса, жанына ойноп бир чычкан келе берет.

– Мен жыргап калгансып келгенин кара! – деп, кылычтын учу менен чаап жиберсе, чычкан тең бөлүнүп, ичеги-карды чубалып кызыл ала канга боёлуп, нары-бери жанталашып, бир чөптү тиштеп алып, жараттарына сыйпап, көз ачып-жумганча көздөн кайым жок болуп кетет.

Чычкан үзгөн чөптү издеп бирди таап, ушундай чөптөн издешип таап алып келип:

– Мени эптеп бастырсаңар, анан калган күндү көрүп кетет элек – деп, аздыр-көптүр издеп табышып, Саргалдайды эптеп бастырып алышат. Ага чейин сокур көтөртүп, чолокко жетелетип, Саргалдайга кыюусу келе калганда бир нерсе аттырып өлбөстүн күнүн көрүп, жүрө беришет.

Саргалдай бир күнү ойлонуп олтуруп:

– Туугандарым, эми бизге бул жүрүшүбүз жарашпайт, бизге бир оокат жасап бере турган карындаш издеп таап келейин! – дейт.

– Андай болсо, жакшы болбойбу! – деп жолдоштору сүйүнүшөт. Саргалдайдын буту айыгып, кадимки калыбына келбесе да, басууга жарап, төшкө чыгып сары тулпарын чакырып:

– Биз эки бакыр, бир тукур болуп оокат кылып жатабыз. Эгер мүмкүнчүлүгүң болсо, бизге бир оокат жасап бере турган бир карындаш таап бербесең болбойт, – деп кеңешет.

Сары тулпары айтканына макул болуп, өз көңүлүндө макул болбой, зордук күч менен бирөөгө алып бергени жаткан бир байдын кызынын үстүнөн чыгарат.

– Секин көшөгөгө кирип, бир тууганың бар экен, чакырып жатат дегин. Ал кайсыл бир тууганым болду экен деп, кыз бизге келери менен, айтпастан менин атым Саргалдай, сенин атың Ак коён, бир тууган карындашым болосуң деп мага учкаштырып алып жөнөгүн. Ошол бойдон сага түбөлүк карындаш болуп калууга тийиш, – деди сары тулпар Саргалдайга.

Айтканына макул болуп, Саргалдай сары тулпарды минип алып, айткан байдын кызына барса, мергендерге жамбы аттырып, оюн куруп жатыптыр.

– Кимде-ким ушул ыйыкты атып түшүрсө, күйөө бала болууга акылуу, – деп акындар жар чакырып жатканын угуп, Саргалдай сары тулпарга:

– Мен өз эмгегим менен эле алып кетсем болбойбу. Дөөлөрдү аткан Саргалдай ыйыкты ата албай калмак белем?– дейт.

– Ал өзүңдүн ишиң, иримде сен карындашым болсун дебедиң беле, эми түбөлүк жарым болсун дейсиңби? Анда эмесе, ошол ыйыгын атып түшүр, күйөө бала деп ырчылары айта бериң. Андай болсо өзүң билгин, – деди сары тулпар.

Байдын кызына эчен жерден, эчен элден мен кыйынмын дегендин баары жети ай бою ыйык атышып, эч кимиси ыйыкка тийгизе албаптыр. Ой кийигин ойго шилеген, тоо кийигин тоого шилеген, учкан кушту кондурбай аткан мергендерден, уламалуу карыдан, узун кулак жаштан, алтын тапкан соодагер, күмүш чапкан зергер, дары ийлеген дарыгер, казысы, муптусу, табыбы, эл бийлеген акылмандан эч ким калбагандан кийин, думана, бакшы, ырчы, чоорчуларга уруксат берип, ошолордун келүүсүн күтүп турганда, Саргалдай келип олтурбайбы? Думана, бакшы, ырчы, чоорчу, соку, жаргылчак көпчүлүктүкү деген сөз ошондон калган.

– Ыйык атууга мен даярмын, аялдыкка эмес, карындаштыкка алып кетемин, – дейт

Саргалдай кабар берип.

– Шертимди бузбайм! – дегенден кийин кыздын атасы Саргалдай ойлонот: «Ыкка көнбөс дөөлөр да өлгөн, ага болбосоң, ошо болорсуң» – дейт да, өздөрүнүн айтканын бузбастан келип, ыйыкты ыргыта атат.

– Бек күйөө! – деген хандын сөзүн укпастан.

– Карындашым үйдөн чык! – деп, сары тулпарга учкаштырып алуу менен бирге, сары тулпар удаа-удаа оосурду эле, жытына келген жыгылып, ууккан жандар уугуп, түшкөн адам бири-бирин таба албай калышты.

Саргалдай Ак коён карындашын учкаштырып, беймарал жашап жаткан жерине барды. Ал колу чолок, көзү жок агалары менен Саргалдайга тез көнүп, оокат-ашын жасап, кийим-кечесин жууп берип турду. Ээн талаа, эрме чөл болгондуктан, от маселеси абдан кыйын болгон. Саргалдай карындашы Ак коёнго:

– Биз жокто отко боор бышырып жечү болбо, садагасы, – деп абдан эскерткен. Күндөрдүн бир күнүндө: «Байкелерим келгенче отко боор бышырып көрөйүнчү» – дейт да, күнүгө атып алып келип жат-

кан кайберендин этинен бирөөнүн боорун отко салып коёт. Арадан бир аз убакыт өткөндөн кийин от өчүп калат. «Эч жерде от жок, агаларым келгенче от жок тамак даярдай албай каламбы» деген ой менен Ак коён эчен адырлуу тоо ашып, эчен татаал жол басат. Бир жерден оттун чыгып жатканын көрүп, Ак коён өлө-тала жетип, от сурайт.

– Балам, келген экенсиң, отту ал, сени менен кошо барып, сенин кай жерде турганыңды билип, ээн жерде мен да жалгыз эригип жүрөм, эне болуп алайын кагылайын. Мен да жанга эш болор адам таппай жүрбөймүнбү, садага болоюн, отту сенден кантип аяйын, – деп отту алып, Ак коёнду ээрчип кошо келет.

– Үйүң ушул жерби, садага болоюн, мен жакшы көргөн адамды маңдайынан сүйөмүн, ага капа болбойсуңбу, – дейт.

– Жок, эне, жакшы көргөн кишилерге биз кантип капа бололук, – деп айтаары менен маңдайынан сүйүп, Ак коёндун канын соруп, жатканын байкас албайт. Күнүгө отту дубалап өчүрүп салат. Күнүгө агаларына билдирбей эчен белес тоолордон ашып, Ак коён от сурап барат. Ошентип, кыздын канын соруп, оокатын ичип жүрө берет. Күндөрдүн бир күнүндө Саргалдай сезип:

– Эмне сыр болбосо байкагын, – деп, биринчи жолу көзү жок агасын калтырат. Көзү жок өзүнүн жаткан жеринен жылбай, кейиген болуп жата берет. Анын жатканын, же сыртка чыгып кеткенин карындашы Ак коён болбосо анын душманы желмогуз кемпир билбейт.

– Бүгүн сени убара кылбай өзүм келдим, Саргалдай байкең сезбесе болду. Биз, балам, өлүү менен тирүүнү билген адамдардан болобуз, – деп жакындап келип, Ак коёнду маңдайынан соргондо, Ак коёндун ээси ооп, акылын жоготуп, көпкө барып зорго оңолду. Ошону сезип жаткан көзү жок байкеси: «Ии

биздин карындашты ушул желмогуз ырастап жүргөн экен» – деп, кечинде келээри менен Саргалдайга түшүндүрөт. Экинчи жолу эки колу жок байкеси калат.

– Кана, карындашыңызга сиз да бир кам көрүңүз, кандай дейсиз! – деген турбайбы.

– Айланайын карындашым үчүн кашык каным чачылып кетсин, – деп чолок байкеси калган экен. Колу чолок байкеси калган күнү эмнеси болсо да билип, айткан кеп сөзүн угайын деп, көз ирмебей карап турса, биринчи жолу желмогуз кемпир:

– Саргалдай агаң каякта? – деген болуп үйгө кирет.

– Саргалдай байкем өз иши менен кетти, коркпой эле кире бериңиз.

– Жок, балам, Саргалдайдын жыты жыттанат.

– Туура, эне, акемдин кийимин жууп коёюн деп эртең менен алып калдым эле. Ошол жыт болсо керек.

– И-и айланайын, ошондой эле болсунчу, Саргалдай үйдө экен деп, сансыз ойго чөмүлбөдүмбү, – деген кемпирдин сөзүнөн улам колу жок ойлорду ойлоп, акыры Саргалдайга өзүнүн түшүнгөн ойлорун айтат.

– Эми сен өзүң калгын – деп, көзү сокур менен колу жок талаага кетишип, Саргалдайды калтырышат. Өзүнө чакан жерди оюп: «Берсең ушул жерден бер» – деп, жазайылды бетине кармап, даярданган бойдон жата берет.

– Агаң үйдөбү, жыты жыттанат! – деп, бир убакта добуш чыгат.

– Жок, эне, талаага ууга кетишкен. Агаларымдын кийим-кечесин жуудум эле, кечээ сизге айтпадым беле, кир, кире бериңиз, – дейт.

– Охо, ошондой эле болсунчу, үйдө экен деп жаным калган жок деген болуп, сырттан үйгө кирип, Ак коёндун жанына келип отурат.

– Жалгыз ээн талаа, эрме чөлдө зериккен чыгарсың, чырагым! Биздин үйгө айылдап барып келсеңчи.

– Кокус агаларым келип калышса, кайда кетти деп издешип убараланбасын деймин, болбосо барат элем, – эне.

– Андай болсо жөнү бар экен, – деп кызга жакындап, бетинен эми сүйө турган болгондо, жазайыл менен жамбаштын кошконуна эч качалбас кылып атып салды.

Ошондо желмогуз кемпир:

– Атаңды ат, Саргалдай, Жотоңду ат, Саргалдай. Аздык кылса бардыгы, Ботоңду ат, Саргалдай!..

Жайламакчы элең, жайладың, Саргалдай, сенин баскан изиңе баспаймын, артыңдан кыяпат айтпаймын дедим эле. Мени жолдон азгырган карындашыңдын каны болду. Адам жашарткан кандан чыга албай байырлап алдым эле, мына акыры өз колуңа түшүп олтурамын. Эми эмне суранарың болсо айткын, колумдан келген жардамды аябаймын, – деди.

– Менин бир туугандарымдын баары жарым жандуу кеселман болуп калды. Мүмкүн сенин колуңдан келер деп ойлоймун. Ушулардын баарын кайра калыбына келтирип бергин, андан ар жагын да ойлонушуп көрө жатарбыз.

– Анда эмесе мен макулмун, бир туугандарың келгенче өзүңдү жутуп көрөйүн, буттан сабыркап жүргөн экенсиң, эч оорубас кылып, энеден жаңы төрөлгөндөй болсоң, ыраазы болор белең?

– Жо-ок, ириде менин туугандарымды оору-сыркоодон каксыз кылгын, көзү жогун көздүү, колу жогун колдуу кылгын, – деди. Аңгыча көзү жок келип калды эле:

– Ушул кишиден баштасаң болот, – деди.

Жарадан жамбашын коомайлап, өйдөрөөк болуп туруп жутуп жиберип, мекчейип карап туруп калды. Оңдонуп обдулуп коюп, эч бир куса турган кебетеси жоктой сезилет. Шашып кетип Саргалдай кылычтын сырты менен желмогузду желкеге койду эле, шашканынан окшуп-окшуп барып кусуп жиберди.

– Саргалдай иним, ыраазымын, сен болбосоң дүнүйө бейкапар, күн-түндү ажыратпай, ак-караны тааныбай, чоң-кичинени өлчөбөй, күнү-түнү да карангы бойдон өтмөкчүмүн – деди эки көзү жайнап.

Экинчи кезек колу жокко келди. Колу жок жагында келе жатканда эле даярданып, жаратынан коомайланып турган кемпир лак дегизе сугунуп, эч нерсе көрбөгөн, билбеген адамдардай мисирейип олтура берди. Чай кайнамдан ашык убакыт өтгү, куса турган пейли жок.

– Сен кузгун келбей, аш кылып кеткиң келеби? – деп, кылычтын сырты менен көк желкеге шилтер замат, эки колдуу башкача бир адам пайда болуп калды. Колдуу болгонго кубанычы койнуна батпай, кайра-кайра Саргалдайды алкай берди. Кемтиги толуп, көзү жогу көздүү болду. Колу жогу колдуу болуп, мурдагыдай болбой, бараандуураак, алдуу-күчтүү, ден соолуктары таза адамдардан болуп калганына ыраазы болуп жатышты.

Үчүнчү кезек Саргалдайдын өзүнө келди. Саргалдай дагы баягыда байкелери кылыч байлап, эки тизеден кесилип түшчүдө, кайра бүткөндө ойдогудай бүтпөй уруюп-буруюп тукур болуп, басканда көп кыйналчу болгон.

– Азыраак туугандарым менен кеңешип алайын, – деп далдоо жерге ээрчитип барып айтат.

– Мени жуткандан кийин куспайт. Үчөөлөп алдын келишинче сабап жибербесеңер болбойт, аш бышымга жетсе, аш кылып коёт. Айла кеткенде сойгула, союп туруп денесин тинтип жиберсеңер табасыңар, болбосо өткөн өчү бар, өлсө да аш кылып кетүүгө аракет кылат, – деди.

Колу чолок, көзүжок туугандары көздүү, колдуу болгонго жетине албай сүйүнүп турушкан эмелер:

– Айланайын, Саргалдай иним, ушул Ак коён үчөөбүз кантип сени куздуруп албайлык, – деп чуулдашты.

– Мейли андай болсо, мен макулмун, – деп желмогуз кемпирдин бет маңдайына келди. Оозун чоң ачып, эки көзү чакчайып, жаны чыкчудай жарадарына карабай тыбырчылап жатып, араңдан зорго жутту. Жутуп бүтөөрү менен бир мудаага жеткенсип, өңү кубулуп барып оңолуп, буту-колун сунуп суналып, уйку-соонун ортосунда көшүлүп калды.

Чай кайнам убакты өткөн маалда:

– Куспайсыңбы? – деп, аракет жасашты. Киши катарында көрбөстөн, беймарал толукшуп жата берди. Ошондо Ак коён чыңырып:

– Кагылайын, байкелер, ушул да жакшылык болобу? Сойбойсуңарбы? Бул кебелбей жатышы менен Саргалдай байкемди аш кылып жиберет, – деп ыйлап жиберди.

Ошондо эстерине келишип, Кара дөөнүн ач албарс кылычы менен жалгыз башын кыя чабышып, ичин жарып издөөгө кирди. Ичеги-карындан издеп эч таба албай, бүт денесин канжарлап жиреп издей баштады. Анда да табылбады. Колун кесип ары жакка таштап койду эле, ошол туштан:

– Чыпалак, чыпалак, чыпалакта бир туяк – деп бир чыпалактын кайталап сайраганын угуп: «Чыпалакта бир туяк дегени – ушунда калды деп жүрбөсүн» – деп, баягы чыпалакты канжар менен тилип жиберсе, баягыдан эки эссе чоң, эч жеринде жарат жок, салам айтып тура калат Саргалдай.

Ошентип, өлгөнү тирилип, кемтиги толуп, колдуу, буттуу, көздүү болуп, ынтымакта жашап калышат. Душманы болгон кемпирден да кутулуп, жыргалдуу турмуш кура башташат.

– Байкелер, ушунча жыл бир бирибизге караан-бутак болуп калдык, – деди бир күнү Саргалдай. Эми колдуу, буттуу, көздүү болдук. Ортодо бир карындашыбыз, бир дөбөтүбүз бар экен, биз эми өз-өз эл журтубузга кайталы. Куу турмуштун запкысын жакшы эле тарттык. Мындан аркысы кайырлуу бол-

гусу бардыр. Анан карындашты, дөбөттү өз жайына коёлу, кимибизди ээрчисе, ошонубузга бара берсин, – дешип убада кылышты.

Көзү сокур менен колу чолок бир тарапка кетишти. Саргалдай бир тарапка кетти эле, аны Ак коён менен дөбөт ит ээрчий кетти. Колу чолок колдуу, көзү жок көздүү болуп, сүйүнгөнүнөн бир карайган шаардын караанын көрүп, өлбөсөк ушул шаарда жашайбыз го деген ниет менен кадамдарын кере шилтеп жөнөп кетишти. Эмдиги кезек Саргалдайда. Саналуу он эки күн жол жүргөндөн кийин, азыраак табы айный түшүп, ара жолдо Саргалдай кайтыш болуп калат. Ак коён карындашы эмне кылар айласын таппай, ыйлай берип үнү бүтөт. Бир зоокача кара ташты пааналап, ошол таштын түбүнө түнөп, агасынын сөөгүн алып кете албай, же таштап кете албай, кыйноодо туруп: «Таш жарылып кетсе, ушул жерге коюп кетсем – ит-куш жебесе» деген тилек менен:

Көлдөп акты көздөн жаш,
Кандайча дүйнө болду кас.

Саргалдай агам жаткыдай,
Зоо бөлүнүп, жарыл таш.

Тилегим курч али жаш,

Бири бийик, бири пас.

Бир адам жок жанымда,

Жардам бергин, жарыл таш! -

деп, хан какшап айлап буркурап, боздоп турган учурда, көлкүлдөй түшүп таш ачыла берет. Ак коён агасын киргизип, өзү сыртка чыгар менен кайра жабылып калат.

Ботодой боздоп, артын кылчак-кылчак карап, байкесин кыя албастан айласыздан узап жол тартат. Үч күн жол жүргөндөн кийин калың той берген айылга туш келет. Байкеси менен жүргөндө жан алакет менен жүрүп, байкесинин кийимин кийип, жазайылын асынып, эркекче жасанып алганда байкеси да, башка адам да эч кандай кыз деп ойлобос

эле. Эркекче кийинген кийими менен той берген айылдын четине келип, эмне деген той болуп жатканын сураса, Ооган элинин падышасы Абдырахман хан кызын турмушка узатууга жар чакырып, узун шырмый жасатып, бир калта алтын байлап, ыйык аттырып, жаа тарттырып жаткан экен.

– Ким ыйыкты атып түшүрсө хан күйөө болот. Анын байгесине Ак келтек сыйлык берилет, – дейт. Ак келтек керемети бар келтек. Өлгөн адамдын баш жагына саят экен, дагы бир тууганы Сулайман ханда Көк келтек бар экен. Ал дагы кызын турмушка узатканы той өткөрүп жатыптыр. Ал Көк келтек да кереметтүү келтек, өлгөн адамдын аягына саят экен. Үчүнчү бир тууган Абдитагып хан ал дагы кызын бергени жаткан экен. Себеби үч бир тууган бир жылда, бир айдын ичинде кыздуу болушкан.

– Эл ылакабы боюнча жакшы ниет жарым ырыс, – деп, эң улуу агасы Сулайман хан: Ак келтекти Абдырахман хан сен алып, кызың турмушка чыкканда күйөө балага сыйлыкка бергин. Көк келтекти Абдитагып хан алгын, сенин да кызың турмушка чыкканда күйөө балага сыйлыкка бергин. Мына бу көк гүлдүү бетаарчыны мен алайын. Менин кызым турмушка чыкса, күйөө балама сый кылып берем. Бул үч буюмду сый кылып берели дегеним: өлгөн адамдын баш жагына ак келтекти, этегине, аяк жагына көк келтекти сайып, көк гүлдүү бетаарчы менен желписе, өлгөнүнө жети жыл толбогон адамдын баары тирилүүгө тийиш. «Жакшы ниет тилек, жарым ырыс» дегендей, инилерим кыздан айланалы. Үчөөбүздүн кыздарыбыз үч жерде болобу, же жакын болобу, күйөө балдар ынтымактуу болуп, бирин бири сыйлап турса, бирөө жарымыбыз көз жумуп кетсек, чогулуп келип, Ак келтек, Көк келтегин ала келип, көк гүлдүү бет аарчы менен желпип, кайра эл арасына кошуп койсо, адамзат пендеде мындан ашкан таттуу турмуш болобу! Өлгөндү тирилтет экен деген сөздүн өзү даңкы тап жарып жатпайбы, – деген

тура улуулук кебин айтып, эми тойду баштаганыбызга үч айга жакын болуп келатат, бир да ыйык ата албады. Үчөөбүз үч жерде тойду берели да, бир базар күтөлүк, болбосо башкача тартип чыгаралы, – деди.

Аны уккан Ак коён ичинен сүйүнүп, оң карап күлүп, сол карап ыйлап, агасынын сары тулпарын минип, жазайылды колго алып, той башкаруучуларга келип, уруксат алып:

«Менин колум эмес, байкем Саргалдайдын колу, ата албасам мага жаман, тийбей калсаң жазайыл сага жаман, жакшылык нишаандан кабарлар болуп агамды тирилтип алсам» – деп, сумсая түшүп, жазайылды сундуруп, ыйыкты карата мээлеп туруп басып калды эле, октон мурда ыйык учуп кетти. Аны жерге тийгизбей сары тулпар менен тосуп алды.

– Күйөө болду, – деп, Абдырахман хан Ак келтегин алып келип, эки бетинен өөп туруп, сыйлыкты тапшырды.

– Эми бөлөк-бөтөн болбой калдык, – деп, Ак коён сыйлыкты алып:

– Мен бир айга жетпей шаан-шөкөт менен келип, колуктумду алып кетемин, – деп убадалашып, Ак келтегин алып, топтон чыгып жөнөдү. Айыл четине келип, баягы ыйыктан алган сыйлык акчаларына бир келишкен бай баласынын кооздоп жасалган кийимин сатып алып, кийинип, тез эле Абдыталып хандын той берип жаткан жерине келди. Той башкарган билермандарга учурап, өз ичинен кыңылдап ырдап, байкемди тирилтип алсам деген ойдон бөлөк, оюнда эч нерсе жок. Ак коён ыйыкты карай жазайыл сунуп: «Менин колум эмес, Саргалдай байкемдин колу» – деп, мелтиреп жазайылды басып туруп калды. Калтадагы алтынды өзүнүн үстүнө жакындаганда жерге түшүрбөй эңип алып кетти.

– Буюрса уулум болдуң! – деп, Абдыталып хан өз айтуулары боюнча Көк келтекти алып чыгып, бетинен өөп, салт боюнча белегин карматты.

– Эми мен өз адамыңар болуп калдым. Менин катуу оору карыган атам бар. Мүмкүн болсо, барып көрүп келейин. Анан сый-сыпат менен колуктумду алып кетүүгө даярмын, – деп Ак коён уруксат алгандан кийин, элден бөлүнүп чыгып, ыйыктан түшкөн алтынды берип, падышалардын балдары кийчү кийимден кийинип алат.

Түз эле Сулайман хандын тоюна бет алып, тойду башкарган адамдарга барып, ыйык атууга уруксат алып, өз ичинен:

«Ушул сапар уят болбой атып, Саргалдай байкемди тирилтип алсам, ушул кылгандарымды байкем билсе» – деп, ойго батып, санаага чөмүп, ыйыкка жакындаганда: «Ата албасам мага айып, тийбей калсаң сага айып», – деп жазайылды адатынча сундуруп: «Менин колум эмес, Саргалдай байкемдин колу» – деп байкесин пир тутуп, жазайылдын машасын секин басып калганда, ыйыкты үзө атып, жогору көтөрүлүп барып кайра түшүп келатканда Ак коён жерге тийгизбей тосуп алат.

– Атаңдын көрү, армандуу дүнүйө! Нагыз күйөө балам ушул турбайбы? – деп Сулайман хан өзүнүн күйөө балалуу болгондо берем деген көк гүлдүү бет аарчысын алып келип, эки бетинен өпкүлөп, чыдай албай жашып ыйлап, кучактап коё бербей туруп, салт катары белегин берет.

Өлгөндү тирилтүүчү буюмдар колуна тийгенине кубанып, байкесине тез эле жетип барууну көздөп турганда, ызы-чуу түшкөн калың эл:

– Хан күйөө, бек күйөө! – дешип, уу-чуусу басылбады.

– Калайык-калк, мен мурда таанылбай бейтааныш болгонум менен, насип буюруп силерге бир тууган болуп отурамын. Сиздерден уруксат болсо, менин бир карыган энем бар эле, мени көрбөй тура албайт. Ага барып өзүмдүн ал-жайымды түшүнтүп келбесем, карыган адам бейтап, бир жакка басып

кетип кыйналып жүрбөсүн, – деп Ак коён калың элден суранат.

– Туура, жалгыз уулу болсо, эне деген кыйын, барып келгин, балам, – дешип, аксакал-көксакал айыл билермандары жооп беришет. Ак келтек, көк келтекти, көк гүлдүү бет аарчыны алып, түз эле сары тулпарды минип, Саргалдай калган зоого келет. Баягы бекилгенде өзү турган жерге туруп:

– Жамбыны атып мен келдим,
Жапалуу күндү мен көрдүм.
Байкемдин жүзүн көрсөм, – деп,
Календер болуп сенделдим.
Эркекче кийим кийиндим,
Тилекти бер деп сүйүндүм.
Өлгөн жан калсын тирилип,
Тилек менен жүрүмүн.
Жарыл таш – жарыл, мен келдим,
Байкемдин жүзүн көрөйүн
Тең бөлүнүп тилингин!
Жарылгын, ташым, жарылгын,
Байкемди абдан сагындым.
Эчен күн бактың бекитип,
Багындым, ташым, багындым.
Эч жүзүн көрбөй келатам,
Тулуп өскөн айлымдын, -

деп, зар какшап ыйлап, көз жашын көл кылып карап турса, таш жарылып байкеси көрүнөт. Кучактап беттен өөп, баш жагына ак келтекти, аяк жагына көк келтекти сайып, көк гүлдүү бет аарчы менен желпиди эле...

– Өөх, кагылайын, ушунча катуу уктап кеткен экемин – деп, уйкудан жаңы ойгонгондой ойгонуп, карындашынын көз жашын көрүп, айран-таң калгандыктан, Ак коён болгон ишти кыскача баяндап берет. Саргалдай байкесинин санаасы тынып, Ак коён карындашынын айтканын угуп, кеңеше акыл куруп, Ак коён экөө баягы кыздарга келишет.

Абдыталып хандын кызы бир жума мурда төрөлүптүр. Абдырахман хандын кызы Сулайман хандын кызынан үч күн мурда төрөлүптүр. Эң кичүүсү Сулайман хандын кызы болот. Ак коён кыздарды сынамакчы болуп, эң биринчиси, улуусу Абдыталып хандын кызынын үйүндө болот. Адам кейпинде эмес, аппак коён түрүндө куулуп жашай баштайт. Ашкана жакка жойлоп, сүтүн төгүп, кээде шуруларын кырчып коёт. Ак коён байкем сезсин деп агын сууга түшүп, жеңеси уруп койгон учурда кайрадан күлгө оонап, агасы Саргалдайдын жолуна жатып алат. Саргалдай жакшы жышаан болбогонун билип, Ак коёнду ортончу кызга алып келип коёт. А жерде да Ак коён тынч турбай жүгүнүн астын казып, айран-сүтүн иритип, чач мончокторун парчалап кыркып таштайт. Кыз ура баштайт Саргалдай карындашын кичүүсүнө алып келип коёт. Мурдагыларга караганда үйүн абдан чачат. Баарын кыркып жатса, астына алып эркелетип:

– Сен менин кыйбасымсың, чача бер, кырка бер, мен эч нерсеге теңештире албаймын. Өйдөгө чыкса өбөк, ылдыйга түшсө жөлөк боло турган бир эле сенсиң, – дей турган.

Ак коён ойлонуп: «Байкемдин анык түбөлүк жары ушул экен» – деп, адам түрүндө болуп, кыз менен үч убак сүйлөшүп, кеңешип, үйүнүн ичине кирсе чыккыстай кылып колдон келген өнөрлөрүн көргөзүп, оймо-чийме сайма түрү менен кооздоп, жасап коюшат. Эки кыз келип: «Булар үй-жайларын оңдоп жатышкан экен» – деп, эчен ойго батышып, күнүгө келип, сайган саймага суктанып таң калышат. Булардын биримдигин бузуп: «Жок кылыш керек» – деп, эки улуу кыз кеңешишет. Бир күнү үйдө киши жокто келишип, экөө Ак коёнду мээсине теменеден житире кагып кетишет. Тилге дурус келбей, оюндагысын айта албай, Ак коён мурт өтүп кетет. Саргалдай карындашынын кандай болуп өткөнү белгисиз болуп:

– Ак коён карындашымдын сөөгүн жерге койбоймун, күнүгө көрүп турушум керек, – деп арчадан суу өтпөс кылып ящик кыналып, деңиз жээгиндеги асман тиреген чынар теректин эң кылда чокусуна табыты менен түшпөстөй кылып байлатып коёт. Күнүгө үйүнөн чыкканда жана келгенде карындашын эскерип, кылган жакшылыктарын ойлончу болот...

Күндөрдүн бир күнүндө катуу бороон болуп, чырмап байлаган зымдары үзүлүп, деңизге түшүп, Ак коён агып кетет. Эртең менен эрте темирден чокой кийип, Ак коёнду таап алыш үчүн издеп кетет.

Саргалдай издеп кете берсин, Ак коёндон кабар алалы. Ак коён сандыгы менен чынар теректен учуп түшөр замат агып олтуруп, бир тор салган чалдын торуна түшөт. Чал болсо, чоң балык түшүп калды, жалгыз тарта албай койдум деп, жээкке казык кагып, торун байлап коюп, кемпирине келет. Кемпири экөөлөп тартып алышса, бир арчадан жасалган сандык, кыйналып-кысталып жатышып, экөөлөп оозун ачышса, ай десе аркы жок, күн десе көркүжөк, бир сулуу кыз уктап жаткандай көрүнөт. Кемпир байкуш тарткылап ойгото албай, акыры башы-көзүн сыйпалоого өтөт. Башын сыйпаласа, колуна катуу нерсе урунганынан тырмактап жатып сууруп алса, кыз көзүн ачып:

– Энеке, мен ушунча катуу уктаган экемин, – деп, оор уйкудан ойгонгон сыяктуу ойгонот.

– Эми кагылайын, – деди эне, ушу жашка чыкканы атаң экөөбүз балалуу болбодук. Эгер атаңдын торуна түшпөгөндө, кай жерде, кандай күндө калат элең, кан какшаган үнүбүз жетсе керек, атың ким, кагылайын?

– Атым Ак коён – деди кыз муңайып.

– Карыганда Ак коёндой кыздуу болдук – деп, беш эчкисинин бирин союп, кемпир-чал кыз кылып алды.

Арадан бир топ күндөр өткөндөн кийин падыша Көзөлшаа кырк жигити менен куш салып, чалдын

айылынан өтүп бара жатышып, калың каз-өрдөккө хан кушун салса, түптүз учуп барып, торчу чалдын чөп алачыгына конот.

– Үйдө ким бар, кушту алып берип коёр бекен-сиздер? – дейт хандын жигити. Кыз чуркап чыгып, кушту жигитке алып берип, өзү кирип кетет. Баягы жигит бир саатка жакын эси оогон бойдон ат үстүндө тура берет. Бир оокумда эсине келип, эки жагын карап, ханга келет.

– Сага эмне болду, эмне кечиктиң? – дейт хан.

– Таксыр, сөздүн ачыгы керек. Чындыкта сиздин аялыңыздан ашкан сулуу көрдүм. Ошого эсим ооп, эмне кылаарды билбей, кечигип келдим, ханым.

Экинчи жолу да кан кушту салса, дагы эле баягы чөп алачыкка учуп барып конуп калат. Бир жигитин жиберет. Ал дагы кечигип келет, сураса, мурдагы жигиттин сөзүн кайталайт.

– Мен падыша болсом, анан менин аялдарымдан ашкан сулуу кыз чөп алачыкта жашайбы? Же мени көзгө илбей жигиттердин кордогонубу, каратып туруп калпты айтат. Дүнүйөдө менин аялдарымдан ашкан сулуулар болбоого тийиш. Болсо да, тор салган балыкчы чалга мени теңегиңер келеби, – деп, падыша ачуусу келип, өзү кандайдыр билмексен киши болуп, кушун дагы салат. Айланып учуп каз-өрдөккө барбай, түз эле чөп алачыкка барып конуп калат. «Эми жигиттерди жумшашым болбос, өз көзүм менен бир көрөйүнчү» – деп, айланып деңиз жээгине кеткен болуп, капыстан чөп алачыкка бурулса, кушу конуп отурат.

– Үйдө ким бар? Кушту алып берип коёр бекен-сиңер? – десе, Ак коён үйдөн чыкпастан:

– Кайра-кайра кушуңарды качырып силерге эмне болгон? Биринчи, экинчи жолкусун кечирдим, үчүнчү жолкусу одонороок болор, бир кушка ээ болбогон, – деп ханды уятка калтырат. «Эми алып бербесе болбос» – деп, үйдөн чыгып, кушту алып

бергенче кыздын кыймылына, өңү-түсүнө өзү таң калып, карап турду.

Бир учурда терең ойго батып, жигиттерине келип:

– Кыздын башы бош бекен, же болгон жери барбы, толуктап сурап келгиле, – деп жигиттеринен жиберет. Жигиттери барып башы ачык экендигин айтып келишет. Калкына кадырлуу Көсөлшаа айыл билер, ордо билермандарынан жиберип, куда түшүп, кыздын макулдугун алып, падыша өзү баш кошуп, эл-журт билсин деп дүңгүрөтө той берет.

Жыл айланбай Ак коён эркек балалуу болот. Айылдагы өңдүү-түстүү кыздарга акысын төлөп, баласын бактырып жүрөт.

– Ырыска шерик Саргалдайдын жээни Рысбай болсун – деп, ат коюшат. Көтөрүп багып жүргөн кызына Ак коён төмөндөгүдөй ыр үйрөтөт. Аны басса да, турса да эл чогулган жерге барса да, ырдай бергин деп, тындырбай ырдата берет:

Алдей бөбөк, ыйлаба,
Ата-энеңди кыйнаба.
Ашуу-бел ашып алыстан,
Таякең келет кыйлада.
Ак коён энең төрөгөн,
Ак бешикке бөлөгөн.
Ата уулу болуп өсө гөр,
Ырыска шерик бөбөк сен.
Кенен болсун өрүшүң,
Көсөлшаанын белисиң.
Сардалы болгун элиңе,
Саргалдайдын жээнисиң, -

деген кыздын ырын темирден чокою жыртылып, кийген кийими тытылып, сакалдары өсүп апсайып, сүйлөсө көзү чакчайып, алп мүчөсү бакжайып, жыйындын чекесине келип, ырдап бала соротуп жүргөн кызга назар салып, кызды секин токтотуп:

– Садагасы кызым... – деп, жөн-жайын сурайт. Кыз бардык көргөн-билгендерин төкпөй-чачпай айтып берет. Акырында Саргалдай:

– Кызым, Ак коён аман-эсен барбы? – деп сураганда:

– Бар, аман-эсен, ордодо сырттан келген меймандарды узатып жүрөт, – деди. Ой баскан Саргалдай: «Чын эле тирүү барбы? Чын эле Ак коёnumду таптымбы? Тагдырдын кыйноосу чын эле бүттүбү? Же түшүм болбогой эле» – деп, өзүнө өзү суроо берип, жөө тумандай баскан ойдон кутула албай, мындай караса баягы кыз дагы эле турат.

– Кызым, сен мени бактылуу кылган жакшы кыз экенсиң, андай болсо бул бала менин жээним экен. Сен ырдап жаткан Саргалдай деген мен болом. Баланын аты Рысбайбы? Рысбайдан айланайын, Рысбайдан! – деп көз жашын кылгыртып, – менин карыгандагы белим-кубатымды мен ала турайын, сен барып агаң келди, сүйүнчү деп чакырып чыккын, – деди.

Баланы Саргалдайга берип, кыз чуркаган бойдон ордого кирип:

– Ак коён жеңе, сүйүнчү, Саргалдай агаң келди! – деген сөздү угары менен көзүнүн жашын буурчактай куюлтуп, чуркап чыгып агасы менен кучакташып көрүшүп, жоголгон жоктор табылып, эскиси кайра жаңырып, өлгөндөр кайра тирилип, тирилген жандар сүйүнүп, эскини эстен чыгарып, Көсөлшаа кайнагасына кол берип, кырк күнү кыргызга той берип, кеткен кемтигин толтуруп, адашкандар кошулуп, темене каккан жеңелер өзүнчө жашасын деп, Сулайман кандын кызын алдырып, Саргалдайга арнап хандык сарай салдырып, көргөндүн көзүн талдырып, ар үйүнө каухар фанар жандырып, эл элге кошулуп калат.

Саргалдай эне-атасына, эки байкесине барбастан, Ак коён карындашы, Көсөлшаа күйөө баласы болуп, чогуу жашап калган экен.

САСЫК ҮПҮПТҮН ТААЖЫСЫ

Илгери-илгери бир заманда аялын аябай сүйгөн бир хан болуптур. Бир күнү аялы:

Сен мени аябай сүйгөнүң чын болсо мага куштардын канатынан бир келишкен үй салып бер, – дейт. Аны аябай сүйгөн хан аялынын сөзүн эки кылбай макул болот. Ал хан элдердин тилин гана эмес түркүн куштардын да тилин билчү экен. Хан бүт куштарга баланчанчы күнү мага келгиле, – деп жар салат. Куштардын бардыгы келе баштайт. Азыраак кечигип тоок, кыргоол, карга, бөдөнө келишет. Хандын каарына калгандан кийин булар кийин бүркүт, куш, жагалмай, кыргый, каркыра ж.б. куштар сыяктуу көкөлөп, ылдам уча алышпай начар учуп, секирип басып калышат. Өтө кечигип аягында сасык үпүп келет.

– Эмне мынча кечигип? – деп хан каарланат.

– Дүйнөдө өлүк көшпү, тирик көшпү, аял көшпү, эркек көшпү, ошолорду билейин дедим, ошолордун эсебин алып жүрдүм, – дейт сасык үпүп.

– Анда кандай экен, бул дүйнөдө өлүк көп бекен, же тирик көп бекен, – деп кайта сурайт баягы хан.

– Бул дүйнөдө өлүк көп экен! – дейт сасык үпүп. Чочуган хан:

– Менин эсебимче дүйнөдө тирик көп болушу керек эле да, сен жаңылсаң керек... Анда сасык үпүп жооп берет:

– Мен күн чыкканга сейинки уктагандарды өлүккө коштум, ошондо бири ашып кетти.

Сиз да аялыңыз менен күн чыкканга чейин уктап жатыштырсыз, – дейт.

Хан унчуга албай калат.

– Бул дүйнөдө сенин эсебиң боюнча аял көп бекен, эркек көп бекен?

– Аял көп экен, – деп жооп берет сасык үпүп, – себеби аялынын сөзүн уккан эркектерди аялга

коштум. Сиз да аялыңыздын сөзүн угуп, куштардын канатынан үй салдырып бергени жатыпсыз.

Хан сөзгө жыгылат, унчуга албайт, сөзү туура болгондуктан сасык үпүптү да жазалай албай калат.

Өлүмдөн калган куштардын бардыгы чогулушат. Сөз таап, аларды өлүмдөн куткарган сасык үпүпкө аябай ыраазы болушат. Эгер сасык үпүп болбосо ошол куштардын бардыгынын жүнүн жулуп, хан аялына үй курдурат эле да. Ыраазы болгон куштар сасык үпүптү хан көтөрөт, башына таажы кийгизишет. Сасык үпүптүн башы башка куштарга окшобой, таажы кийип турганы ошондон калган деген сөз бар.

СУЛУУ ИЗДЕГЕН ЖИГИТТЕР

Бир жигиттин түшүнө сулуу кыз кирип, ошо сулуу кызды табамын деп, төгөрөктүн төрт бурчун төрт, Медийнанын беш бурчун беш айланып кыдырыптыр. Аты ыргайдай, өзү торгойдой болуп арып-азып, чарчап, таппай келе жатса, бир дарыя суунун башында, булактын көзүндө ай десе аты жок, күн десе көркүжок бир мелтиреген сулуу келин олтурат.

Баягы жигит: «Менин түшүмдөгү кыз келин болуп калды, мейли, келин болсо дагы алайын» – деп ойлоп, сүйлөшүп калды.

Келин макул болуп, жигит үйүнө алып келди. Күндөрдүн биринде баланын досу учурады.

– А досум, колукту алдыңбы?

– Алдым, – деп, жигит жооп кайтарды.

– Кана, мен колуктунду көрөйүн, – деп, досу баягы аял алган досунун үйүнө келсе, алган сулууусу ажыдаар экен.

– Ээ, баатыр, сенин аялың аял эмес, оокат кыла албай, темселеп калган карыган ажыдаар, – дейт.

– Анда берки досу: «Бу менин сулуу аялымды көрө албай, айтып жатат» – деп, ичи тарыйт.

Аны берки досу билет да:

– Ай, баатыр, сен аялыңдын ичин сылап көр, киндиги болсо – аялың адамзат, киндиги жок болсо – жылан.

Чыпалагыңды кез-кез тузга мал, уктабай жат, аялыңа шек алдырбай ичин сыла, эгер шек алдырсаң, бул шаарды бүт чаптырасың, өзүң кошо өлөсүң, – дейт. Ошо менен баягы жигиттин айтканындай киндиги жок. Эртеси күнү досуна:

– Сенин айтканындай киндиги жок экен, – деп айтат.

– Эмесе аялыңдын боюна бүтүп калды, эки айлык, сен бир жакка соода-сатык кылып, жолоочулап кет, тогуз ай, тогуз күн, тогуз саат, тогуз мүнөт дегенде кел. Ошондо аялыңдын толготуп, төрөп жаткан учуру болот, – дейт.

Ошо келгенче берки досу бир жакшы кылыч жасап коёт.

– Бул бала түшүп келе жатканда аялыңдын мойнун кыя чап! – деп кылычты колуна берет.

Жигит аялынын мойнун кыя чабат. Астына түшкөн баланын эч жерине кан тийгизбей ал деген досу. Бирок алганча баланын көкүрөгүнө энесинин мойнундагы канынан эки тамчы кан таамп кетет. Ошо менен баягы аялы өгүздөй кырк кулач ажыдаар болуп жатып калат.

– Эми эмне кылам? – деп досуна кеңешет.

– Жонунан эки карыштай терисинен тилип калып, калганын өрттөп ий, – дейт баягы жигит.

Ошо менен досу бир күнү дагы учурайт да:

– Балаң кандай бала болду? – дейт.

Ой, билбейм, бир көтөрүп келген отуну бир шаарды камсыздандырат. Бир ичкенде бир шаардын тамагын бир ичет, – деп айтат баланын атасы!

– Балаң экөөң биздикине бир конокко барып келчи? – деп досу чакырат.

– Алар келгенче досу темирден үй жасап, ичин кооздоп, бир жагынан кирип, бир жагынан чыгып

кеткендей эшик жасайт. Баягы досу баласын ээрчитип конокко барат. Досу менен баласын темир үйгө ээрчитип кирет. Жасалгалуу биринчи үйгө бала, экинчисине баланын атасы кирет.

Досу баланын атасы экөө бир эшигинен кирип, бир эшигинен чыгып кеткенден кийин, бала эмеспи, сүрөттөргө каралап, артта калат. Шап эшик жабылып, бекилет. Ошо менен бала бакырганда баягы темири асманга үч көтөрүлүп, үч түшөт. Жети күнү бир кесим нан, бир чөйчөк суу берип багып, андан кийин бир талаага ор кастырып, бир бээни союп, казысын ичине жайдырып таштайт. Жети кетмен, жети нан койду-рат. Ачыккан баланы чынжырга байлап алып, ордун башына коёт. Этти, нанды көрүп оп тартканда оозунан эки жылан атып кетип, жети катар нандан, казыдан өтүп, жети катар кетменге барып токтойт. Жылан атып кеткенден кийин баланын эси ооп, жалдырап жыгылып калат. Сүт берип, ак боз бээнин сүтүнө кириптип, баланы адалдап үйүнө алып келет. Баягы эки тамчы кан баланын денеси менен бирге өсүп, жылан болуп, кийинки учурда бала ажыдаарга айланып калмак. Досунун илим-билими менен бала аман-эсен тазаланат.

Ушундан кийин баланы атанын канынан жаралды, бала эркектики деп айтылып келген экен.

СОКУР СООДАГЕР

Бир заманда Нуржан деген соодагер соода кылып жүрүп, байлыгы ташып, дүнүйөсү ашыптыр. Бирок мастан кемпирге алдатып, сокур болуп калат. Сурап деген жалгыз баласы бар экен, баласы он сегиз жашка толот.

Балам, мен сооданы он сегиз жашымдан баштадым эле, сен да эми соода кыл! – дейт.

– Сен бүгүн өзүбүздүн үйдөгү бардык дүнүйөнү карап чык. Эртең миң сом жаныңа сал да, биздикинде жок буюмду таап кел! – дейт.

Баласы базарды араласа, базардагы дүнүйөнүн бардыгы эле үйүндө бар экен. Бир адам капкара ит жетелеп, сатканы туруптур: «Бизде мындай ит жок эмеспи» – деп, сатып алды:

Атасына:

– Мен базардан үйдө жок буюмду таба албадым, бир адам кара ит алып жүргөн экен, бизде кара ит жок, ошону сатып алдым, – деди.

Атасы:

– Жакшы кылыпсың! – деди.

– Дагы миң сом алгын да, жакшы жолдош сатып алгын! – деди.

Баласы Сурап базарга барат. Эки жигит бир өлгөн адамды мүрзөдөн алып чыгып уруп жатат. Сурап:

– Бул өлгөн адамдын эмне күнөөсү бар? – деди.

– Беш дилде карыз эле, бербей өтүп кетти, жок дегенде уруп алсакпы деп, уруп жатабыз! – деди.

Сурап беш дилдени берип, ак кепиндеп көмдүрүп, күмбөз салдырып, күмбөздүн акчасын төлөп, баса берди. Болгон окуяны атасына айтты.

– Жакшы кылыпсың, балам! – деди.

– Эми миң сом алып, базарга жар салгын. Жакшы, ак ниет жолдош болсо миң сом берем дегин. Акча алыш үчүн: «Мен ак ниет болом», – деп келе берет. Сен жарабайсың деп, кетире бер, базар тараганда кыбыла тараптан боз чепкен кийген, эски этегин кайра түрүнгөн жигит:

– Аке, мен жарар бекемин, – дейт. Ошол жигитти алгын! – деди атасы.

Баягы жигитти алды. Жигиттин аты – Билерман.

Билерманды ээрчитип келди. Атасы:

– Сурап балам, жакшы жолдош таапсың, – аксарбашыл миң кунан кой, кой айдай турган эки жигитти кошуп берет.

– Бүгүн күн жолго эрте чыккыла, кеч бешимде камыштуу булакка жетесиңер. Ал булакка малыңарды сугаргыла, ал жерге жатпагыла, андан өтүп барып,

кеч кирген жерге жаткыла. Андан жүрүп олтуруп эки хандын шаарынан өтүп, үчүнчү хандын шаарына сатасыңар. Биринчи сыйкырдуу кыздын шаарынан өтөсүңөр, андан ары Узур шаарынан өтөсүңөр, акырында Береке шаарына саткыла. Малыңар баалуу болот – деп, сокур соодагер балдарын жөнөтөт.

Балдар эрте жөнөп, малын айдап олтуруп, кеч бешимде атасы айткан камыштуу булакка жетип, малын, аттарын сугарып, сокур соодагер баласы Сурап:

– Атам айткан, бул жерге жатпайлы, – дейт. Жигити Билерман:

– Жок, кожоюн, атаңыздын айткан булагы ушул, бул булактын сырын мен билем, ушул жерге жатабыз! – дейт.

Сурап сокур соодагер баласы:

– Сен сырын билсең, жатса жаталы, – деп, макул болот. Билерман бир көк улакты союп, терисин ийлеп чанач кылып, ичине талкан салып, бууп коёт.

Күүгүм талаш бир кемпир эки челекти бакан менен ийнине салып:

– Айланайын, балдарым, мен бир мусапыр кемпирмин. Өткөн-кеткен соодагерлерге май талкан берип, бергенин алып, эптеп оокат кылып жүрөм, – деп көк улактын чаначына салынган талканды балдарга сунат. Билерман жигит:

– Эне, бизде дагы жол азык кылып жүргөн май талкан бар. Колундагы чаначты көрсөтүп, алманы кырымыш болду. Кемпирдин өзүнүн чаначын өзүнө берип, өз чаначын өзү алып калат.

Кемпир үйүн көздөй челектерине суу алып жөнөйт. Билерман жигит мылтыгын октоп алып, аркасынан барып, кемпир жаман үңкүргө кирээри менен артынан кирсе, кемпирдин эки кызы бар экен. Кыздарына айтып жатат:

– Баягы мен сокур кылгандын баласы миң кой айдап түнөп калыптыр. Чаначты колуна бердим. Төрт киши экен, бардыгы сокур болот, миң койду сатып

жыргайбыз. Алардын талканын биз жейли! – деп үчөө тең жеп сокур болуп калды. Кемпир кыздары менен:

– Алдады! – деп сыйпалашып, кокуй, айыга турган дарыны тап, – деп калганда бала үчөөнү тең атып өлтүрүп, үңкүрдүн эки жагын караса, бир каалга турат, каалганы ачып караса ичи толгон дүр-дүнү-йө, каалганы жаап эшикке чыгып, от коюп өрттөп, белгилеп коюп Билерман жолдошторуна келип:

– Жайлап келдим, беймарал уктай бергиле! – дейт.

Бир-эки күн жол жүргөндөн кийин бир аппак бай кемпирге жолугуп, ошол жерде түнөшөт. Бай кемпир ыйлап отурат:

– Менин эки жакшы көргөн балам силер келе жаткан жолдо сыйкырдуу кызды аламын деп барып, аскери менен таш болуп калды. Менин балдарыма окшогон азаматтар таш болуп турат. Айланайын, балдарым, силер катылбай өтүп кеткиле.

Билерман эки күн жол жүрүп, сыйкырдуу кыздын шаарына жетти. Шаардын дарбазасы бар экен. Дарбазанын эшигинин алдында көп солдаттар аттары, жарактары менен таш болуп калган.

Соодагердин баласы:

– Жандап өтүп кетебиз, – деди. Билерман:

– Дарбазага барабыз, буюрса ушул кызды сага алып берем, – деди.

Эшигинин алдына барды эле кыз:

– Эрдемсинген кызыталак! – деп, эшикти катуу жапты эле, аттары таш болду. Экинчи эшикти жапты эле, балдардын бел курчоосуна чейин таш болду, үчүнчү жолу жапты эле, балдардын бел курчоосунан ылдый таш болду. Кыздын сыйкыры үчүнчү жолу жапканда бүт таш болчу экен. Бүт таш кыла албандан кийин, эшикти ачып:

– Мен сеникимин, сага багындым, дарбазанын оозу ачык, киргиле, – деди эле, Билерман:

– Кирбейбиз сага окшогон мыкаачыга, эмне шартың бар? Айт, – деди. Кыз айтты:

– Менин шартым, кимди таш кыла албасам, ошого тиймекмин. Мынабу таш болгон баатырлар – менин шартымды көтөрө албай, таш болгондор.

Билерман айтты:

– Сага окшогон мыкаачыга ким макул болот? – деди. Кыз айтты:

– Силердин шартыңарга көнөйүн, айткыла! – деди. Билерман айтты:

– Мынабу таш болгон адамдардын бардыгын адам түрүнө келтиресиң, анан сүйлөшөбүз, – деди.

– Кыз дарбазасынын эшигин үч жапты эле, бардык таш болгондор:

– Айланайын, бизди кандай адам куткарды! – деп, өйдө-ылдый чапкылап, сүйүнгөнүнөн ыйлап, чурулдашып жиберди.

Билерман:

Сыйкырдуу кыздын азабынан биз куткардык силерди, – деди.

– Жолдо биз конок болгон Чынар деген бай катындын балдары ким? – деди эле, эки жигит:

Биз! – деп алдына келди.

Биз Үзүр шаарынан соода кылып келе жатып, силердикинде болобуз, ошондо сүйлөшөбүз, – деди сыйкырдуу кызга:

– Сиздин аты-жөнүңүз ким, сиз эмне дейсиз? – деди. Кыз:

Менин атым – Гүлбара, ушул шаардын падышасы болом. Менин атам – Тынык хан, сени ким келип жеңсе, ошол жигитке тиесиң деген, силерге макул болсом, шартымды бузбайм. Гүлбаранын атасы Тынык менен сүйлөшсө кызын бере турган болду.

Гүлбара кыздын шаарына үч күн жатып, Береке шаарына барып соода кылып, келе жатып кызды алып кетебиз, – деп, убаданы бек кылып кетишти.

Сурап менен Билерман сыйкырдуу кыздын шаарынан өтүп, эки-үч күн жол жүрүп, Үзүр шаарга

кире бергенде, чоң тыттын түбүндө булак бар экен, ал булактын түбүндө бир кемпир-чал жашоочу. Өткөн-кеткен жолоочулардан катык сурап, оокат кылчу экен, жол жүрүп, кеч келип, кемпир-чал отурган булакка түнөйлү, – деп кайрылат. Кемпир-чал айтты:

– Биз болсо өткөн-кеткендерден кайыр сурап, оокат кылган бечарабыз, катыгыңар болсо бергиле да, биерге жатпагыла, ар күнү хандын казынасын уурдайбыз деп ушул жерге жети каракчы чогулуп келип, казынага бара албайт. Силерге окшогон жолоочуларды талап алып жиберет.

Билерман:

– Ушул жерге жата беребиз, – деп, түнөй турган болот. Караңгы киргенде жети каракчы келет. Жети каракчы Билермандан:

Каяктан келе жатасыңар, каякка баратасыңар? – деп сурайт. Билерман:

– Уурубуз, ушул уурдап келе жаткан койго ыраазы болсоңор, силерди да шерик кылабыз. Отуруп сырдашкандан кийин, жети каракчы:

– Хандын казынасын уурдайбыз деп күнүгө келебиз, бирок уурдап кете албай, күнүгө убарабыз. Билерман:

– Уурдап келаткан койго силер шериктешсиңер. Хандын казынасын уурдасак, биз шериктеш болобузбу? – дейт.

Бардыгы тамактанып, эл жаткандан кийин, казынаны уурдаганы жөнөшөт. Билерман казынанын дубалынын бир жерин киши баткыдай тешип, өзү кирет, казына эки кабат дубал экен, алтын экинчи дубалдын ичинде экен.

– Мен кирем, менин артымдан силер киресиңер, кандай кылып алып чыгарыбызды ичине кирип сүйлөшөбүз. Силер сойлоп отургула! – деп, өзү эң мурда кирип, утур бирден чакырып, тар эшиктен сойлоп кире бергенде башын кылыч менен чаап, бирден таштай берет. Жети каракчынын башын кесип,

казынанын ичине калтырып, жети каракчынын оң кулактарын кесип, жети каракчынын аттарынын сол кулагын кесип алып, кете берет.

Хан кароолчулары жетөөнүн башын биз алдык – дейт ханга.

– Макул, азаматтык кылгансыңар, бирок эмне белгилери бар? – деп сурайт хан. Кароолчулары эч билги көрсөтө алышпайт.

– Демек, муну өлтүргөн силер эмессиңер, андан көрө элге жарыя кылып, өлтүргөн кишини таапкыла! – деп, буйрук берет хан. Элге:

– Ушундай окуя болду, муну ким кылды? – деп, жарыя салат.

– Муну мен кылгам! – дегендер чыгат. Андай адамдардан:

– Эмне белгиңер бар? – дейт. Эч нерсе көрсөтө албагандарды капаска отургузуп, издөөнү жүргүзө берет. Таба албайт, кемпир-чалдан башка эч кимди да калтырбайт. Акыры кемпир-чалды алдырып:

– Чет жакадан келген киши болду беле? – деп сурайт.

– Болгон. Жети каракчы казынаны уурдайбыз деп, күнүгө барып уурдай албай, биздин жаныбызга түнөгөн жолоочуларды тоноп алып кете берген. Кечээ кечинде көп кой айдаган көп киши түнөй турган болушту, караңгы киргенде баягы жети каракчы келген Жолоочулардын ичинен Билерман деген:

– Биз – уурубуз, ушул биз айдаган миң кой бир байдын кою экен, койчуларын өлтүрүп, коюн алып келе жатабыз – деп, жети каракчы менен сырдашат.

– Азамат экенсиңер, коюңарга шерик кыласыңарбы? – дейт Билерман:

– Албетте, кылабыз, – дейт. Силердин эмне өнөрүңөр бар? – деп, жети каракчыдан сурайт. Жети каракчы:

– Ушул шаардын ханынын казынасы бар, кире албай жүрөбүз, – дейт. Билерман айтты:

Койго дагы шериксиңер, казынаны уурдасак, силер бизди шерик кыласыңарбы!

Уурдашсаңар, шерик кылабыз! – деди.

Болду, уурдашпай анан! – деди.

Жолоочулар жети каракчы болуп казынага кеткен, таңга маал жолоочулар жайладык, – деп, коюн айдап жөнөп кеткен. Жолоочулар чай ичип, жай жөнөгөн, шаардан көп алыстай элек болуу керек, – деди кемпир-чал.

Хан жолоочуларды таптырып келип:

Силер эмне билесиңер? – деди.

Ханым, аны мен кылдым, – деп, Билерман айтты.

Эмне белгиң бар? – деди.

– Белги бар! – деп, оң чөнтөгүнөн жети каракчынын оң кулагын, сол чөнтөгүнөн аттардын сол кулактарын алып, хандын астына таштады.

Үзүр шаарынын ханы Райымбек Момун уулу Билерман менен Сурапка чоң ырахмат айтып:

– Бали, баатырлар, Билерман сага бойго жеткен кызым бар, аты – Сырга, кызымды калыңсыз берем! – деди.

Жок, ханым, менин агам – Сурап. Кызыңызды Сурапка бересиз, – деди. Хан кызын үч күн конок кылып сыйлап, анан алып берди.

Күйөө бала Сурап кайнатасынан сурады:

Менин атам Нуржан миң кой айдаткан. Береке шаарына саткыла деген, атанын айтканын сыйлап, Береке шаарына сатабыз. Кызыңызды камдантып турсаңыз, келе жатып ала кетсек экен, – дейт.

Үзүр шаарынын ханы буга макул болду. Сокур соодагер балдары Береке шаарына барып, соода кылып, малын сатып бүттү. Малы жакшы пул болду.

Билерман ушул шаарда жакшы ээр жасай турган бир уста бар экен, ошого жолукту. Миң сомдук ээр жасап бер, – деп, колуна миң сом берди.

Ээрчи он күндөн кийин келип:

– Ээриңди ал! – деди.

Он күн өткөндөн кийин Билерман Сурапка айтты:
– Бүгүн ээрчиге барасың, ээрге кызыгып ала кой-
бо. Ээрчиге дагы миң сом бер. Мындан да жакшы ээр
бергин, – деп. Ээрчи бул ээр жакпаса, миң сомунду
ал. Мен мындан ары ээр жасаганды койдум, – деп,
устаканадан чыгып кетет. Сен артынан калбай, ээр-
чип бара бер. Жолдон коркунучтуу жолборс, илбирс,
ажыдаар кезигет, коркпостон бара бер. Сага алар
тийбейт. Калың бактын арасында чоң ак үй, ичине
кирсең орундук бар, отура бер, таң атканча отур,
бирок уктаба.

Сурап түнү менен отурат, эч ким кезикпейт. Таңга
маал бир кыз келип, «кылыч менен чаап салайын»
десе, кылычтын бетинде: «Өлтүрбө, сенин никенди
ушул жигитке буюрган» деген жазуу турат.

Береке шаарынын ханы Азрапжан кызымды эч
кимге бербейин, кызым менен эч ким сүйлөшпө-
сүн, – деп бактын арасына үй тигип, коркунучтуу
айбандарга кайтартып койгон. Кыз ойлоду: «Атам
эрге бербейм деп ушул жерге бекитсе, бул эмне деген
шумдук, бул жигитти өлтүрбөй коё турайын».

Таң атканда Сурап туруп жолдошуна келди. Би-
лерман:

– Эмне көрдүң? – деди. Сурап:

– Эч нерсе көргөнүм жок.

– Уктадыңбы?

– Таңга жуук көзүм илинип кетиптир, – деди.

– Өлбөй калыпсың, жакшы болуптур. Эми кур-
такты жакшы тойгузуп, кечке чейин укта, кечинде
баягы жерге барасың, – деди.

Сурап кечке чейин уктады. Билерман Сурапты
ойготуп:

– Баягы жерге бар, бирок уктаба, бүгүн уктасаң,
тирүү калбайсың! – деди. Сурап барды, уктабай
отурду. Түн ортосунда кыз келип:

– Бул жерде эмне отурасың? – деди. Сурап:

– Сизди күтүп отурам, – деди. Кыз айтты:

Мени атам эч кимге бербейм, – деп ушул жерге бекиткен, кокус киши барса, өлтүрөсүң, – деп, мобу кылычты колума берген.

Сени түндө чаап таштай турган элем. Кылычты сага көтөрсөм, кылычтын бетинде жазуу пайда болду. Эми менин пальтомду көтөрүп, атама салам айтып киргин. Пальтону тааныйт. Өзүң билип жооп бер! – дейт. Сурап пальтону алып, Билерманга барды.

– Кудай бериптир, кыз колубузга тийди. Пальтону көтөрүп ханга баргын, сен бул пальтону кайдан алып жүрөсүң, бул менин кызымдын пальтосу, – дейт. Сиздин кызыңыздан башка пальто жок деп ойлойсузбу, мындай пальто бизде тогуздап бар дегин, мындай пальто эч кимде жок, – деп жасаткан. Эгерде ушундай пальтодон тогузду таап берсең, мен сага ушул пальто кийген кызымды берем, – дейт. Болуптур, үч күн мөөнөт берсеңиз, мен тогуз пальтону таап келемин дегин, – деди Билерман.

Сурап пальтону көтөрүп хандыкына барды. Салам айтып, пальтону илип коюп отурду, хан аялы экөө таанып:

– Сен бул пальтону кайдан алып жүрөсүң, менин кызымдын пальтосун, – деди.

Сиздин кызыңыздан башкада мындай пальто болбойбу? Биздики тогуздап турат.

– Эгерде силерде тогуз пальто болсо, анда кызымды берем, эгерде жок болсо, башыңды алам! – деди.

Болуптур, үч күн мөөнөт бериңиз, – деп Сурап чыгып кетти. Билерманга келди.

Убада кылдык, ушул пальтодон тогузду тапсак, бере турган болду кызын.

– Сен ушу жерде эс алып жата бер, эртең ушул маалда келип калам, – деп Билерман бир жакка жөнөп кетти.

Билерман тогуз пальтону таап, айткан убагында келип калды. Билерман экөө тогуз пальтону көтөрүп, хандыкына барды. Хан аялы экөө кеңешти.

– Биз пальтону жасатканда, мындай пальто эч кимде жок деп жасаткан элек, бул жигит тогуздап көтөрүп жүрөт, оңой жигит эмес экен, убада боюнча кызды берели, – деди. Хан кызды түнү менен төөгө айдатып жөнөттү.

Сокур соодагердин балдары Сурап менен Билерманга Береке шаарынын ханы Зулайка кызын жыйырма сарпайын кул-күңү менен отуз түтүн эл кошуп жөнөттү. Үзүр шаарынын Райымбек кызы Райымбүбүнү элүү төөгө сарпайын жүктөп, кул-күңү менен жөнөттү. Сыйкырдуу кыздын атасы Тыным хан сыйкырдуу кызы Гүлбараны он түтүн кул-күңү менен жүз төөгө сарпайын жүктөп жөнөттү.

Сыйкырдуу кыз: «Шаарында аскери менен таш болуп калган эки жигиттин апасы ак байбиче келсе, балдарын дос кылалы», – деп камданып турган экен, жүз жылкы ал жөнөттү. Камыштуу булактагы мастан кемпир өткөн-кеткенден ар кандай айла-амал менен жыйнаган мүлктөрү бар экен, анын мүлкүн бүт алып, сокур соодагердин баласы эпсиз байып, армансыз келе жатты.

– Кана, жолдошум, дагы эмне арманың бар? – деди.

– Билерман, ыракмат сага. Бир гана арманым – мен ушинтип келе жатканда атам соо болуп, өз көзү менен көрүп, алдымдан улак тарттырып тосуп, чоң тойду өзү өткөрсө, эки дүйнөдө арманым болбос эле! – деди Сурап.

– Ал да болот. Сен жай бара бер, атаңа барып, ушул маалда атаң экөөбүз алдыңдан тосуп чыгабыз, – деди Билерман.

Сокур соодагер баласы Сурапты базарга барып биздин үйдө жок буюмду алып кел деп колуна миң сом берип базарга жөнөтпөдү беле. Сурап базардын баарын кыдырып караса, базардагы буюмдун бардыгы үйдө бар экен. Сурап: «Атам өзүнүн байлыгын билсин деген экен го», – деп ойлоду. Базарда бир

адам ит жетелеп жүрүптүр. Иттин эки жагын караса, кара экен. Биздин үйдө мындай ит жок деп, ошол итти сатып келген. Билерман ошол итти союп, сокур соодагердин көзүнө сүрттү эле, көзү ачылды.

– Эми атка мин, балаңдын аман-эсен ойноп-күлүп, хандын кызын күң-кулу менен, адамдын акылы жеткис олжо менен келатканын өз көзүң менен көрүп, алдынан улак тарттырып чыгып, тоюн өткөр! – деди.

Соодагер көздүү болуп, эли менен баласы Сураптын алдынан улак тарттырып тосуп алды. Билерман ата-баланы кошуп:

– Кана эми, миң сомдук кызмат кылдым бекен-мин силерге? Сокур соодагер баласы Сурап:

– Балам, Билерман, миң сом эмес, эсеп жеткис кызмат кылдың! – деп ыраазылыгын айтып, эми экөөң тең бир тууган болуп ушул дүйнөнүн ыраатын көргүлө, – деди. Билерман:

– Сиздер ыраазы болсоңор болду, – деди, – мен силерге ыраазымын, мени көрүмдөн сууруп чыгып, беш дилде үчүн уруп жатканда, ажыратып алып, ызат менен күмбөз салдырып, ак кепиндеп көмдүңөр эле. Сурап узак жашап, алып келген кандын кызынан өнүп-өсүп, убай көр, мен кеттим! – деп кыбыланы карап, Билерман учуп кетти.

СЫЙКЫРДУУ САКА

Илгерки бир замандарда эки кошуна жашаптыр. Анын биринин миң кою бар экен. Экинчисинин жүз кою болуптур. Эки коңшу байлыктарына карабай ынтымактуу жашашса да, алардын ичинде бири бирин көрө албастык, биринен экинчиси мыкты сынып, атаандаштык бар эле. Алардын койлорун балдары кайтарышчу экен. Күндөрдүн биринде миң кой кайтарган бала менен жүз кой кайтарган бала койлорун эки бөлөк жайып коюшуп, чүкө ойношот. Оюнга кызыккан балдар кечтин киргенин да бай-

кашпайт. Жүз койлуу бала бүт чүкөсүн уттуруп, жалгыз сакасы калат. Ошондо гана кайтарган койлору эстерине түшүп, койлоруна келсе, жүз койдун баарын карышкыр кырып кетиптир. Миң койлуу бала койлорун айдап үйүнө кетет.

Жүз коюн кырдырган бала үйүнө баргандан коркуп, ошол тегеректеги бир үңкүргө келип түнөйт. Курсагы ач, ичерге тамак жок, кою кырылып, чүкөсүн уттуруп, ичи күйүп уктар албай коёт. Ошондо сакасын колуна алып: «Сакам, сен да жакшы конбой койдун, мен да жакшы ойной албадым. Чүкөмдү утурганым аз келгенсип, койлорду карышкыр кырып кеткенин карачы. Эми кантип жан сактайбыз? Тамак-ашты кайдан табабыз? Атаңдын көрү ай, кайра жүз койлуу болсок, чүкө ойногонду коюп, жакшылап кайтараар элем», – деп көз жашын төгүп ыйлайт. Жашы салаалап сакасына тамат. Ошентип санааркап жатып уктап кетет.

Эртең менен ойгонуп өз көзүнө өзү ишенбейт бала. Үңкүрдүн тегерегинде баягы өзүнүн койлору жуушап жатат. Бала сүйүнүп койлорун айдап үйүнө келет Бирок болгон окуяны ата-энесине айтпайт. Дагы бир күнү койжайып чыкканда, чүкө ойнойлуу деп келген миң койлуу балага сырын айтып, экинчи чүкө ойнобойм деп убада кылганын айтып коёт. Миң койлуу бала кечинде уккандарын атасына айтып келет.

Ошондон баштап миң койлуу киши сыйкырдын баары баланын сакасында экенин ойлоп бушайман болот. Ал саканы алып, дагы байыгысы келип өз баласына: «Тиги баланын сакасын бүт чүкөңдү берсең да, бир койго сатып алсаң да алып кел?» – деп тапшырма берет. Эртеси бала бүт чүкөсүн жүз койлуу баланын сакасына алмашып, атасына алып келип берет. Тиги киши саканы колуна алып: «Миң коюбуз эки миң болсо экен, ушул чөлкөмдөгү элден бай болсок экен. Айланайын сака, тилегенимди

бере көр?» – деп тилек айтып, баласы экөө тең таң атканча койдун чекесинде койлор кантип көбөйөр экен деп карап турушат.

Таңга жуук уктап кетишет. Бир маалда чочуп ойгонуп жуушап жаткан койлорун карашса, баары тегиз кырылып калганын көрүшөт. Ошондо ачуусу келген ач көз киши саканы отко ыргытат. Сака отко түшөр замат жарк этип жалын чыгып, жалындын арасынан он эки ача калдайган мүйүздүү бугу чыгып, токойду көздөй чуркап кетет.

СЫЙКЫРДУУ ЧАКЧА

Илгери-илгери Жапак хандын үч уулу болуптур. Улуусунун аты Бекмурат, ортончосунун аты Чекмурат, кичүүсүнүн аты Текмурат деп уйкаш коюптур. Үчөө катар өсүп, үчөө үч башка кишиден тарбия алышыптыр.

Бекмурат кичинесинен эле согуш ойнун ойноп, жаа тартып, канатуулардын тынчын алып өсүптүр. Чекмурат ойногон балдарды башкарганды жакшы көрчү экен. Текмурат боорукер, жаныбарларга жакын болуп чоңоюптур.

Бир күнү Текмурат көзү ачыла элек кыңшылаган күчүктү койнуна катып үйүнө келсе атасы көрүп калып:

– Ай, Текмурат, агаларың элге керектүү өнөрдү үйрөнүп жатса, сен кулга окшоп ит менен ойнойсуң, жогот көзүмө көрсөтпөй, – деп кыйкырды.

Текмурат шымдын багалегин эмчек деп соруп аяк астында темселеп жүргөн сокур күчүктү көрсөтүп:

– Ата, караңызчы, көзүн ача элек. Эч нерсени көрбөйт. Караңгы менен жарыкты ажыраткыча үйдө турсун, анан сыртка чыгарып коём, – деп атасына көрсөттү. Атасы ачуусу келип күчүктү тирүүлөй жерге көмгүзөөрдө Текмураттын апасы арага түшүп:

– Ханым, балаңды ыйлатпай ырайым кыл. Күчү-

гүн азырынча кампада кармап турсун. Бала эмеспи аны бат эле унутат, ошондо көзүн тазалайбыз - деди. Хан макул болуп кампага калтырып койгондо Текмурат жанынан чыкпай упчу менен сүт берип багып чоңойтту. Атын Кумайык койду. Ал ушунчалык акылдуу, ушунчалык тапкыч болду. Текмурат каякка жашынса да баскан изин жыттап таап алат.

Арадан көп жыл өттү. Бекмурат аскер башчысы болуп дайындалды. Чекмурат атасынын жолун жолдоп эл башкарды. Текмурат билимдин артынан түшүп окумуштуу болду. Ал китепканадан чыккан жок. Көп китептерди окуп айбандардын тилин да үйрөндү. Бир күнү эскирген чоң китепти барактап отуруп сыйкырлуу чакчанын баянын таап алды. Анда минтип жазыптыр: «Кимде ким жылгадагы ичке жолго түшүп, ашуудан ашып, чокусунан кар кетпеген, канатуу куш учуп жетпеген мөңгүлүү тоого жетсе ошол тоонун этегинде үңкүр бар, үңкүрдүн ичинде жети бөлмө бар, эч нерсесине тийбей акыркы бөлмөнү ачса ичинен сыйкырлуу чакчаны табат» дептир. Текмурат сыйкырлуу чакча жөнүндө кайра-кайра окуп, сыйкыр сөздөрүн үйрөнүп ошол чакчаны таап келүүгө атасынан уруксат сурады. Атасы ага уруксат бермек түгүл «ага окшогон алыс жолго бала эмес чоң киши баралбайт. Барбайсың» урушуп койду.

Текмурат атасына айтпай аргымак атты токутуп минип, жоо жарагын алып, чакчаны издеп табыш үчүн качып чыкты. Жылганы бойлоп жүрүп отуруп, жүрүп отуруп калың токойго келди. Келсе токойдо бир да кыбыраган жан жок. Эмне кылаарын билбей отурса канаты уйпаланган картаң жору карагайдын башына келип конду Үнүн бийик чыгарып:

– Эй, жору, эмне үчүн бул токойдо кыбыраган жан жок? Алар кайда кеткен? – деп сурады.

– Токойдун баш жагында булак бар эле, ал кылымдан кылымга шаркырап агып турчу. Ушул то-

койдо жашаган жан жаныбарлар бүт ошол суудан ичишчү. Мен да ошол суудан ичип жан сактачумун. Эми ошол булакты ажыдаар ээлеп, суунун баарын соруп кургатып койду. Токойдогу алдуу күчтүү жаныбарлар чыгып кетишти, алсыздары кырылып калды. Мен булактын суусу кантти экен, өз нугуна түшүп акты бекен деп билгени келдим, – деп жооп берди жору.

Текмурат бир аз ойлонуп отуруп токойдун жан жаныбардарына сууну алып берүүнү чечти. Аргымагына минип жулкунтуп кашатка чыкса булактын көзүн бүтөп жаткан ажыдаар келаткан караанды көрөр менен ышкырта оп тартканда ат туруштук бере албай томолонуп, аласалып камгакка окшоп учуп жөнөдү. Текмурат да кулап баратып аңга түшүп ошол жерге жатып калды. Ат ээр токуму менен ажыдаардын ичине бүкүлү бойдон кирип кетти. Ажыдаар даты оп тартканда Тек мурат аңдан чуркап чыгып ажыдаардын алкымына кылычтын мизин туурасынан кармай берди. Ажыдаар экиге бөлүнүп жатып калды. Ал өлүп баратып куйругу менен жер сабап туйлаганда карагай, кайың омкорулуп, тоо урап, жаткан жери жарга айланды. Тек мурат ажыдаардын уусунан эси ооп көптөн кийин өзүнө келди.

Туруп караса булактын көзүн топурак басып калыптыр. Күндүр-түндүр кылычтап казып булактын көзүн ачты. Суу оргуштап чыгып адамча сүйлөдү.

– Балам, жакшылыкка жакшылык. Чарчаганга күч берген, оорулуну айыктырган, өлгөндү тирилткен менде касиет бар, ошол касиетти сенден аябайм. Керек болгондо келип тур, кызматыңа дайым даярмын, – деди.

Текмурат булактын суусун өлүп жаткан атын оозуна зордоп куюп, атын тирилтип алып булак менен коштошуп сапарын улантты. Улам барган сайын жол татаалдап, кыя жол жоголуп, капталдан таш кулап ат менен жүрүүгө болбой калды. Текмурат

«бар эми жаныбарым айылга барып жаның сакта» деп атын бошотуп айдап жиберип өзү жөө жөнөдү. Бир аз жүргөндөн кийин караса чаар жыланга таш тийип, белинен жанчылып, жыла албай жолдо жатыптыр. Текмурат чала жан жыланды таштап кете албай мойнуна ороп көтөрүп кайра тартты. Келип булактын оргуп жаткан жерине салса жыландын териси түлөп түшүп, сынган омурткасы бүтүп, суудан сойлоп чыга келди.

– Чоң ырахмат адам баласы, жакшылыкка жакшылык кылуу баардык жан жаныбарларга таандык. Сен ушул терини ал, – деди жылан сыйрылган терисин берип, зарыл болгондо күйгүзсөң жардамга келем.

Текмурат жылан менен коштошуп сапарын улантты. Таш кулаган зоокадан өткөндө чытырман токойго туш келди. Текмурат кылычын ташка кайрап алып тоскоол болгон бадалды, бутакты карты терши чаап жүрүп отурду. Капталынан качырып карышкыр, жолборстор да чыкты. Аны да жеңди. Бир нече күндөн кийин токойдон өттү. Бир аз жүргөндө азуусун айга кайраган, бет маңдайына ким келсе жара тартканга жараган өгүздөй каман желип-жортуп кетип баратыптыр. Аңгыча ачык жерде бараткан доңузду асмандагы бүркүт көрүп шукшурулуп качырып сала берди. Жетип каманды чаңыртып денесине тырмагын батырды. Каман жан талашып бадалды аралай качты. Бүркүт бир буту менен камандын соорусун чеңгелдеп, бир буту менен жоон шилбини кармап токтоткондо каман күч менен жулунуп бүркүттү эки бөлүп таштады. Бүркүттүн бир буту каман менен кошо кетти, денеси экинчи буту менен тырпырап шилбиде калды. Текмурат издеп жүрүп бүркүттүн айрылган бутун токойдон таап, ордуна коюп таңып, көтөрүп алып кайра булакка жөнөдү. Келип оргуштап аткан көзүнө киринткенде буту бүтүп көзүн ачып:

– Ырахмат сага адам баласы. Жакшылыгың тийгиздиң, өлгөн жанды тиргиздиң, жакшылыкка жакшылык кылуу ар кимдин милдети, эми бул жүнүмдү ал, керек болгондо күйгүзсөң жардамга келем, – деп канатынын атынан жүн жулуп берди.

Текмурат кайра бет алган жагына жөнөдү. Жүрө берип, жүрө берип жер титиреген жерге туш келди. Бул эмне титирейт деп айланасын караса жанар тоо биринин артынан бири атылып, от бүркүп, жер өрттөнүп титиреп жатыптыр. Ошол өрттүн ичинде бир арс чычкан камалып чыга албай калыптыр. Текмурат чапанын сууга салып, өрттү сабалап өчүрүп чычканды аман сактап калды. Ошондо чычкан:

Жаныңды аябай тозок отунан мени куткардың, эми ушуну ал, – деп мурутунан бир кыл жулуп колуна карматты.

– Муну эмне кылам? – деди Текмурат мурутту колуна алып.

– Сен ушул мурутту күйгүзсөң мен жардамга келем, – деди чычкан. Текмурат мурутту алып чөнтөгүнө катты. «Ушул байкуш эмне жардам бере алат» деп ичинен ойлоп койду. Сапарын улантты. Адыр-адыр тоо басып, аскасы бийик зоо ашып, агымы катуу суу кечип өлдүм-талдым дегенде башынан мөңгү кетпеген, канаттуу учуп жетпеген тоонун этегине жетти. Кыркалай кырк күн кыдырып үңкүрдү тапты. Каалга кылып алачыктай ташты оозуна бастырып коюптур. Ары түртүп, бери түртүп ташты жылдыра албай айласы кетип эс алып отурса эки сагызган учуп келип долононун бутагына отуруп шакылыктады.

– Капырай, миң жылдан бери адам жыттанбай калды эле, бул бала кайдан келген? – деди бирөө.

– Бул баланын ажалы жетип келди, буюрса муну жез кемпир өлтүрүп, этин жеп, тарпын баягыдай бизге ыргытат. Биз көзүн чукуп той кылабыз.

Муну укканда биринчи сагызгандын ачуусу келди көрүнөт, экинчи сагызганды тарс дегизе тумшугу менен башка бир салды.

– Ачкөздөнбө, – деди сагызган бул бала жаныбарлардын досу. Канаттууну да, эки аяктууну да, торт аяктууну да тарынтпайт. Мунун көзүн жегенде дагы миң жашамак белең. Ачка болсоң аскадан кулаган эчки, текенин көзүн жесең да тоёсуң. Андан көрөкчө жардам беришибиз керек.

– Тилиңден башка күчүң жок бул балага кандай жардам бере аласың?

– Үңкүрдүн оозун жапкан таштын астындагы коңулда тутка бар, ошол туткадан кармап тартса ачылат. Адам баласы биздин тилди билбесе да акылы болсо ошону издеп табар, – деди экинчи сагызган.

Эки сагызган бир аз отуруп учуп кетишти. Текмурат барып таштын алдына колун салса жыгач тутка урунду, аны тартканда таш жылып үңкүрдүн оозу ачылды. Кирсе үңкүрдүн ичи кенен, ийне түшсө көрүнгөндөй жарык экен. Айланта караса бир да чырак жок, көрсө асыл таштар күндүзкүдөй жарык кылып туруптур. Кубанган Текмурат этияттыкты унутуп биринчи эшикти ачып караса каухар экен, экинчисин ачса толгон алтын, үчүнчү эшикти ачса үйүлгөн күмүш, төртүнчү эшикти ачса ак тулпарды аза байлап коюптур. Астындагы жемге жетпей жер чапчып окуранат. Текмурат атка боору ооруп чылбырын чечип жемге коё берди эле коңгуроо шаңгырап, кайдан-жайдан келгени белгисиз тырмагы болот, тумшугу жез, чачы куудай агарган жезкемпир шарт кирип келди.

– Аа, балакай келдиңби? – деди колун тарбайтып, мен сени күткөм. Мен сени өлтүрбөйм, кыйналып жүрүп өз ажалыңдан өлө турган кылам.

Текмурат кетенчиктеп качууга аракет кылды, жезкемпир жерден топурак алып дубалап чачты эле Текмурат ит болуп калды. Ит болгондо да кичинекей, жүнү тайкы, борс-борс үргөн кандек болуп калды. Жезкемпир болот тырмагын батырып, желкесинен кармап туруп ыргытканда Текмурат каңшылап үңкүрдүн сыртына барып түштү. Эси ооп көпкө жатты.

Бир маалда көзүн ачса түн кирип калыптыр. Эти ооруп кыймылдай албайт. Жамбашы сынып калыптыр. Арткы бутун сүйрөп булакка жол тартты. Бир аз жүргөндөн кийин жамбашы шишип жыла албай калды. Ушул учурда чабыттап келаткан бүркүт көрүп калып кандекти көтөргөн бойдон асмандап учуп жөнөдү. Эч бир дем албай учуп келип булакка чалп дегизе таштады. Ошол замат Текмураттын сынган сөөгү бүтүп, ооруган жери басылып тура келди. Бир күн, бир түн булактын жанында болуп айылына жөнөдү. Жол бою курт-кумурска терип жеп эптеп күн өткөрүп араң айылына жетти. Айылга кире бергенде бош жүргөн иттер талап, өлдүм-талдым менен андан кутулду. Агасыныкына келсе Бекмурат жоо жарагын кийинип сыртта отуруптур. Ит болгон Текмурат көзүнүн жашын агызып агасын тиктеп турса ал:

– Эй жигиттер, аркы жааны алып чыккылачы, мобул көзүнөн шоросу аккан кандекти атып таштайын, оорулу болсо керек, – деди. Аны укканда Текмурат тызылдап андан качып жөнөдү. Качып отуруп, качып отуруп Чекмураттыкына келди. Келсе ал атын токутуп аң уулаганы даярданып жатыптыр. Ачкалыктан карды кабырылган кандекти көрөр менен тайганы качырып сала берди. Текмурат дагы качып жөнөдү. Качып баратып артын караса сур тайган жетип калыптыр. Куткараар эмес. Жан талашып бирөөнүн тоокканасына кире качты. Ичиндеги тооктор туш-тарапка бырпырап учуп чуу салганда ээси чыга калып тайганды кууп жөнөдү. Текмурат бул ажалдан да аман калды. «Эми тааныса атам тааныйт» деп өзү туулуп өскөн үйгө келсе атасы алтын кыйуулаган чепкенди желбегей жамынып жан жөкөрлөрү менен бакты аралап сейилдеп жүрүптүр. Текмурат көзүнүн жашын агызып атасынын бутунун арасына кирип кыңшылап жиберди. Башынан итти жек көргөн атасы кандекти керилип туруп тепкенде учуп барып көлчүккө чалп деп түштү.

– Кармагыла, – деди атасы каарданып, кармап мойнуна сыйыртмак салып талга асып таштагыла.

Бекер турган жигиттер дабырап кууп жөнөштү. Өздөрү жетпей баратканда иттерди айдактап коё берди эле алар келип басып калышты. Улам бири тиштеп ыргытат. Ошолордун арасында жүргөн Кумайык кандекти кабыштыра тиштеп баратып тык токтоду. Бүрүшүп аягы асманды караган кандекти кайра-кайра жыттап:

– Сен Текмуратсың, таанып турам, – деди.

– Ооба, мен Текмуратмын, кантип тааныдың?- деди кандек.

– Жытыңан, – деди Кумайык ыркыраган иттерге тиш салдырбай коргоп, сендеги жытты мен эч качан унутпайм. Унутууга акым жок. Учурунда упчу берип бакбасаң мен өлүп калмакмын.

Арттан келген иттер жабалактап качырып киришти. Кумайык жеткенин тиштеп ыргытып көп итке алы келбей калды. Ыгын таап кандек ийинге кире качты. Ошентип Текмурат ошол ийинде жашап калды. Кумайык үйдөн тамак ташып багып жатты. Жарасы бүтүп тыңыганда:

– Бул жерде сенден башка мени тааныбайт экен, кетейин, – деди.

– Сени жалгыз жибербейм, – деди Кумайык, кайда барсаң да мен сени менен барам. Өлсөң өлөм, тирилсең тирилем.

Экөө ээрчишип жөнөштү. Жүрүп отуруп, жүрүп отуруп баягы тоонун этегиндеги үңкүргө келсе эки сагызган даты кездешип калды.

– А, баягы ит болгон бала дагы келиптир, – деди бирөө шакылыктап, эми чындап ажалы жеткен экен. Жезкемпир көрсө тирүү койбойт. Бекер өлгөнчө ушул ит боюнча эле жүрө бербейби, шордуу.

– Бул бир нерсени билбейт, – деди экинчи сагызган, күн батышта Кажыр деген жер бар. Ошол жерде сабагы да ак, тамыры да ак сарымсак сы-

мал чөп өсөт. Ошол чөптү таап жесе кайра адам болоор эле.

Муну уккандан кийин экөө эки ит ээрчишип күн батышка жол тартты. Жаныбарлардан сураштырып жүрүп Кажыр жайлоосуна келишип сагызган айткан чөптү издеп табышты. Аны кандек жегенден кийин киши калыбына келди.

Үңкүргө кайра жол тартышты. Бир ай дегенде араң жетишти. Келип үңкүргө кирсе ичи баягыдай эле жарык, мурункудай эле тынчтык. Бул сапар Текмурат эч нерсеге тийбей, эч жакка бурулбай, учуна коңгуроо байлап туура тартылган жиптен аттап өтүп жетинчи бөлмөнү ачса толтура эски буюмдар бар экен. Ошолордун арасында дат баскан наспай салчу эски жез чакча жатыштыр. Текмурат чакчаны алып, ичи сыртын карай көрдү да: «Куттуу чакча сөзүмдү ук, кутмандуу кары сыртка чык» деп чакчанын бетин алаканы менен сүрттү эле чакчанын оозунан буу абага көтөрүлүп, бою бир карыш, сакалы үч карыш чал пайда болду. Ал калпагын алып ийилип:

– Эмне буйрасыз, мырзам? – деди.

– Жезкемпир эшек болуп астымда турсун, – деди Текмурат.

Чал түшүнүксүз сөздөрдү айтып «фу- у» деп алаканын үйлөдү эле ошол замат көк эшек пайда болду. Текмурат ак тулпардын ордуна аза байлап, чакчаны чөнтөгүнө катып, Кумайыкты ээрчитип, тулпарга минип айылына жөнөдү. Келсе атасы жолдун боюнда жылаңайлак, жылаң баш, бутун чөңөргө тыттырып зар какшап уй кайтарып жүрүптүр. Уулун көрүп кучактап жыгылды.

– Сага эмне болгон, – деди Текмурат таң калып, сени бул абалга ким апкелди?

– Балам, сен сапар тартып кеткенден кийин көргөн күнүбүз ушул болду. Кара хан капысынан кол салып басып алды. Эркектерди кул кылып, аялдарды күң кылды. Мен ушинтип уйчумун. Сен

кара хандын көзүнө көрүнбө, кармаса сени да кул кылат, – деди.

– Менин агаларым кайда? Аларды мактачу элеңиз, эмне алар жардам бере алган жокбу?

– Жардам бере алган жок, – деди атасы, экөө эки жерде. Бири торпок багат, бири кой багат.

– Ата, сиз баштап, алиги эки балаңыз болуп элдин кыйналганын, адамдын муктаждыгын билчү эмес элеңиздер. Эми ошонун баарын өз башыңыздардан өткөрүп жатыпсыздар. Муну кудай таала сиздерди көрсүн, кедейлер кандай жашаарын билсин деген экен, кокус кайра тактыңызга минсеңиз муну унутпайсызбы? – деди Текмурат.

– Унутпай калайын, – деди атасы, унутпай калайын. Кудай буйруп такка келсем эл камын көрөр элем. Жардылардын байышына жардамдашар элем. Мен тирүү турганда менин жеримде кулчулук болбойт эле.

Текмурат атасын уйдун жанында калтырып айылга барса Кара хан кырк кызды бийлетип коюп, шарап ичип жыргап отуруптур. Эски чапан, тешик малакай кийген кедей жигиттин астындагы аргымакты көрүп:

– Эй макоо, кайдан жүрөсүң? Астындагы аргымакты кайдан уурдап алдың? – деди түз эле.

– Мен жолоочумун, – деди Текмурат, эл кыдырып, жер кыдырып жүрөм. Аргымак өзүмдүкү.

– Кимдин баласы болосуң?

– Жапак хандын баласы болом, – деди Текмурат тайманбай.

– Кармагыла, – деди Кара хан атып туруп, колун байлап зынданга таштагыла.

Текмураттын чактысын келтирбей, чакчасына жеткирбей артында аңдып турган жигиттер Текмураттын колун кайрып, дегдеңдетип сүйрөп барып зынданга салып ташташты. Жулкулдашканда чапанын өңүрү айрылып, аны менен кошо чакчасы чаңдын арасындагы тепсендиде калыптыр. Текмурат

эки күн жатты. Эки күндүн ичинде эки кароолчу которулуп тамак бермек түгүл сүйлөшпөй коюшту. Үчүнчү күнү Жамаш деген кароолчу келип өз нанынын теңин сындырып берди.

– Жигит, ар жакта чандын арасында менин жаман чапанымдын айрындысы калыптыр, ошону алып келип берчи? – деп суранды.

Жамаш боорукер жигит экен, эндетип туруп айрылган чапандын өңүрүн таап келип колуна карматты.

– Сен акырын сүйлө, – деди Жамаш чапандын айрыгын берип жатып, Кара хандын жигиттери жүрөт. Укса экөөбүздү тең өлтүрүшөт.

– Алар эмне кылып чуулдап жатышат? – деп сурады Текмурат.

– Сыйыртмак даярдап атат, – деп түшүндүрдү Жамаш, элдин айтуусуна Караганда Жапак хандын өзүн, анын бала-бакырасын бүт бүгүн даргага азат экен.

Муну уккандан кийин Текмурат чакчасын алып, «Куттуу чакча сөзүмдү ук, кутмандуу кары сыртка чык!» деди эле, «эмне буйрасыз, мырзам» деп бою бир карыш, сакалы үч карыш баягы чал дагы келди.

– Мен сыртка чыгайын. Кара хан колу, буту байланып алдымда болсун, – деп буйрук берди. Ошол заматта айтканы айткандай аткарылып Кара хан баланын алдында колу, буту байланып жатты.

– Кана Кара ханым, сүйлө, – деди Текмурат, Жапак ханга жазаган даргаң сенин өзүңө буюра турган болду.

Кара хан ажалы жетерин билип жойпуланып жалынды.

– Кагылайын уулум, айланайын уулум, жаңылдым, жаздым. Мага окшош атаң бар. Менин күнөөмдү кечирип кой. Айбымды тартып кызымды сага берейин. Кызым ай десе ай, күн десе күн. Мени тирүү калтырып ошол кызыма үйлөн. Сен күйөө

бала болсоң эки элди өзүң башкарасың, – деди бал тилге салып.

Текмурат Кара хандын сулуу кызы бар экенин билчү. Ары ойлонуп, бери ойлонуп жалынып-жалбарган кишинин ханын агызганга колу барбай, анын үстүнө эки элдин тынчтыгын ойлоп Кара ханды коё берди. Эл тынчып арадан бир ай өткөндөн кийин Текмурат атасын жуучулукка жиберди. Барса Кара хан бербестин айласын кылып:

– Жапак хан, сен мага туура түшүн, – деди, уулуна кызым берем дегеним чын, бирок үч шартым бар, үчөөнү тең аткарса кызым берем, аткарбаса кызым бербейм.

– Айт шартыңды, – деди Жапак хан.

– Сен экөөбүз илгертеден бери кошуна турсак да каршыбыз, – деди Кара хан, эми куда болгону турабыз, ошол үчүн уулуңа айт ортобузду бөлүп турган дарыяга көпүрө салсын. Бул биринчи шартым, муну бүтүрсө экинчисин айтам.

Жапак уулуна келип:

– Балам, Кара хан кызын бербестин аракетин кылып ишке ашпай турган оор шарт койду, эки мамлекеттин ортосундагы дарыяга көпүрө салсын дейт. Бир чакырым сууга кантип көпүрө салууга болот. Аны сала турган уста элибизде жок. Андан көрөкчө өз элибизден тандап туруп колукту алып берейин, убара болбо, – деди.

– Ата, жата бериңиз, калганын эртең сүйлөшөбүз, – деди Текмурат.

Жапак хан капалуу жатып калды. Атасы уктаар менен бою бир карыш, сакалы үч карыш карыяны чакырып алып Кара хан берген тапшырманы айтты. Эртең менен Жапак турса көпүрө даяр экен. Жапак хан жанына кырк киши ээрчитип, жаңы көпүрө менен бастырып Кара ханга кайра келди.

– Кана Кара хан, биринчи шартың аткарылды, калган шартың айт, – деди.

– Экинчи шартым, – деди Кара хан, – менин мамлекетимди айланта жоо өтө алгыз кылып кызыл таштан кынап чеп курсун. Бийиктиги төрт киши бою болсун. Алты жерине темирден дарбаза орнотуп, ичинен ачылма кылсын. Шаардын ортосунан булактын тунук суусу агып турсун.

Жапак хан кайра келип:

– Балам, иш чатак. Кара хан чекарасына кызыл таштан кынап чеп курсун дейт. Муну так Сулайман пайгамбар да жүз жылда куруп бүтүрө албайт. Бул чеп курулса бизди ичине киргизбейт, – деди капалуу.

– Кабатыр болбоңуз, – деди Текмурат атасын колтуктап аттан түшүрүп, эртеңкиге чейин али убакыт көп. Жатып эс алыңыз.

Жапак хан эртең менен эрте туруп караса Кара хандын чекарасында чеп курулуп калыптыр. Текмураттын атасы бул сапар жүз киши менен келип түштү. Кара хандын көңүлү жайдарыланып жакшы кабыл алды.

– Эми үчүнчү шартым, – деди Кара хан, уулуң эки мамлекеттин орто суна алтындан ордо салдырсын, ошол жерде той болуп кызымды алсын. Мына ушунда мен макулмун.

Текмурат Кара хандын акыркы шартын аткарып кызы Күнжамалга үйлөнүп жатып калды. Бирок Кара хан күйөө баласынын сыйкыры бар экенине билип мастан кемпирди барып байкап келүүгө жиберди. Мастан кемпир хандын кызыныкында бир жума болуп кайра тартты.

– Ханым, – деди кемпир келгенден кийин, кыз, күйөөң ынтымакта турушат экен. Бирин бири көрбөсө сагынышып калышат экен. Текмурат насбай атбаса да эски чакчаны чөнтөгүнөн түшүрбөйт экен. Жашыруун жаткан сыр мына ошондо болуш керек, – деди.

Кара хан көп ойлонуп отурган жок, кемпирди чакчанын сырын билип келүүгө жез кемпирди кайра жиберди. Мастан кемпир келсе Күнжамал ооруп жатыптыр.

Дарыланып жакшы боло албай коюптур. Ошондо мастан хандын кызынын аржак-бержагына чыгып:

– Кызым, сенин өмүрүң кыскарып, өлүмүң жакындап калыптыр, – деди коркутуп, айыгышыңа бир гана айла бар.

– Ал эмне айла?

– Сен чакчанын сырын сурап билсең ошол күнү айыгасың, билбесең жарык дүйнө менен коштошо бер.

Күнжамал күйөөсү кечинде келгенде кемпирдин айтканын айтты эле Текмурат айласыздан чакчанын сырын айтты. Мастан кемпир жашынып туруп жашыруун сырды угуп алып токтолбой кайра тартты. Билгенин ханга айтканда Кара хан калп эле ооруп кызын чакыртты Күнжамал келгенде өлүп бараткан киши болуп тилин сунуп, көзүн алактатып:

– Кызым, мага эч бир дары жакпай койду. Төрүмөн көрүм жакын калды. Айыгарга бир гана айла бар, аны сен гана аткара аласың, – деп жалдырады.

– Ал эмне айла экен? – деди кызы чебеленип, айтыңыз.

– Текмураттын чакчасын бир чай кайнам кармап турсам айыгарымды табыптар айтты. Сен ошол чакчаны алып кел, бир чай кайнамдан кийин кайра алпарып бересиң.

– Аны күйөө балаңыз мен эмес атасына да кайрматпайт.

– Деги аны кайда сактайт?

– Ар убак бешмантынын ич чөнтөгүнө салып жүрөт, жатканда жаздыктын астына коюп, мончого кирсе бешмантын ала кирип мончонун бир бурчуна илип коёт. Мен аны алып бере албайм.

Кара хан макул болбогон кызына ачуусу келип чакчаны алып келишти мастан кемпирге дайындады. Ал Текмурат менен Күнжамалга дары ичирип уктатып коюп чакчаны уурдап келип хандын колуна карматты. Кара хан ошол эле замат Текмурат менен итин ээн талаа, эрме чөлгө калтырып, өзү күйөө ба-

ласынын ордосун ээлеп, Жапак хандын бүт тукумун кул кылып ар кимге таратып берип, өзү эки элге хан болуп жатып калды.

Текмурат сыйкырлаган уйкудан ойгонуп көзүн ачса талаада жатат. Маңдайында Кумайык шоңшоюп отурат. Бул жерге кантип, кайдан келгенин билбейт. Ары карап, бери карай айылына кетчү жолду таба албай туш келди жүрө берди. Куму эшилген чөлдү басып өттү. Акыры бут шилтөөгө алы келбей кулады. Көк чөптүн үстүндө оонап жатып чөнтөгүнө колун салса жыландын териси, бүркүттүн жүнү, чычкандын муруту жүрүптүр. Алардын айтканы эсине түшүп колундагысын отко күйгүздү эле ошол замат бүркүт асмандан түшүп, жылан шыбактын арасынан сойлоп чыгып, чычкан топуракты тешип келип:

– Биз кызматыңызга даярбыз, – дешти. Текмурат Кара хандын кызына алдатып, сыйкырлуу чакчадан ажырап калганын айтты.

– Күнжамал сени алдаган жок, – деди бүркүт билгенин айтып, ал сени сүйөт. Аны да, сен да алдаган анын атасы Кара хан. Ал кызын алдап чакчанын сырын үйрөнүп, мастан кемпирди жиберип уурдатып алды, сени ушул абалга калтырды.

– Ал чакчаны кайра алууга болобу?

– Аны алыш кыйын, – деди жылан, Кара хан чакчаны сакташ үчүн кытайдан уста алдырып мунара салдырып, ошонун чокусундагы бөлмөгө каттырып койгон. Ага жеткенче жети катар эшиги бар. Ал эшиктер кулпуланып ачкычы Кара хандын чөнтөгүндө. Мунараны курчаган аскер күндүр-түндүр уктабай кайтарышат.

– Демек алууга айла жок экен да? – деди Текмурат кейип, суулу жерди издеп таап эптеп жан багалы.

– Аракет кылалы, – деди бүркүт бел байлап, балким алып каларбыз.

Бүркүт кыйынчылык ишке бел байлап, тобокел кылып, Текмурат менен Кумайыкты калтырып,

жыланды мойнуна ороп, арс чычканды далысына отургузуп он күн, он түн тынбай учуп Кара хандын айылына келишти. Тоонун башына отуруп, эс алып кеңеш курушту. Бүркүт чалгынга барып келип:

– Мунаранын башында терезе жок экен, – деди көргөнүн айтып, жел кирип турганга айланта алты тешик коюптур. Ал тешиктен чакча чыкпайт. Ал эми Кара хан күндө эртең менен келип чакчанын бары жогун текшерип кетет экен.

Анда сен бизди бүгүн мунарага жеткирип кой, – деди чычкан, мен түнү менен бир тешикти кемирип чоңойтуп ичине кирейин да чакчаны тиштеп чыгайын, а сен мени көтөрүп алып уч. Ал эми жылан болсо эшиктин үстүнө чыгып жол тозуп турсун, кокус биз чыкканча Кара хан келип калса чагып өлтүрсүн.

Бүркүт кечте жылан менен чычканды мунаранын башына алып келди. Алар ичине тешиктен сыгылып кирип кетишти. Өзү мунаранын үстүнө жер менен жер болуп жашынып жатты. Жылан оролуп, оролуп атылып тийүүгө даяр болуп турду. Чычкан бышкан кирпичти болоттой тиши менен кемирип кирди. Бир да эс алган жок, улам тишин таш менен кайрап коюп кемирип жатты. Барган сайын чычкандын тиши мокоп, түгөнүп, таңга жакын дүмүрү эле калды.

– Таң атып калды, бүттүңбү, – деп сурады бүркүт.

Бүтө элекмин, бир аз чыда, – деди чычкан чыйпылдап.

Бир оокумда уктаган эл ойгонуп бирин-серин кишилер сыртка чыга баштаганда бүркүт эңкейип:

– Чычкан, чычкан дабышың чыкпай калды бүтүңбү? – деди.

Ошол учурда чычкандын тиши түгөнүп, кирпичти ээги менен кемирип, оозу канга толуп алка-шалка тердеп жаткан.

– Бүтүп калдым, – деди чычкан чыйпылдап, бирок чакча чыгаар чыкпасын билбейм. Бир аз каза түшөйүн.

Ошол учурда Карахан туруп үйүнөн чыгып мунарага бет алды. Мындан ары күтүүгө болбой калганын сезип бүркүт эңкейип тешикти караса чычкан айткандай эле тар экен. Ага карабай чычкан чакчаны тиштеп сыртка чыгара албай атканда Карахан эшикти шарт ачып кирип келди. Даяр турган жылан атылып бир тийди. Бирок мээлеген жүрөккө тийбей сол ийнин көзөп дубалга башы кирип кайра чыга албай калды. Бүркүт шашканынан чакчаны күч менен сууруп алып жөнөдү.

– Аткайла! – деди Карахан аскерлерге кыйкырып буйрук берип, бүркүттү атып түшүргүлө! Эгерде бүркүттү тирүү кетирсеңер баарыңарды кырам!

Кароолчулар жабыла атышты. Жаанын эки жебеси бүркүттүн эки санына сайылып, бир нече жебе канат, куйругун тытып өтү. Бүркүт чеңгелиндеги чакчаны аз жерден түшүрүп жиберген жок. Эптеп жаа аткандардан узап кетти. Канаты тытылып, куйругу жулунуп бүркүт араңдан зорго учуп баратты. Жаралуу санынан кан агып, барган сайын алы кетип, алсырап, Текмураттын жанына жетип жетпей кулап түштү. Текмурат бүркүттүн санына сайылган жебени сууруп алганда ал бутун бир серпип жан берди. Текмурат чакчаны алып: «Кутуу чакча сөзүмдү ук, кутмандуу кары сыртка чык!» деп чакчанын капталын алаканы менен сылады эле ичинен буу көтөрүлүп бою бир карыш, сакалы үч карыш баягы чал пайда болуп:

– Эмне буюрасыз, мырзам? – деди.

– Менин досум чычкан менен жыланды таап кел, – деди. Чал эрдин бүлкүлдөтүп дуба айтып, алаканын үйлөдү эле жылан менен чычкандын териси тап этип Текмураттын астына түштү. Көрсө Карахан бүркүт учуп кеткенде экөөнү кармап алып кыйнап, таш менен жанчып өлтүрүптүр.

– Эми урматтуу карыя, мени менен бирге бүркүттү, жыланды, чычканды касиеттүү булакка жеткир,

– деди. Ошол замат төртөө булактын жанында болушту. Текмурат үчөөнү тең булактын оргуштаган көзүнө кириптип тирилтти эле мурункудан да балбан болуп үчөө тең тура келишти. Караса Кумайык жок, шашып жүрүп досун унутуп калышыптыр. Кайра учуп келишсе Кумайык асманды тиктеп улуп отуруптур. Бешөө кучакташып көрүшүп көңүлдөрү жайлангандан кийин Текмурат:

– Куттуу чакча сөзүмдү ук, кутмандуу кары сыртка чык! – деди эле чал пайда болуп:

– Эмне буюрасыз, мырзам? – деди.

– Кара хан менен мастан кемпир өрттөнүп күлү калсын, биз өзүбүздүн ордобузда бололук, – деди.

Чал дуба сөз айтып алаканын үйлөгөндө Кара хан менен мастан кемпирге чагылган тийип өрттөнүп, түтүнү асмандагы булутка аралашып жок болду. Текмурат ордосуна келсе аялы Күнжамал күйөөсү дайынсыз жоголгондон бери кара жамынып, нечен жыл бою көчөгө чыкпай отуруптур. Эрин көрүп кучак жайып тозуп алды. Текмуратты эл хан шайлап, зынданда жатканда жардам берген Жамашты өзүнө вазир кылып, эки элге калыс сурак жүргүзүп жыргап жашап калды. Арбир жума сайын бүркүтүн колуна кондуруп, Кумайыгын ээрчитип ууга чыгып, токойдогу жылан менен чычкан досуна ушул күнгө чейин жолугуп турат экен.

СЫЙКЫРДАН КУТУЛГАН СЫРГА КЫЗ

Илгери - илгери бир мергенчи болуптур. Ал мээлегенин жаза атпаган чоң мерген экен. Мергенчи ууга чыгып, асканы аралап жүрүп жаңы туулган тоо эчкинин баласын таап алыптыр. Улак асканын арасында калса энеси жок ачкадан өлүп каларын же жырткычтар жеп кетерин ойлоп, таштап кетүүгө дити барбай жапайы эчкинин улагын баштыгына салып көтөрүп алыптыр. Келатып жолдун боюнда-

гы тааныш койчунукуна кайрылып, сыртта ойноп жүргөн тестиер уулун чакырып алып:

– Атаң, апаң кайда? – деп сурады мерген.

– Атам байдын коюн кайтарып талаада жүрөт, апам байдын үй-оокатын жазап байдыкында, – деди Адыл.

– Мен сага жапайы эчкинин улагын берсем өлтүрбөй багып алаласыңбы? – деди мерген.

– Багып алам, – деди Адыл тартынбай, мен байдын улактарын көп бактым, кантип багышты билем.

– Анда бул сур улакты багып ал, – деди мерген улакты баштыгынан чыгарып колуна карматып, чоңойгондо койго кошуп койсоң эркеч болуп жол баштап берет.

Адыл улактуу болуп кубанып калды. Атасы, апасы кечте үйгө келгенде баланын сөзүнөн бул улакты тааныш мерген бергенине түшүнүп:

– Балам, бул касиеттүү кайберендин улагы экен. Эчкиге сүздүрбөй, итке талатпай жакшы бак. Чоңойсо бир керегине жарайт, жок дегенде бир ирикке алмаштырып аласың, – деди атасы.

Адыл улакты багып жүрдү. Отуга элек улакка упчу соргузуп сүт берип бакты. Ал Адылга өз энесиндей үйүр алып, Адыл кайда барса улак ошол жакка барчу болду. Койго барса да, уйга барса да, отунга барса да ээрчип алат. Кичине көрбөй калса маарап, бакырып Адылды тапмайынча жаны тынбайт. Кечте кой менен аралашпай, айдаса короого кирбей Адылдын жанында жатат. Адыл да эчкинин алдына жылуулап талпак салып, мойнунан кучактап, чекирейген көзүнөн өөп эркелет.

Бир күнү Адыл улакты ээрчитип баратса байдын баласы астынан чыгып:

– Эй, Адыл биздин эчкинин улагын сен эмне ээрчитип жүрөсүң? – деди.

– Улак силердин эчкиники эмес, бул деген кайберен эчкинин улагы. Муну мергенчи байкем берген мага, – деди.

– Жок, сен калп айтасың, бул улак меники. Мен муну азыр үйгө алып кетем, – деп улакты кармайын деди эле сур улак качып карматмак түгүл жанына жакын жолотпой койду. Айласы кетип атасына арыстанып барды эле: «сур улак биздики эмес, аска- оодо жүргөн жапайы эчкинин улагы. Ал азыр кичине, кийин чоңойгондо баары бир качып кетет. Ошондуктан аны талашып кереги жок. Өзүбүздүн эчки тууганда тандап багып ал,» – деп тыйып койду атасы.

Күн өтө берди. Улак чоңоюп эчки болду. Кыздарга сөйкө таккандай Адыл анын мойнуна кичинекей коңгуроо байлап койду. Коңгуроо такканга сур эчки мурункудан да көрктүү болуп калды. Баарыдан да сур эчкинин кайда жүргөнү белгилүү болуп Адылды кубандырды. Төрөлгөндөн кой менен аралашып өссө да байдын эчкилери сур эчкини сүзүп, жектеп араларына кошпой коюшту. Айыл араласа иттер да безелентип кубалачу болду.

Шаштысы кеткенде сур эчки иттен качып боз үйдүн үстүнө чыгып кетет. Аны көргөн үйдүн ээси ачууланып, тезек менен уруп, колуна союл алып кубалап түшүп: «Ай, Адыл, эчкиңди байлап ал, экинчи үйдүн үстүнө чыкса мууздап таштайм» деп коркутушат.

Сур эчки элдин сөзүнө түшүнөбү ким билсин, бир нерседен корксо же ит кубаласа Адылга качып келет. Адыл эчкисин ээрчитип урушкан кишилерден оолактап качышат Ал ачка болгондо жайытка чыгып оттогону болбосо Адылдын жанынан чыкпайт. Кечте мурункудай эле Адылдын жанына жатып уктайт. Кийин сур эчки чөптү тандап жеп, алыстан барып отточу болду. Айрым учурда талаада түнөп калып эртеси келет. Бир күнү мергенчи уудан келатып койчунун үйүнө атайын кайрылып, аялына жолугуп:

– Аяш, Адылдын сур эчкиси тоодогу жапайы эчки, текелер менен аралашып жүрөт. Аз жерден атып алган жокмун. Мойнундагы коңгуроосунан таанып атпай калдым. Муну союп албасаңар сур

эчкиден айрыласыңар, – деди мерген.

– Макул, Адылдын атасы келгенде айтайын, – деди койчунун аялы.

Адылдын атасы кечте койду короого айдап келип, жаман алачыкта от жагып, сүт кайнатып ичип отурганда койчунун аялы:

– Бүгүн мергенчи келип «сур эчкиңер зоокада жапайы эчки-теке менен аралашып жүрөт. Союп албасаңар андан айрыласың деп айтты.

Бул сөздү укканда сур эчкинин кулагы тикчийип, Адылдын көзү чекчөйө түштү.

– Мергенчи туура айтат, айрылып кала электе сур эчкини союп алганыбыз оң болот, – деди атасы.

Атасынын сөзүн укканда азыр эле эчкини союп жиберчүдөй Адыл сур эчкинин мойнунан кучактап ыйлап жиберди.

– Сур эчкини сойгузбайм. Соём десеңер мен сур эчкини жетелеп тоого качып кетем, – деди Адыл бакырып ыйлап .

– Сойбойбуз. Сур эчки колдо чоңоюп биздин балабыздай, сенин карындашыңдай болуп калды. Муну союга кол да барбайт качса качар. Качпаса жүрөр. Качса эчкиң талаада калбайт, кайра өз ата-энесине кошулат, – деди атасы уулун жоошутуп.

Адыл ушул сөздөн кийин сур эчкини катуу кайтарып калды. Жатса да бирге жатып, турса да бирге турат. Ошол жылы кыш катуу болуп мал кырыла баштады. Жазга жакын байдын малы бүт кырылды. Адыл карды күрөп астынан чөп оруп алып эчкисине берип аман алып калды. Байдын союп жээрге малы калбаганда койчусун чакырып алып:

– Сен жай мезгилинде малга чөп чогултпай, кышта жакшылап карабай, малдын баарын ачкадан кырып салдың. Үйүңдөгү сур эчкини мага бергин, мен аны союп жейм, – деди.

Жай мезгилинде мен таң аткандан кечке кой артынан жүрсөм чөптү качан чогултмак элем. Сиз

антип малдын өлүмүн мага жалаа жаппаңыз. Малдын өлүмүнө мен күнөөлү эмесмин. Бул каатчылык жалпыга келген алаамат. Ал эми сур эчки меники эмес, баламдыкы. Бералбайм, бер деп да ага айта албайм, – деди койчу.

Бай койчусуна каарланып сабап, бети-башын жарып таштады. Эки жигитти күлүк атка мингизип сур эчкини тайган менен кубалап кармап алышпай коюшту. Эчки тоого чыгып кетти. Үч күн тоодо жүрүп кечте келди.

Ошол түнү байдын аңдып жүргөн жигиттери эчкини боз үйдөн чыгарбай жаткан жеринен кармап алышты. Адыл бакырып ыйлап эчкинин артынан жүгүрдү эле атасы аны колунан кармап токтотуп:

– Барба, балам. Барсаң байдын жигиттери эчки менен кошо сени да союп таштайт. Алар жеткен ташбоор, мыкаачы адамдар, – деп уулун жибербей койду.

Адыл тонун жамынып ыйлап бурчка жатып калды. Атасы менен апасы иш менен алагды болгондо Адыл бычакты койнуна катып акырын сыртка чыгып эчкисин издеп жөнөдү. Караңгыда жашынып байдын үйүнө барса эчкини мамыга бакыртып байлап коюп өздөрү үйдө бычак курчутуп отурушуптур.

Адыл жандууга шек алдырбай боору менен жылып барып эчкинин мойнундагы кайыш чылбырды бычак менен шарт кезгенде коңгуроонун жиби кошо кесилип ал «шаңгыр» этип жерге кулап түштү

– Ай, жигиттер чыккыла сыртка! Сур эчки бошонуп кетти көрүнөт, – деген байдын үнү угулду.

Жигиттер дабырап чуркап келатканда Сур эчкиге тил кирип:

– Кач Адыл кач! Кийин аскадан кездешебиз, сен ошол жерге бар, – деп көздөн кайым болду. Адыл да качып жөнөдү, бирок жигиттер аны кууп кармап калышты. Адылды аябай уруп, кабыргасын сындырып, эсин оодарып «өлдү деп күрөндүгө таштап коюшту.

Адылдын ата-энеси уулун үйгө апкелип оозуна суу тамызып карап турушту. Бир нече күн тилсиз жатты. Бир күнү түн ортосунда сур эчки келип:

– Ушул чөптү кайнак сууга чылап ичирсеңер Адыл айыгат, – деп бир тутам чөп таштап кетти. Адылдын апасы сур эчки айткандай чөптү кайнак сууга чылап маңызы чыкканда чыпкалап ичирди эле бир жуманын ичинде «Сен көр, мен көр!» айыгып кетти.

Бай койчусун, жардамдашкан эки үйлүү малайын талаага таштап, өзү көчүп кетти. Кембагалдардын барар жери, ичер ашы жок ачка калышты. Бир күнү бирге ойноп, бирге жүргөн кошунанын уулу Аскар Адылга келип:

– Ай, Адыл жүр кекилик, чил кармайлы, – деп калды.

– Кантип кармайбыз? – деди Адыл.

– Ал оңой, – деди Аскар, өлгөн аттын куйрук, жалын чогултуп тузак жазайбыз.

Экөө Аскар айткандай кылышты. Ачкадан өлгөн жылкынын кыл куйругунан тузак жазап өлчөмдүү жерге тартып коюшту эле чил, кекилик түшчү болду. Аны менен өлбөстүн күнүн көрүп жатканда Адыл кар жиреп сур эчкини издеп аскага барды. Эмне кыларын билбей асман тиреген асканы айланта тиктеп түбүндө биртопко турду. Айласы кетип «А - уу-у, сур эчки, кайдасың? Мен келдим. А - уу - у!» деп кыйкырды. Бир аздан кийин сур эчки асканын адам жүрө алгыз жолу менен аттап-буттап секирип түшүп келди. Ал адатынча Адылдын денесине мойнун сүртүп эркелеп:

– Адылжан, мени унутпай издеп келгениңе чоң рахмат. Кардың ачкандыр, жүр биздин үйгө, барып бир күн конок болуп кет, – деди сур эчки .

– Мен конок болууга макулмун, бирок тоонун этегинде үчүй-бүлө ачка отурушат. Сен ошол шордууларга эмне жардам бересиң? Мен ошону билейин деп келдим, – деди Адыл.

– Жардам болот. Ага кам санаба. Бүгүн конок болуп бер мага, – деди сур эчки.

Адыл макул болуп эчкини ээрчип жөнөдү.

Ал асканы аралап бир үңкүргө кирди. Үңкүрдүн ичи жарык, таптаза экен. Кыз, жигиттер ырдап, бийлеп жатышыптыр.

Кыздар сур эчкини ээрчип келаткан Адылды көрө коюп:

– Жездем келатат, жездем келатат, – деп чуулдап калышты.

Адыл жанжагын карап, өзүнөн башка киши жоктугуна көзү жетип, айтылган «жезде» деген сөзгө анчалык маани берген жок. Алдыда келаткан сур эчки токтоп:

– Адылжан, бир аз сабыр кыл, мен кийинип ала алайын, – деди.

Адыл ал сөзгө да маани берген жок, сур эчки таштын арасынан чыгып турган чөптү тиштеп кыртылдатып чайнап жеди эле ошол замат сур эчки кызга айланды. Келбети келишкен айдай кызды көрүп Адыл көргөн көзүнө ишенбей, оозун ачып тирмийип тиктеп калганда:

– Адылжан, сур эчкинин адам кейпине келгенине таң калып, түшүм деп ойлоп турасың го, бул көргөнүң түш эмес. Чындык. Мен сени ишендирейин деп атайын сенин көзүңчө адам болдум. Мен касиеттүү кайберендин кызымын. Сен мени кичинемден упчу эмизип, түрлүү кырсыктан коргоп чоңойттуң. Акыры мыкаачы бай мени мууздарда өз жаныңды аябай мени жырткычтардын чеңгелинен бошоттуң. Өзүң өлөрчө таяк жеп араң аман калдың, – деди кыз.

Адыл тез арада болуп кеткен окуяга түшүнбөй, акылы жетпей башы айланып отуруп калды. Жанындагы сур эчкиден адамга айланган сулуу кыздын атын билбей, эмнеден сөз баштарына акылы жетпей турганда:

– Адылжан, атын айтпады деп айып көрбө. Атым Зулайка. Мен сени улак кезимде эле сүйүп калгам.

Сенин боорукерлигиңе ишенгем. Ага кийин толук көзүм жетти. Ушу сага түбөлүк жар болсом деп кудайдан тилегем.

Ата-энеме сөз айттыргам. Көрсө мен сенин колуна барганда ата-энем аска зоодо жүрүп: «Кызымдын тагдыры адам менен аралашып кетти. Кызым жакшы адамдын колуна түштү, адам болгондо аты «Зулайка» болсун, кийин аны багып өстүргөн жигитинин акыреттик жары болсун» деп бата кылышыптыр. Аны кийин кайберендер менен аралашканда уктум. Ошол себептен кыздар сени «жезде» деп жатканы да ошол, – деди Зулайка.

Зулайканын айтканын укканда Адыл кубанып: «менин сүйүктүү сур эчким» – деп кызды кучактады. Адыл бактыга батып Зулайка менен сүйлөшүп отурганда кыздар эчкинин туягына куюп жуурат сунду. Адыл аны колуна алып «уртап кайра берейин» деп ойлоп кайра-кайра ууртап бөксөртө албай койду. Иче берип карды кампайып чыкты. Кыз-жигиттер бийлеп, ырдап оюн курушту. Таңга жакын уктап кетиптир, көзүн ачса кечээки кыз-жигиттин бири жок. Жанында Зулайка эчкинин терисин жамынып уктап жатат

– Зулайка, ай Зулайка, тур! Элдин баары кетип биз эле калыппыз, – деди Адыл.

Зулайка туруп, жуунуп, туяктагы жуураттан ичип тамактанышты. Курсактары тойгондон кийин:

– Адылжан, бизди тагдыр түбөлүк кошту. Эми биз акылдашып оокат кылышыбыз керек. Макул десең ата-энеңди эки кошунасы менен мында көчүрүп кел. Тоо арасы ээн-эркин, жашоого ыңгайлуу, – деди Зулайка.

– Тамакты кантебиз? – деди Адыл.

– Анын да айласы табылар, – деди Зулайка.

Адыл айылына барып үч үй-бүлөнү көчүрүп келди. Келсе жылганын ортосундагы жайыкта алты канаттуу төрт боз үй тигилип турат. Ичине кирсе

жууркан, төшөк тактада жыйылып, ар бир адамга арналган ылайыктуу кийим керегенин башында илинип туруптур. Үч үй-бүлө үч үйгө кирип, кийимин которуп кийип жыргап калышты. Төртүнчү үйгө Адыл менен Зулайка жайгашты. Аңгыча котологон көп эчки маарап боз үйдүн жанына келип токтоп калышты. Аны көргөн эл «Эми ушул жапай эчкиден кармап алып союп жейбиз» деп кобурашып турганда Зулайка суйкайып боз үйдөн чыгып:

– Урматтуу аталар, апалар, эжелер, сиңдилер келген эчкини колуңардын келишинче, күчүңөрдүн жетишинче саап сүтүн ичкиле. Силерден суранарым эчкини сааганда этин оорутпагыла. Тилдебегиле каргабагыла. Кайберен эчкилер өз эрки менен сүт берип жаткан соң силер да аларды сыйлагыла, – деди.

Кедейлер көнөчөгүн көтөрүп сүт сааганга кирипишти. Эчкилер дөөмөт күтүп катар туруп сүтүн беришти. Саап бүткөндөн кийин эчкилер жайытка кетип, түштө бир маал келип турушту. Эл кайберендин сүтүн саап алып каймак, чөбөгө, быштак жеп, жуурат ичип жыргап калышты. Курсак толуп, көңүл жай болгондо:

– Жаз келгенде көчүп жакага түшүп эгин-тетинайдаш керек, антпесек ачкачылык кайра бизди издеп табат, – деди ак сакал кошуна карыя.

– Шашпаңыздар, - деди Зулайка кеңеш берип, жакага түшкөндө сиздерде жер жок. Сатып жер алалык десеңиздер мал жок, өлбөстүн оокатын кылыш үчүн кайра эле байга жалданасыздар. Кайра эле өткөн таз кейпиңиздерди киесиздер. Андыктан биз көчпөй ушул жерде калышыбыз керек. Мына, маңдайыңыздарда көз жетпей жаткан жайык жер сиздердики, эмне кааласаңыздар ошону эгесиздер. Мына тоо, канча мал кармап багып аламын десеңиздер багып аласыздар. Тынчтык болсо, ынтымак болсо мал да, нан да табылат.

Эл Зулайканын сөзүн туура көрүп тоо арасында калмак болгондо:

– Урматтуу туугандар, биз бул жерде жашаш үчүн бир шартты аткарышыбыз керек. Ошол шартты аткарышка макул болсоңузда гана биз бул жерде жашай алабыз, ансыз жашоого мүмкүн эмес, – деди.

– Ал эмне шарт, балам? – деди аксакал кошуна.

– Ал шарт өтө жөнөкөй. Ким ушул жерде жашаса мылтык алып кийикке чыкпайт, тузак тартып канаттууларды кырбайт. Сиздер жапайы жаныбарларга кайрымдуу, боорукер болсоңузда сиздерге кудай берекесин аябайт, – деди Зулайка.

Ачтан кырылып аларда кайберендер келип сүтүн берип өлүмдөн алып калгандан кийин эл ансызда кайберендерге тийбейбиз деп макулдашкан. Зулайканын сөзүнөн кийин ал ой ого бетер бекип калды.

Эл күткөн жаз да келди. Дүркүрөп чөп да чыкты. Баардык жаныбарлар өзүнүн жары менен ойноп, сайрап турган учурда Зулайка арага түшүп Адылдын досу Аскарга кайберендин кызын алып берди. Зулайка аскадан таап келген алтын, күмүшкө базардан көптөгөн уй, кой сатып келишип кенен-кесир жашап калышты. Кайберендерди атпагандыктан, ага тийбегендиктен эчки, теке, эликтер мал менен чогуу жайылып, айрым учурда короого келип түнөп калган учурлар болду. Эл ээн-эркин жашап, жардычылыкты билбей турган учурда Зулайка эркек төрөп, атын Акмат коюшту. Аскардын келинчеги кыз төрөп, атын Сырга коюшту. Акмат менен Сырга бирге ойноп, бирге туруп катар чоңоюшту. Алар көпчүлүк учурда ойноп атып бирде Адылдыкына түнөп калса, бирде Аскардыкына түнөп жүрүштү. Ата-энелери уктап калган балдарды бир төшөккө жаткызып жылуулап жаап коюшар эле. Акмат менен Сырга бирин бири артыкча жакшы көрүп калган соң Адыл менен Зулайка Сыргага куда түшүп кыздын калыңын алдын ала берип коюшту.

Сырга чоңойгон сайын көркүнө чыгып ашкан сулуу кыз болду. Ал караңгыда сыртка чыкканда

чолпон жылдызга окшоп аппак жүзүнөн нур төгүлүп алыстан көрүнүп турганы элди таң калтырды. Күн санап ага сугун арткандар көп болду. Анын сулуулугу Кашкелең деген ханга жетип уулуна колукту кылып алып берүүнү ойлоп «бала менен кыздын арасын бузуп, Сырганы уурдап келип колума тийгиз» деп мастан кемпирди жиберди. Мастан кемпир ошол күнү «ичкен киши бири бирин жек көрүп калсын» деп кымызды дубалап Адылдын айылына келсе Акмат менен Сырга арчанын көлөксүндө ойноп отурушуптур. Ал «боорукер эне» болуп:

– Ии, балам сен кимдин уулу болосуң? – деди мастан кемпир.

– Мен Адылдын уулу болом, – деди Акмат.

– Сен кимдин кызы болосуң? – деди кемпир Сырганын маңдайынан сылап.

– Мен Аскардын кызы болом, – деди.

– Мен силердин атаңарды, апаңарды тааныйм. Учурашып, кездешип турабыз. Келатсам Зулайка апаңар «Балдарым күндүн ысыгында суусаган чыгар. Баратып бал кошкон кымызды бере кет. Ичип алышсын. Ойноп бүткөндөн кийин чөйчөктү ала келсин» деп эки чөйчөк кымыз берди. Мына апаң берген кымыз ичип жибергиле, – деп колдоруна чөйчөктү карматып жойпуланды .

Суусап турган Сырга эч нерсени таназар албай сыйкырланган кымызды ичип жиберди. Акмат ичээрде чөйчөк колунан түшүп кымызды төгүп алды. Мына ушундан баштап Сырганын нерви бузулуп Акматтын сүйлөгөнү, ойногону ага жакпай туталанып:

– Мен үйгө кетем, сени менен ойнобойм, – деди Сырга.

– Токто, бир аз ойнойлу, – деди Акмат.

– Айттым го сени менен ойнобойм деп, ойнобойм! Сен жаман баласың, ойногонду билбейсиң, – деп айтпаган жаман сөздү айтып, Сырга үйүнө жөнөдү. Акмат кызды ээрчип үйгө келгенде:

– Апа Акматты кет дечи, мен аны менен ойногум келбейт, мен аны көргүм келбейт. Кетир! – деди Сырга.

– Кызым, каралдым, сага эмне болду? – деди Сырганын апасы, жана эле экөөңөр эзилиши ойноп жатпадыңар беле? Эмне, Акмат сени таарынттыбы? Уруштуңарбы? Эмне болду?

Айтчы алтыным? – деп жалынды апасы.

– Урушкан жокбуз. Бир кемпир келип «Апаң берип жиберди» деп бир чөйчөктөн кымыз берген. Ошону ичкенден кийин ушинтип мени менен урушуп, мени жек көрүп калды, – деди Акмат.

– Ал кымыздан сен ичтиң беле? – деп сурады Сырганын апасы Акматтан.

– Ичкен жокмун, – деди Акмат, ичейин деп атканда чөйчөк колуман жылмышып түшүп, кымызды төгүп алдым.

– Кетир Акматты, кетир, – деди Сырга бакырып ыйлап, болбосо мен өзүм кетем.

– Кайда кетесиң, чырагым? – деди Сырганын апасы.

– Алыс жакка кетем. Акмат барбаган, Акмат көрбөгөн жерге кетем, – деди Сырга.

Акмат айласыз чыгып кетти. Үйүнө барып болгон окуяны апасына айтты эле, ал келип Сырганы көрүп:

– Мен кемпирди көргөн жокмун, силер ичейин деп кымыз да берген эмесмин. Бул сыйкырчынын колунан келген иш экен, эми кемпирдин сыйкырын алып ташташ керек, – деди Зулайка. Бирок көп аракет кылып мастан кемпирдин сыйкырын жандыра албай койду.

Сырга күндөн күнгө туталанып Акмат менен ойномок түгүл сүйлөшпөй качып калды.

Акмат келгенде тескери карай отуруп алат же жашынып калат. Акмат ага болбой күндө келе берет. Келген сайын жөн келбей гүл же оюнчук кармай келет. Сырга ал белекти албайт, жанына койсо сыртка

ыргытат. Сырга Акматты жек көрүп, анын жүзүн карабай калды. Ушул учурда айылды аралаган куюн пайда болду. Ал айылдын четинен же ортосунан чыгып, улам чоңоюп, улам күчтөнүп жалбырак, топуракты учуруп, айыл аралап, боз үйдү тегеренип анан жылга бойлоп жок болот. Бир күнү Сырга сыртта турганда ошол куюн жардын түбүнөн жаралып, көбөйүп шуулдап келип Сырганы жалбырак, топурак чаңга аралаштырып учуруп жөнөдү. Обочо турган Акмат чуркап барып кыздын бутунан кармайын деди эле жетпей калды. Куюн кызды чимирикттей айлантып улам бийиктеп кетип баратты. Акмат артынан бир-топ жерге чейин кубалап барып жетпей калды. Куюн шуулдаган бойдон күн батыш тараптагы кырды ашып көздөн кайым болду. Акмат ыйлап үйүнө келгенде апасы уулунунан иштин чоо жайын угуп:

– Сырганы сыйкырчы алып кеткен экен, эми аны издеп табыш кыйын, – деди Зулайка.

– Кайда кеткенин мен көрдүм, мен аны издеп табам, – деди Акмат.

Ата-энесинин “Жашсың, сага барууга болбойт” деп айтканына конбой Акмат издеп чыкмак болду. Айласы кеткен Зулайка уулун отургузуп алып:

– Сен сүйгөн кызыңды, түбөлүк жарыңды издейм дегениң жакшы, биз аны колдойбуз, бирок жол татаал, эчким билбеген тарапка баратасың, андыктан этият болуш керек. Сен жети тоону басып өтүп башынан кары кетпеген, адам басып жетпеген Улуу тоого кез келесиң. Ошол жерге барганда ушул ак жоолукту булгалап: «Таята, мен Акматмын» деп үч жолу кыйкырсаң аркайган мүйүзү ийилип чычаңына жеткен менин атам Алабаш теке келет.

Ийилип менден салам айт. Ким экениңди түшүндүр. Жардам берсе ошол жардам берет, – деп Зулайка башындагы жоолугун алып баласына берди.

Акмат апасы берген ак жоолукту койнуна салып Сырганы алып качкан куюндун изи менен кырды

ашып күн батышка жөнөдү. Жолдон чычканга жолугуп:

– Чычкан, чычкан сен кызды учуруп бараткан куюнду көрдүңбү? – деп сурады.

– Мен көпчүлүк учурда жердин астында болом, ошол себептен көргөн жокмун, бирок мен жердин астында ийин казып атканда үстүмөн куюн күркүрөп учуп өткөнүн уккам, – деди.

Акмат андан ары жөнөдү. Көп жүргөндөн кийин кашкулакка жолугуп:

– Кашкулак, кашкулак сен кызды учуруп бараткан куюнду көрдүңбү? – деп сурады.

– Мен ийиндин ичинде уктап алсам күркүрөгөн үн угулду. Чочуп ойгонуп сыртка чыксам топурак, чаң, жалбыракты учуруп куюн өтүп баратыптыр. Ошонун арасынан «Ата, мени кармап кал» деген кыздын чаңырган үнү угулду, бирок аны чаңдан көрө албай койдум. Ал ушул кырды ашып кетти, – деп батыш тарапты көрсөттү.

Акмат андан ары жөнөдү. Көпкө жүргөндөн кийин оттоп турган эликке жолугуп:

– Элик, элик сен кызды учуруп бараткан куюнду көрдүңбү? – деди.

– Көрдүм, – деди элик, мен оттоп турсам күркүрөгөн үн угулду. Карасам куюн мен тарапка уюлгуп келата. Коркуп жолунан чыга бердим. Ошондо жалбырак, чаңдын арасында бир кыз «Ата, апа мени сыйкырчы кемпир алып баратат, алып калгыла!» деп чаңырып, ата-несинен жардам сурап батыш тарапты көздөй кетип баратканын уктум.

Акмат андан ары жөнөдү. Көп жүрдү. Чарчап чоң суунун жээгине токтоп караса балык сууда сүзүп жүрүптүр.

– Балык, балык сен кызды учуруп бараткан куюнду көрдүңбү? – деп сурады.

– Көрдүм, – деди балык, мен балдарым менен сууда сүзүп ойноп жүрсөм күркүрөгөн үн угулду.

Мөңгүнүн кары эрип кыян келаткан экен деп корк-тум. Карасам кыян эмес эле куюн экен. Жалбырак, чанды аралаштырып учуп келатыптыр. Ичинде «Ата жардам бер!» деген кыздын үнү угулду. Куюн уюлгуп келип дайрага урунганда анын таманы тийген суу көтөрүлүп, суу менен кошо ичиндеги балыктар кошо кетти. Мен балдарымдын көбүнөн ажырап ушинтип мусапыр болуп отурам.

Акмат андан ары жөнөдү. Көп кыйынчылыктан кийин апасы айткан Улуу тоого келди. Кырга чыгып, ак жоолукту булгалактап:

– Таята мен келдим! – деп үч жолу кыйкырганда мүйүзү аркайган Албаш теке секиге чыгып тиктеп калганда:

– Таята, мен сиздин небереңиз болом. Апам Зу-лайка сизге салам айтты, – деди.

Алабаш теке секиден секирип түшүп келип ак жоолукту жыттап-жыттап алып, анан Акматтын бетинен жалап өөп:

– Кудайга шүгүр, кызым аман экен. Эми айтчы балам, апаң менен атаңдын турмушу кандай? Сен быякка кайдан келдиң? Эмнеге келдиң? – деп су-рады.

– Апам менен атамдын турмушу жакшы. Мен бул жерге Сырга деген кызды издеп келдим. Күтпөгөн жерден куюн келип ошол кызды учуруп кетти. Сиз көргөн жоксузбу? – деди Акмат.

– Эх, ишиң оор экен, балам – деди Алабаш теке, куюн Улуу тоону аттап өтө албайт, ошол себептен ал этек менен күркүрөп кетип баратканын секиде туруп көргөм. Анын башы асманга жетип, аягы жер шы-пырып күркүрөп кетип бараткан. Кучагында чөп да бар, тамыры менен суурулуп учкан бак да бар болчу, бирок сен издеген кыз жок болчу. Учкан жалбырак-тардын шуулдаганын уксам да кыздын үнүн уккан жокмун. Балким учуп келатып бир жерге түшүп калгандыр. Түшсө бүттү, ал соо калбайт.

Таятасы кыздын дайнын билбегенге Акмат кайгырып, кабагы бүркөлүп турганда Алабаш теке карды туягы менен тазалап күзгүдөй жалтыраган кок жылгаяк музду тиктеп турду да:

– Сен издеген кыз тирүү экен, – деди Алабаш теке кубанып, – ал кыз Кашкелең деген хандын ордосунда жашап атыптыр. Балама келинчек кылып берем деп элге кошпой бийик мунарага чыгарып камап коюптур. Ал кыз мурункудай эле эч ким менен сүйлөшпөй отурат. Сени жек көргөзгөн мастан кемпир кыздын денесинен сыйкырды чыгара албай убараланып жүрөт. Сырга Кашкелең хандын уулун карабай, кабагы ачылбай капалуу отургандыктан анын көңүлүн ачыш үчүн хан мунаранын түбүндө оюн-зоок кургузуп жатыптыр.

Акмат Сырганын дайнын билгенден кийин:

– Мен кетейин, барып Сырганы камактан бошоюм, таята, – деди шашып.

– Шашпа, балам, – деди Алабаш теке, ал жерге барыш кыйын, баргандан кийин кызды бошотуш андан да оор. Мен сага үч чүкө берейин. Ошону чөнтөгүңө катып ал, керек учурда өкчөсөң ат болот, керек болбогондо суулуктан кармап туруп «Чүкө бол!» деп силксөң кайра чүкө болот, – деп бир ак сака, бир көк сака, бир кызыл сака берди.

Акмат таятасы менен коштошуп жолго чыкты. Түзгө келгенде көк саканы өкчөдү эле ээр токуму келишкен көк аргымак пайда болду. Артылган куржунда көк жибектен тиктирген кийим бар экен. Ал кийимди кийип, өз кийимин куржунга салып, жылан боор өрүлгөн камчыны колуна алып, аргымакты алкынта минип жөнөдү. Шаарга жакындаганда көк аргымакка тил кирип:

– Акмат байке, сен ушул бойдон барсаң, сени шаарга киргенде эле таанып кармап алышат. Ал үчүн жаңы кийимиңди чечип, өз кийимиңди кий. Мени чүкө кылып чөнтөгүңө кат, – деди.

Акмат көк аргымак айткандай жаман кийимин кийип шаарга кирди. Барса мунаранын башында Сырга отурат. Ал баякысындай эле кабагы ачылбай кыжылдаган элди жалдырап тиктейт. Мунаранын түбүндө жаштар оюн-зоок куруп, бири ырдаса, бири бийлеп, бири комуз чертсе, бири кыл кыяк тартып жатышат. Маскарапостордун ар түрлүүсү бар. Сырга алардын бирине да көңүл бөлбөй жалдырап маанайы пас отурат.

Акмат Сырганы бошотордун амалын издеп үч күн эл менен аралашып ошол жерде жүрдү. Нечен ирет элдин астына чыгып сүйгөн кызына көрүнүүгө аракет кылып жалдырап тиктеп көпкө турду. Сырга Акматты көрдүбү, көргөн жокбу ким билсин ал Акматка такыр көңүл бурбай телмирип отура берди.

Төртүнчү күнү мастан кемпир мунаранын башына чыгып, Сырганын жанына туруп:

– Эртең Сырга ушул жерде отурат. Мен колуна бир баштык алтын карматам. Кимде ким ат менен чаап келип колундагы алтынды алса ошол киши утат. Алган баштыктагы алтындан башка хан ошол уткан кишиге жүз жылкы, жүз уй, жүз кой берет деди.

Кемпирдин жарыясынан кийин жакшы аттуулар жабалактап биринин артынан бири чаап баштыктагы алтынга жетмек түгүл караандашпай коюшту. Карап турган калың эл. “Буга канаты бар куш жетпесе ат жетпейт” деп кобурашып турганда Акмат далдоого барып көк саканы өкчөп, көк кийимди кийип, көк тулпарды минип, жылан боор өрүлгөн тобулгу саптуу камчыны колуна алып аркырата чаап жөнөдү. Көк тулпар учуп келип секиргенде мунаранын ортосуна жетип-жетпей түшүп кетти. Сырга көк тулпарчан баланын өңү тааныш болсо да түшкөн кирпичин көтөрүп карап да койгон жок.

Акмат буйдоо жерге барып, көк тулпарды чүкө кылып чөнтөгүнө катып тополоңдогон элге кайра

келди. Алар көк тулпарды мактап дуулдап атышыптыр.

Ал күнү эл тарап, сулуу кыздын колундагы алтынды алууга талапкерлер түнү менен жакшы ат издеп, тулпар тандап чыгышты. Эртеси кайра мелдеш башталып баштыктагы алтынга эч ким жеткен жок. Элдин аягында Акмат далдоого барып ак саканы өкчөдү эле, ээр токуму күмүштөлгөн ак тулпар пайда болду. Куржундагы ак жибек кийимди кийип, ак тулпарды минип, күмүштөлгөн камчыны колуна алып аркырата чаап жөнөдү. Ак тулпар куштай учуп кызга жетип-жетпей, элди таң калтырып түшүп кетти. Акмат буйдоо жерге барып, ак тулпарды чүкө кылып чөнтөгүнө катып тополоңдогон элге кайра келди. Эл дуулдап ак тулпарды, аны коркпой минип чапкан баланы мактап жатышыптыр. Жупуну кийинген Акматты эчким тааныган жок, таанымак түгүл «бул бала ат чабат» деп ойлошкон да жок.

Ал күнү кечте талапкерлер көбөйүп, түнү менен ат тандап күлүктөрүн суутуп чыгышты. Буга бир нече хандын балдары да аргымактарын алкынтып минип келишти.

Мелдеш кайра башталды. Бу сапар мелдеш катуу болду, бирок бири да кыздын колундагы алтынга жете алышкан жок. Элдин аягында Акмат далдоого барып кызыл саканы өкчөдү эле ээр токуму алтынданган кызыл аргымак пайда болду. Куржундагы кызыл жибек кийимди кийип, алтын сап камчыны кармап, кызыл тулпарды минип ортого чыкты. Эл чоочун балага таңыркап карай калышты. Акмат аргымактын оозун алыстан коё берип жакындаганда аттын соорусуна камчыны басып-басып алды эле эти ачышкан кызыл аргымак бир секирүү менен куштай учуп кызга жетти.

Акмат сунулуп турган алтынды албай Сырганы билектен алып ат жалына өңөрүп качып жөнөдү. Атчан турган хан менен бектин балдары артынан сая түшүп

кууп калышты, бирок Кызыл аргымак жеткирмек түгүл караандаткан жок. Куугундан кутулгандан кийин Акмат шар аккан суунун боюна токтоп, атты чүкө кылып чөнтөгүнө салып, кызга кайдан келатканын, кантип издегенин, кандайча убара болгонун, акыры кантип тапканын кобурап айтты эле Сырга Акматтын оозун тиктеп мелтейип унчуккан жок.

– Сен мени тааныйсыңбы? – деди чыдамы кеткен Акмат.

– Билбейм. Сени бир жерден көрсөм керек. Кайдан көргөнүмдү билбей атам, – деди Сырга.

– Мен Акмат эмесминби, бирге ойноп, бирге чоңойбодук беле, чын эле мени тааныбай калдыңбы? – деди Акмат.

– Таң! Акмат болсоң болгон чыгарсың. Билбейм. Акмат деген бала эсимде жок, – деди Сырга.

Акматты Сырганын кайдыгерлиги бир чети таң калтырса, бир чети жанын ачытып боорун оорутту.

– Алтыным, Сырга. Чыны менен сен ушул абалга келдиңби? Мени чындап унуттуңбу? Мен сенин сүйгөнүң Акмат эмесминби, чыны менен мени тааныбай калдыңбы? – деп Акмат ыйлап Сырганы кучактап бетинен, көзүнөн, оозунан өпкүлөдү Сырга ошол учурда эсинен танып жерге кулап түштү. Бир оокумда «Өх - х!» деп үшкүрүп башын көтөрүп маңдайында турган Акматты тигиле карап:

– Акмат, сенсиңби ыя? Сен бул жерде кайдан келдиң? – деп Сырга ордуна турду.

– Менмин. Мен Акматмын. Сен мени тааныбай аттың эле, кантип таанып калдың? – деди Акмат.

– Билбейм, – деди Сырга, сен менин оозумдан өпкөндө шилекейиңди жутуп алгансыдым. Ошол замат ичимден ысык бир нерсе демим менен кошо чыккандай болду. Анан алым кетип, башым айланып жыгылып кеттим. Көзүмдү ачсам тунарган көзүм чайыттай ачылып, сен мени эңкейип тиктеп турганыңды даана көрдүм.

Сырга менен Акмат сыйкырчыдан кутулуп суу боюнда бийлеп, кубалашып ойноп атканда алыстан дүбүрт угулду. Караса сокусун минип, сокбилегин камчыланып, шыпыргысын найза кылып мастан кемпир келатыптыр. Акмат көк саканы өкчөп көк тулпарга экөө учкашып качып жөнөштү. Мастан кемпир такымдап кууп келатат. Ойго түшсө ойдон кууйт, чөлгө түшсө чөлдөн кууйт. Астындагы көк тулпар чарчап, тер жамгырдай төгүлүп арышы азайды. Мастан кемпир сокбилеги менен сокусун койгулап жакындап калганда көк тулпар:

– Акмат байке, колундагы жылан боор камчыны «токой болуп жолун тоз!» деп артыңа ташта, – деди.

Акмат колундагы камчыны «Токой болуп мастан кемпирдин жолун тоз» деп артына ыргытты эле чычкан мурду өткүз калың токой болуп калды. Мастан кемпир бир тишин сууруп балта кылып, бир тишин сууруп араа кылып токойду кыркып жол салганча качкандар узап кетти. Акмат менен Сырга булакка келип, атты чүкө кылып катып коюшуп тамак жеп, эс алып отурганда дагы дүбүрт чыкты. Караса мастан кемпир сокусун минип, сокбилегин камчыланып, шыпыргысын найза кылып анда-санда жерге бир тийип чаап келаткан экен. Акмат ак саканы өкчөп ак тулпарга учкашып алып качып жөнөштү. Көпкө качышты. Ойго түшсө ойдон кууйт, чөлгө түшсө чөлдөн кууйт. Мастан кемир такымдап жетип калганда:

– Акмат байке, колун даты күмүш камчыны «Улуу тоо бол» деп артыңа ташта! Менин алым кетип баратат, – деди ат.

Акмат колундагы күмүш сап камчыны «Улуу тоо болуп мастан кемпирдин жолун тоз!» деп артына ыргытты эле мөңгүсүнөн муз кетпеген бийик тоо пайда болуп кемпир өтө албай калды. Акмат менен Сыртта кемпирден кутулганына кубанып, атты чүкө кылып катып алышып көк чөптүн үстүнө оонап эс алып отурушканда дагы дүбүрт угулду. Тура калып

караса мастан кемпир сокусун минип, сокбилегин камчыланып, шыпыргысын найза кылып, айкырып Улуу тоону айланып өтүп келип калган экен. Акмат кызыл саканы өкчөп кызыл тулпарга экөө учкашып качып жөнөштү. Кызыл тулпар он арыкты бир аттап көк менен жердин ортосунда кетип баратты. «Мастан кемпирден кутулдук го» деп экөө ат үстүндө кобурашып баратканда арттагы дүбүрт дагы угулду. Бурулуп караса мастан кемпир жетип калган экен. Ошондо кызыл тулпар:

– Акмат байке, мастан кемпир жакындаганда колундагы алтын сап камчыны «найза болуп сайылгын!» деп арыңа ыргыткын, – деди.

Акмат менен Сырга кобурашканча мастан кемпир кууп жетип:

– Ээ, балакайлар колго түштүңөрбү! Менден качып кутула албайсыңар! – деп кызыл аргымактын куйругунан кармарда «Найза болуп мастан кемпирге сайылгын!» деп колундагы алтын сап камчыны Акмат артына ыргытканда, ал бөрү тилдүү найза болуп мастан кемпирдин жүрөгүнө кадалды. Ал оңкобаш атып ошол бойдон турган жок .

Мастан кемпирден кутулуп, Сырга ак аргымакты минип, Акмат кызыл тулпарды минип айылына келишти. Ата-энеси, жалпы эл кубанып тозуп алышты. Жанын аябай Сырганы мастан кемпирдин сыйкырынан куткарган Акмат элдин сыйына, Сырганын сүйүүсүнө татыктуу болуп жыргап жашап калышты.

СЫРДУУ БУЛАК БАЯНЫ

Илгери-илгери бир эшен болгон экен, жашы жетимиштен ашканына карабастан жаны тынбаган, жер чабыттап бүтпөгөн адам. Айлынан безип, үч айда үйүнө бир келүүчү экен. Андан узак дагы жүрүп алыска кетип кала турган. Бир күнү эшен эң алыска жолго жүрүүгө даярданып, жолоочулап жөнөмөк бо-

лот. Бир нече күнү жол баскандан кийин, бир эрме чөл кезигет, тогуз күн өткөндө чөлдөн чыга албай айласы кетип, амалы түгөнүп, көмөкөйү кургайт, көзү чакчайт. Сүйлөөгө дарманы куруп, денесин тер басып, амалы аябай кетет.

Эшен ушундай абалда кетип баратса, жолдон булактын акканын көрөт. Ал суунун даамы таттуу, шербеттин суусундай, бирок ал бир дөөнүн сыйкырдуу булагы, эркек ичсе аял болот, аял ичсе эркек боло турган чырын билбеген эшен чыдабай көмөкөйү кургап, булактан жата калып суу ичет. Ана-мына дегенче эле эшен он сегиз жашар кыз болуп калат. Бирок эшен аны өзү билген жок. Каны каткан байкуш дагы суу ичет. Бир убакта суудан жакшынакай кызды көрүп калып, карыганына карабастан ашык болот. Өзүнүн кийим-башын оңдоп, кыз менен тамашалашкысы келет Чынында ал өз көлөкөсү экенин таптакыр билген жок.

– Бери чык, кантип суу ичинде зерикпей жатасың? Өмүрдү бирге өткөрөлү – деп, жинди болгон адамча күлө баштайт. Кел берилеп ымдайт. Өзү эмне кылса, баарысы ошондой көрүнүп жатат. Үнүн чыгарбай, оозун басып, кызга кол жаңсады. Кыз дагы унчукпай колун булгалады. Суудагы кыз дагы эшенди өз тарабына чакыра баштады. «Мейли барайын» – деп, суунун түбүнө түштү, суу азыраак ылай, колу менен суудан кызды карады, сыйпалады, аңтарды, эчтеме жок. Так ушул маалда булактын ээси дөө келип калды. Дөө эшенди кепке ала баштады.

– Сен кайдан келген немесиң, эмне издеп жүрөсүң?

– Мен жолоочумун, бойго жеткен кызымды түшүрүп жибердим, – деп баарысын айтып берди.

– Сен жолоочу, калп айтып менин башымды катырба, суудан көрүнгөн – сенин көлөкөң. Сен булактан ичип эшен болбой, кызга айланып калганыңды билбейсиңби! – деп айтты.

– Эшен таптакыр ишенбеди.

– Кантип ошондой болсун! – деди.

Адегенде өзүн суудан карады, анан күзгүдөн көрдү. Өзүнүн башын койгулап, эмне амал-айла кыларды билбеди. Кайсы бетим менен айымдын жүзүн көрөм? – деп, капаланды.

– Эмне кылганда өзүмдүн мурдагы абалыма келем? – деп, эшен жалынып, дөөдөн сурады.

– Сен калп айтасың, мен сага такыр чын айтпайм – деп дөө өжөрлөндү. Эшендин амал-айласы түгөнүп, жолун узартты. Көп узабай туруп, аң уулап жүргөн падышага кезикти.

Ай десе аркы, күн десе көркү жок, башкача бир кыз. Падыша бардык ишти жыйнаштырып, кызга аябай ашык болду Падыша сарайына алып барып, нике кыйдырып, кызды аялдыкка алды. Арадан беш-алты күн өткөндөн кийин, кыз падышага тыным бербей бакырып-өкүрүп ыйлады.

Акыры падыша кыздан сураганда, башынан өткөн окуялардын баары-жогун калтырбай айтып берди. Бирок падыша анын сөзүнө таптакыр ишенбеди:

– Кантип эле эркек аял болсун? – деп, ишенбестикти туудурду.

– Көзүм көрмөйүнчө ишенбейм, – деди падыша.

– Эмесе булакка баргын, ошондо гана айтканың туура деп айтамын, – деп эскертти. Эртең менен эрте булакка барганга убада кылышты. Падыша сырдуу булакты анчалык байкас албай, жата калып суу ичти да, он сегиз жаштагы кыз болуп калды. Эки кыз эмне кылар айлаларын билбей, көз жаштарын көлдөтүп ыйлай баштады.

Бир ушакчы кемпир жолдон өтүп баратып эки кызга таңданып карап, булактын суусунан ичмекчи болду. Кыздар ал кемпирди коркутса да болбоду.

– Силердей кыз боло албай жүрөм, оозуңардан айланайын! – деп, жалынып-жалбарды. Кемпир башын көтөрбөй, тойгончо булактын суусунан шимирди. Татынакай жигит болуп жатып калды. Эшен – кыз,

падыша – кыз, кемпир – бай болуп чогуу болушту. Эки кыз күйөө кылганга макул болуп, падышанын сарайына барышты. Бул болгон окуяны эч кимге ооздоруна чыгарышпай, булар алты жылдан ашык эл сурашты. Эшен – кыз ар жылы эгиз төрөп отуруп, он эки баланын энеси болду. Күндөрдүн биринде эки аялы менен Кемпирбай уктап калат. Ошондон кийин такыр көз жумбайт. Кемпирбайдын аргасы кетип: «Сырдуу булакка барсамбы», – деп чечти. Ошентип, сырдуу булакка жетип отурары менен, баягы дөө келип:

– Эмне менин булагыма келип жүрөсүң? – деп, такый баштады. Кемпирбай окуянын бардыгын төкпөй чачпай айтып берди.

– Анда бардыгыңар чогуу келгиле, мурдагы калыбыңарга келесиңер, – деп сүйүндүрдү.

Дароо барып, үй-бүлөсүн чогуу алып келди. Дөө Эшен – кызды абдан жемеледи.

– Элди алдаган, калпычы, ошондон таптың, – деп айтты.

– Пайдыша сен калыс эмес экенсиң. Акыйкатсыз падышадан көрө – жогоң жакшы. Кемпирбай, сен калп айтканды жакшы көргөн ушакчы залим элең, муну мен туура айтамбы? – деп, үчөөнөн жандырып сурады.

– Чынбы? – деди, эгерде жакшы жолго түшүп, жалган ишке барбаска ант ичсеңер, мурдагы калыбыңарга келтирем.

Баарысы:

– Андай болбойт! – деп, өпкөсүн калбыр кылышты.

Булар жыйырма балалуу болушкан эле, дөөнүн амалынан кийин баарысы өз калыбына келишип, ынтымакта, алдым-жуттум болбой акыйкат жашап калышыптыр.

ТАГДЫР

Илгери-илгери бир хан болуптур. Анын өтө билгич, көзү ачык төлгөчүсү бар экен. Ал төлгөсүн тартканда айтканы айткандай келип элди нечен ирет таң калтырыптыр. Бир күнү хан үч жашар уулун жанына отургузуп, төлгөчүнү чакыртып алып:

– Кана төлгөчүм, ушул бала менин ордумду басар уулум экенин билесиң. Мен көзүмдүн тирүүсүндө баламдын тагдырын билгим келет. Төлгөңдү тартып болгонун болгондой айтып бер, – деди.

Төлгөчү ойлонуп туруп:

– Ханым төлгө жакшы айтса кубанып, жаман айтса капа болуп мени жазага тартпайсыңбы? – деп сурады.

– Андай ойдон алыс бол, мен канкор эмесмин. Аны жакшы билесиң, – деди хан.

Төлгөчү жайнамаздын үстүнө төлгө ташын жайып, үч катар тизип, өзү менен өзү кобурап сүйлөшүп отуруп:

– Ханым уулуңуздун тагдыры татаал экен, өмүрү узун болот, бирок чоңойгондо ооруп айыгат. Ал жеткен кедейдин кызына үйлөнөт. Ошол келиниңиз сиздин ордуңузду басып хан болуп элиңизди башкарат, – деди.

Хан төлгөчүнү таң кала тиктеп сурады:

– Ал кыз качан төрөлгөн, кимдин кызы экенин билесиңби?

Төлгөчү төлгөсүн кайра тартып:

– Төлгө таштын айтуусу боюнча ал кыздын төрөлгөнүнө бир жыл болуптур. Энеси төкөр, атасынын бир колу сенек, майыштыгынан элге белгилүү адамдар экен. Экөө тең байга жалданып малын багып күн көрүшөт экен, – деди.

Хан ошол замат жигиттерин туш тарапка чаптырып төлгөчү айткан кембагалды таптырат. Чынды-

гында алардын бир жыл мурун төрөлгөн кызы бар экен. Хан бир жигитин жиберип баланы уурдатып алып, өлтүртүүгө дити барбай, «бирөө алып кетер» деген ой менен тогуз жолдун тоомуна алпарып таштайт. Аны бир кедей таап алып багып жүрөт. Кыз бой тарткан сайын ачылган гүлдөй көркүнө чыгып, сулуу да, акылдуу да болуп чоңоёт. Арадан он беш жыл өткөндө хандын уулу жигиттери менен куш салып жүрүп элсиз ээн жерде мал баккан кедейдин үйүнө туш келип суусундук ичкени кайрылса ай десе ай, күн десе күн бир сулуу кыз кара аякка жарма куюп сунат. Ага хандын уулу ашык болуп калат. Кыз ичинен хандын уулун жактырып, ал да жигитке ашык болот, бирок карегинен махабат отун чачып, жылуу жылмайып тим болот. Кыздын табышмактуу жылмайганы жигиттин жүрөгүн ого бетер куйкалап, хандын уулу ошол кечте кызды ойлоп таң атканча уйку бетин көрбөй эртеси кедейдин үйүнө кайра келип:

– Карындаш, таанышалы, менин атым Чолпонбек, хандын уулу болом, сенин атың ким? – деп сурады.

– Атым Акылай. Сиз хандын уулу экениңизди биринчи келгенде эле билгем, – деди кыз.

Экөө ээн отуруп көпкө сүйлөшүштү. Хандын уулу Акылайды сүйгөнүн, ага үйлөнөрүн айтты эле:

– Сиз курчтук кылып атасыз, жигит, – деди кыз, хан уулун кедейдин кызына үйлөндүрбөйт. Уруксат бербейт атаңыз.

– Атам мени жакшы көрөт, – деди Чолпонбек мен айтканды жок дебейт.

Кечинде барып сага үйлөнүүгө уруксат алам.

Чолпонбек ошол күнү келип атасына Акылайды кездештиргенин, ага үйлөнөм деп убада бергенин айтты эле:

– Сен кедейдин кызына үйлөнөм дегениң туура эмес, балам сен падышанын же жок дегенде белгилүү

кишинин кызына үйлөнүшүң керек. Андай эле аял алгың келсе эртең жергебиздеги көрүнүктүү кишилердин кыздарын бүт чакыртайын каалаганыңды тандап ал, — деди атасы.

— Мен башка кызга үйлөнбөйм, үйлөнсөм эле Акылайга үйлөнөм, — деп көжөрдү Чолпонбек. Атасы ага болгон жок. Он күндөн кийин аймагындагы кыздарды чакыртып уулунун астынан сынактан өткөрттү, бирок Чолпонбек бирин даты жактырган жок, жактырмак түгүл кыздарга көңүл салып карабай тескери карап отуруп алды. Ою, эс дарты Акылайда болду. Атасы уулунун кедейдин кызын катуу сүйүп калганын байкап амалданды.

— Болуптур балам, сен сүйгөн кызды мен барып көрөйүн, ылайыгы келсе куда түшүп келейин, — деп уулун жоошутту.

Чолпонбек кубанып калды. Хан эртеси атына минип, эки жигитин ээрчитип кедейдикине келип уулу ашык болгон кызды көрдү. Уулу айткандай ал кыз сулуу да, акылдуу да кыз экен. Айыбы эле кедейлиги. Атасы жайдын саратанында кийерге кийими жок тонун аңтарып кийип отуруптур. Хан сүт катыктаган жарманы ичкен болуп отуруп, бир жашар кызды тогуз жолдун тоомуна таштатканы эсине түшүп, «Балким ошол кыз болуп жүрбөсүн» деп үй ээсинен чегип сурады:

— Айтыңызчы мырза, кыз негедир сизге да, энесине окшобойт, эмне муну багып алгансыңарбы? — деди.

— Бул кыз өз кызым эмес, — деди кедей ханга чынын айтып, муну мен кан жолдун боюнан ыйлап отурган жердей таап алгам. Андан бери он беш жыл өттү.

Хан баякы өзү таштаткан кыз экенин билип дагы сурады:

Акылай деген аты өзүнүкүбү же бул атты силер койдуңар беле?

Бул биз койгон ат, — деди кедей.

– Анда сен кызыңды мага бер, мен келин кылып алам. Калыңын азыр төлөп, азыр алып кетем, – деди хан.

Кедей макул болду. Хан кедейдин кызын алдап сатып алып, кедей менен аялын четке чыгарып «мен кызыңды алганымды бирөөгө айтпа, айтсаң койчо мууздалып каласың» деп коркутуп, бир жигитинин атына мингизип жолго чыкты. Чоң жолго чыккандан кийин токтоп:

– Менин уулум сага ашык болуп калыптыр, – деди хан кызга карап, анын айтуусунда сен да аны сүйөт экенсиң. Бирок хандын тукуму кедейдин кызына үйлөнүүгө уруксат берилбейт. Сен менин уулумду сүйгөнүң чын болсо, ага жакшылык кааласаң сен биздин элдин көзүнө көрүнбөй бул жерден алыс жакка кетишиң керек. Эгерде ушул шартка макул болсоң, менин уулума аялдыкка чыкпайм десең мен сага көп акча берип кетирем, макул болбосоң бакка мойнуңдан асып таштайм. Башка арга жок, бирок күнөөсү жок кызды өлтүртүп күнөөгө батууну каалабайм, – деп хан көп акча сунду.

Кыз аргасыз макул болду. Кыз алтын акчаны алып белгисиз тарапка жол тартты. Хан үйүнө келип:

– Балам, капа болбо. Кыз жок үйүндө. Аны бирөө аялдыкка алакачып кеткенин же өз бетинче тентип кеткенин эч ким билбейт, – деди.

– Сулуусуна кызыгып бирөө ала качса алакачып кеткендир, бирок ал өз бетинче тентип кетчү кыз эмес эле, – деди Чолпонбек капа болуп.

– Ага окшогон дейди кыздын жоголгонуна капа болбо балам, – деди хан, ал болбосо бактыңа башка кыз тургандыр. Андан көрөкчө куш салып, кийик атып көңүлүңдү көтөр.

– Мен Акылайды издейм, аны тапмайынча көңүлүм көтөрүлбөйт. Аң уулабайм. Акылайды жердин түбүнө кирип кетсе да табам. Мен ансыз жашай албайм, – деди Чолпонбек.

Чолпонбек капа болуп сүйгөн кызын издөөгө даярдык көрүп жаткан мезгилде Акылай хандын берген акчасын койнуна катып чоң жол менен кетип баратса чубалган кербен жолугуп калды. Аларга кошулуп, жол киресин төлөп бир ай жол жүрүп чоң шаарга келип токтоду. Жанын багыш үчүн табыпка жалданып иштеп калды. Табып атактуу чоң дарыгер экен. Кол астында өзүнө окшогон беш-алты кыз, эки, үч улан иштешет экен. Арадан бир ай өткөндөн кийин кыраакы табып карыя кыздын эмгекти сүйгөнүн, жаркылдаган жайдары мүнөзүн, адамга кылган артыкча мамилесин жактырып өзүнө чакырып, жанына отургузуп сурады:

– Кызым, атың ким?

– Атым Акылай, – деди.

– Атыңа затың бап келген жакшы кыз экенсиң кызым. Эми менин сөзүмдү жакшылап ук. Мен карыдым. Менде уул да жок, кыз да жок. Сен мага кыз бол. Мен болгон өнөрүмдү, элди кантип дарылашты үйрөтөйүн, сен ошолорду кунт коюп үйрөн. Менин көзүм өткөндөн кийин ордумду жоктотпой ооруган элди дарылап сообун ал, – деди.

Кыз макул болду. Акылай табыпка кыз болуп, чарбасын башкарып анын айтканын так аткарды. Бара-бара «Устаттан шакирти өтөт» деп табыптан алда канча озуп кетти. Баккан атасы каза болгондон кийин Акылай ошол аймакта гана эмес көп жерге белгилүү болгон табып болуп аты ааламга тарады.

Акылай табып болуп жүргөндө Чолпонбек кызды издеп абдан убараланды. Кыдырбаган жери, барбаган эли калбады. Жакын араны бүт кыдырды. Уулу чарчап, чаалыгып, капаланып үйдө жатканда хан башка ой ойлоп тапты. «Чүнчүгөн уулум алаксысын, көңүлү көтөрүлсүн, ашык болгон кызын унутсун» – деп, жанына барып көкүлүнөн сылап:

– Уулум, сен эл кыдырып, жер кыдырып соода кылып кел. Барган жериңде сураштыр, балким Акылай табылып калар, – деди.

Чолпонбек Акылайдын атын укканда кубанып макул болду. Атасы кырк төөгө кымбат баалу жүк артып, кырк кул, кырк күң кошуп берип узатты. Бирок кыз кеткен күн батыш тарапка эмес, күн чыгышка карама каршы тарапка аттандырды. Чолпонбек Акылайды табам деген үмүт менен жүрүп отурду. Кырк төөдөгү болгон дүнүйөсүн сатып, акчасын Акылайды издеш үчүн зарп кылды. Акыры акчасы түгөнүп артка тартты. Жолдон төөлөрдү сатып, кул менен күңгө эркиндик берип бир жыл дегенде өзү араң үйүнө жетти. Акыры ашыктыктын айынан ооруп калды. Мурункудай көңүл ачып сыртка чыкпайт, сыртка чыкса бет алды басып кетет. Тоо, токойду аралап Акылайды издеп, өз алдынча кобурап сүйлөп дейди болуп калды. Акыркы күндөрү үйгө түнөбөй төбөсү түшкөн көргө кирип жатчу болду. Атасы табыштын табышка салып, молдодон молдого окутуп айыктыра албады. Күн өткөн сайын уулу акылынан айнып, тамактан калып арыктап бүттү. Элден «Ала-тоонун аймагында чоң шаар бар, ошол жерде атагы ааламга тараган табып кыз иштейт, айыктырса ошол айыктырат» деген сөздү угуп хан уулун төөгө мингизип алып, кырк жигитке кайтартып ошол табышка өзү алып жөнөдү. Эс алып, акырын жылып отуруп бир жарым айда эңсеген шаарына араң жетти.

Табышка дарыланам деп келген оорулу адамдар көп экен. Үч күн мөөнөт күтүп бөлмөгө киргенде бетине маска тагынып, карагат көзү жалжылдаган кыз тозуп алды. Табыпты хан да, Чолпонбек да тааныган жок, бирок Акылай алар келгенде эле тааныган, сыр билгизген эмес. Аларга жүзүн көрсөтпөс үчүн бетине маска тагынып алганы да ошондон болчу.

Акылай келгендерди сөзгө тартты. Атасы уулунун оорусун айтып жымсалдайын деди эле Чолпонбек атасынын сөзүн бөлүп:

– Атам калп айтат, мен сүйгөн кызымды издеп жүрөм, сен Акылай деген кызды көрдүңбү ыя? Ал жөнүндө уктуң беле? – деди.

– Акылай деген ким эле? – деп сурады билмексенге салып Акылай.

– Айттым го, ал менин сүйгөн кызым. Мен ошону издеп жүрөм. Билсең айт. Мен Акылайсыз жашабайм, – деп уңулдап ыйлап кирди.

Акылай ашык болгон жигитинин ыйын көрүп, жүдөгөн кейпин көрүп жүрөгү туз куйгандай ачышты, көзүнөн жаш кылгырып да кетти, бирок сыр билгизбей Чолпонбекти тамырын кармаган болуп:

– Балаңыз сүйүү махабатына чалдыгып катуу ооруп калыптыр. Мунун сүйгөн кызы ким эле? – деп сурады.

– Мунун жолу болсун, – деди хан, жергебизде кыз түгөнүп калгансып кайдагы кедейдин кызын сүйүп калыптыр. Мен ага үйлөнүүгө уруксат бербей койгом. Нечен-нечен сулуу кыздарды көрсөтүп үйлөндүрө албай койдум. Мен Алтынайга үйлөнөм деп күндүртүндүр какшайт да отурат. Акыры акылынан айнып калды. Тамак ичпей, сууга түшпөй тирүү арбакка айланды. Акылайды издеп талаага түнөп, дөбөсү түшкөн көрүстөндүн ичине кирип жатчу өнөр тапты.

– Уулуңуз айыгат, ата – деди Акылай.

Айыктырыш үчүн балаңызды жалгыз тамга жаткырабыз. Мен өзүм дары берип, тамак ичирип турам. Мен уруксат бермейинче үстүнө киши кирип дарылаганга жолтоо болбосун.

– Мен макулмун, – деди хан шашкалактап, эптеп уулумду айыктырып берсең эле болду. Уулум айыкса мал десең малга, алтын десең алтынга карк кылам. Дүнүйөнү балам үчүн баарын чачам.

– Болуптур, аракет кылайын. Болгон билимимди, күчүмдү аябайын. Сиз хан экенсиз, бир элдин башчысы экенсиз, биздин даамыбызды татып конок болуңуз, – деп шаардын четине боз үй тиктирип коноктоду.

Атасын тынчыткандан кийин Акылай Чолпонбекти жалгыз үйгө жайгаштырып, өзү акырын басып

үстүнө кирди. Ал берген тамакты ичпей тескери карап төшөктө шылкыйып жатыптыр. Акылай жанына жүйүртө отуруп:

– Сен Акылайды көрсөң азыр тааныр белең? – деп сурады.

– Көрсөм тааныйм, – деди Чолпонбек, кантип тааныбай коёюн.

– Анда мени жакшылап карачы, – деди Акылай бетиндеги маскасын алып.

Чолпонбек Акылайды көрөр менен таанып тилге келбей эсинен танды. Бетине суу чачып, дары ичиргенден кийин араң эсине келди. Көзүн ачып, маңдайында турган Акылайды көрүп көзүн кайра жуумп:

– Оо кудай, бул өңүмбү же түшүмбү? – деп кобурады.

– Түшүң эмес, өңүң. Ач көзүңдү, – деди Акылай.

Чолпонбек көзүн ачып Акылайды таанып мойнунан бек кучактап «Оо кудай, чын эле Акылайымды таптымбы» деп бакырып жиберди. Экөө кучакташып ыйлап басылгандан кийин:

– Эми Чолпонбек сөзүмдү ук, – деди Акылай, сен абдан арыктап жүрбөй калыпсың. Он күнгө чейин үйдөн чыкпай жат. Дарыны ичип, берген тамакты же. Күч кубатка киргенде сыртка чыгасың.

Чолпонбек Акылайдын айтканын кылды. Он күнгө чейин чогуу тамактанып оңолуп калды. Мөөнөтү бүткөндө ханды чакырып уулунун үстүнө киргизгенде хан отурбай атып:

– Урматтуу табып, айтчы, негедир атың мага тааныш болуп атат? – деди.

– Сиз туура айтасыз, – деди Акылай, менин атым сизге тааныш. Мен баягы сиз сатып алып тентитип жиберген майып кедейдин кызымын. Мына балаңыз айыкты. Алып кетиңиз. Алпарып падышанын кызына үйлөндүрүп алыңыз, – деди.

– Мен эми атам менен айылыма кетпейм, – деди Чолпонбек. Ушул жерде калам. Акылайдын улага-

сында жүрүп күн өткөрөм. Мен Акылайга кул болом. Ишин аткарам, бирок үйгө барбайм.

– Жалгыз уулум сен болсоң, сен деп ушинтип темселеп башка элде, башка жерде жүрсөм эмнеге барбайсың? – деп сурады атасы.

– Барбайм дегенден кийин, барбайм. Сүйгөн кызымдан ажыратып оору кылган да сен, бактысыз кылган да сен. Көп жылдан бери издеп жүрүп тапкан бактымдан айрылгым келбейт. Бар өзүң бара бер, – деди Чолпонбай.

– Болбостур, төлгөчүнүн айтканы туура чыкты. Тагдырдан качып кутулууга болбойт экен. Айла жок, сени Акыйлайга үйлөндүрүүгө милдеттүүмүн, балам. Апаңдын атынан, өзүмдүн атыман кечирим сурайм. Акылай кызым, Чолпонбек уулум кечиргиле мени, – деди.

Уулу кубанып кетти. Ошол жерде кырк күн той өткөзүп Акылайды ак жоргого мингизип айлына алып жөнөдү. Элине келгенден кийин хан дагы кырк күн той өткөздү. Ынтымакта жашап бир уул, бир кыздуу болушту. Бир күнү хан катуу ооруп калды. Өлөөрүн билген соң хан мамлекет башчыларын чакырып хандыгын баласына өткөрүп берүүсүн жарыя кылды.

– Мен хан болбойм, – деди Чолпонбек, хандык келиниңе ылайык. Акылай хан болсун.

Төлгөчүнүн «келиниң хан болот» дегени да туура чыгарына көзү жеткен хан эч каршылык көрсөтпөй:

– Мейли Акылай хан болсун, – деп келинин хан шайлады. Акылай кара кылды как жарган, калыс, элине күйүмдүү падыша болуп, арзып күтүп жүрүп тийген Чолпонбек менен бактылуу жашашты.

ТАЗ БАЛА

Илгери-илгеричал менен кемпир болуптур. Алардын жалгыз Байымбет деген уулу бар экен. Ал чоңоюп кол арага жарап калганда чечек оорусу

менен ооруп бир көзүн ак басып, жаранын калдыгы бетин картошканын каскан аңызындай уңкул-чуңкул кылып араң жаны калыптыр. Анысы аз келгенсип башына жара түшүп, ылжыраган таз болуп, калпагынын астынан ириң агып турчу экен. Эл чаар баланын тазы жугуп калат деп жийиркенип, үйүнө киргизмек түгүл балдарын аны менен ойнотушчу эмес экен. Анын Байымбет аты өчүп «таз бала» аталып кетиптир. Ал ак көңүл, эмгекчил, күжүрмөн бала болуп чоңоюптур Балдар аны тазсың деп кодуласа да, «чаар бака» деп шылдыңдап ызаласа да Байымбет колдон келген жардамын элден аябай боорукер болуп өсүптүр. Ата-энеси алдан-күчтөн тайганда, отун ташып сатканга алы келбей калганда бала токойдон көк эшекке теңдеп отун жүктөп келип наабайчыга өткөрүп үч нан алып, бирин атасына берип, бирин апасына берип, бирин өзү жечү экен.

Бир сапар Байымбет отун арткан эшегин жетелеп келатса карылыгынан кайышкан кемпир арыктын жээгинен чогулткан бир колтук отунун көтөрө албай улам эс алып, улам жылып, таягын таянып бөкчөңдөп келатыптыр. Аны көргөн бала, кемпирге жаны ачып отунун көтөрүп үйүнө жеткизип:

– Чоң апа сиз экинчи отунга барбаңыз, барсаңыз жыгылып майып болуп каласыз, – деди.

– А балам, – деди кемпир наалып, отунга өзүм барбасам анан ким барат. Чалым өз ажалынан каза болгон. Балам кечээки эле согушта элди коргойм деп курман болду. Жалгызмын. Көрөөр-багарым жок, – деп кемшендеп ыйлап жиберди.

– Ыйлабаңыз чоң апа, – деди Байымбет, мен жардам берем. Күнүмдүк отунуңузду күндө апкелип турам.

Кемпир баланы алкап, ага бакты-таалай тилеп батасын берди. Байымбет убадасына туруп күндө эки таңгакты эшекке тең салмактап артып, үстүнө бир таңгакты кемпирге арнап жүктөп келчү болду. Кемпир отунду алган сайын балага ыраазы болуп

батасын берип, ал кеткенден кийин да ар бир намаз окуган сайын боорукер балага узак өмүр, бактылуу болушун кудайдан сурады.

Бирок Байымбеттин акыбалы күндөн күнгө оорлой берди. Айылдагы байдын тизеси сенек чолок баласы аргымак атка минип алып, отун алып келаткан таз баланын жолунан тозуп туруп, ат менен жөөлөтүп эшегин жыгып, отунун кулатчу оюн таап алды. Байымбет айласы кетип токойдон узун укурук жазап алып ал келатканда булгалактатып, атты үркүтүп, чапкылап жанына жолотпой коргонду, бирок ал да жардам бербеди. Байдын баласы далдоого жашынып туруп капталдан капшынан качырып чыгып, көмөлөтө койгузуп кетчү болду. Байымбет жыгылганда «сары таз жыгылды, эшеги сазга тыгылды!» деп кыйкырып өйдө-төмөн чапкылап мактанат.

Байымбет ага да чыдады. Капа болбосун деп байдын баласынын кылыгын атасы менен апасына айткан жок. Ошол турмушу бир калыпта өтүп жатты. Күндө таң атпай эшегине минип алып токойго жөнөйт. Куураган бутактарды чогултуп эшегине артат. Түштө булакка келип отунун түшүрүп эшегин сугарат. Жаныбарлар суу ичкенде булгап кеткен булактын көзүн күндө тазалап, күндө ураган жээктерине таш тизет. Анан отуруп алып суу менен жарты нанын жеп тамактанат. Болгон оокаты ошол.

Бир сапар күндө кайра-кайра ырдап жат болуп калган жалгыз ырын кыңылдап ырдап, булакты тазалап атса чачы да ак, сакал-муруту да ак, кийген кийми да ак, карыя келип калды. Бутун сүйрөп басканына караганда өтө чарчаганы сезилип турат. Байымбет тура калып, колун бооруна алып салам айтты. Карыя алик алып:

– Балам, ыймандуу бала экенсиң, бул жерде эмне кылып жүрөсүң? – деди.

Байымбет чарчаган карыяга бешмантын чечип көк чөптүн үстүнө жая салып:

– Келиңиз, чоң ата отуруңуз. Эс алыңыз. Мен бул жерде отун терип жүрөм. Чарчап-чаалыкканыңызга караганда сиз алыстан келатат көрүнөсүз, – деди.

– Алыстан келатам, балам, – деди карыя таз бала салган чапандын үстүнө отуруп атып, токойдогу үйгө жетсем дегенде эки көзүм төрт болду.

Байымбет таң калып тактап сурады:

– Сиз токойдо жашайсызбы?

– Ооба балам, – деди карыя, жайы, кышы ушул жерде жашайм. Мен ушул булактын ээси болом. Кечетен бери наар татпай, кардым ачты. Андан көрөкчө өзөк жалгарга бирдемең барбы, балам?

Кары кишинин жүдөгөн кебетесин көрүп Байымбет шашып калды :

– Наным бар, чоң ата, – деди Байымбет койнунан жарты нанын сууруп чыгып, мына жеңиз, – деп чалга сунду.

Чал нанды алып, бирде нанга карап, бирде башынан ириңи агып турган таз балага карап:

– Балам, сен наныңдын баарын мага бердиң, эми өзүң эмне жейсиң? Ачка болсоң айылга жетпей жыгылып каласың го, карагым, – деди.

– Жей бериңиз, – деди Байымбет чалдын көңүлүн калтырбас үчүн калп айтып, мен азыр эле жартысын жедим. Курсагым ток.

– Болбойт, – деди карыя башын чайкап, тең жегенди теңирим сүйөт деген. Экөөбүз тең жейли. Жарымын сен же, жарымын мен жейин, – деп чал нанды экиге бөлүп бирин өзүнө калтырып, бирин балага берди. Ачка болуп турган Байымбет нанды бурдап сугунуп, суудан ичти. Канчалык жесе да нан түгөнбөй койду, тойгондон кийин ошол нандын теңи калып калды. Калганын ороп койнуна катып алды. Баланын курсагы тоюп көңүлү жайлангандан кийин карыя сурады:

– Балам, атың ким?

– Атым Байымбет, – деди бала жер тиктеп, бирок элдин баары таз бала дешет.

– Капаланба, балам, – деди карыя балага мээримдү карап, таз дагы айыгат. Чач да чыгат. Сенин арман ырыңды анда-санда алыстан угам, ошол ырыңды обону менен ырдап берчи? – деди карыя.

– Макул чоң ата, – деди Байымбет күлүп, ырдайын, бирок ырым сизге жакпай уят болупкалам го...

– Ырдай бер балам, жакшылап укса жакпаган ыр болбойт, – деди карыя.

Байымбет эл арасында ырдап көнбөгөн соң улуу кишиден уялып, сүрдөпжатып чымчыкка айткан арман ырын ырдап берди.

Айланайын чымчык куш,
Азаптуу күнгө болдум туш.
Капа менен кайгыга,
Качан да болсо жүрөк жыш.

Бул дүнүйө мен үчүн,
Жылуусу жок тоңгон муз.
Тазсың деп мени жеришет,
Желмогуздай көрүшөт.

Балдары менен ойнотпой,
Жакындасам тебишет.
Агытып итин айдактап,
Азабым колго беришет.

Байымбет атым айтылбай,
Таз бала болуп аталдым.
Отун сатып ар күнү,
Өнөрүн алдым атамдын.

Жийиркенбей өпкөн бетимден,
Өмүрүн тилейм апамдын.

Карыя баланын ырын угуп анын чаар бетине, ысыкта кийген малакайына тигилип тиктеп турду да, алакан жайып:

– Оомийин, жараткан жалгасын тилеген тилегиң кабыл келсин. Тазың айыгып, бетиндин чаары

кетсин, Алла таала ак көңүл баладан жакшылыгын аябасын, – деп бата кылды. Бир аз отургандан кийин:

– Балам, наныңа, ырыңа, адамкерчилигиңе ырахмат. Эми мен кетейин, – деп карыя коштошуп жолуна түштү. Чарчаган Байымбет карыяга айткан арман ырын кайра-кайра ырдап жатып уктап кетти. Ал уктаар менен периштелер келип аны көтөрүп алып Көйкаптын көлүнө жуундуруп, башын, көзүн, бетин дарылап, бешмантынын эки чөнтөгүн толтура алтын салып кайра ордуна жаткырып коюшту.

Аз уктадыбы, көп уктадыбы ким билсин бала ойгонуп башын тырмайын десе колуна жара эмес эле чач урунду. Өзү чочуп кетти. Барып булактын тунук суусуна караса бетиндеги тагы кетип, айдай болуп агарып, таз башына капкара тармал чач чыгып, соккур көзү көрүп калыптыр. Күтпөгөн бактыдан көздүн жашы бет ылдый салаалап акты. Аккан жашты сүртөйүн деп бет аарчысын издеп колун чөнтөгүнө салса толтура алтын экен. Бала кубанып үйүнө жөнөдү, келсе атасы менен апасы жалгыз уулун араң тааныды.

– Ыя, балам, ооруңдан кантип айыктың? – деп сурады кубанган атасы.

– Мен бүгүн булактын ээси менен жолугуштум. Ал мага ооруңан сакайып кет деп бата берди. Ал киши мени жон тана айыктырбай эки чөнтөгүмдү толтура алтын берди, – деп алтынын көрсөтүп, болгон окуяны баштан аяк айтып берди.

– «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт» деген ушул, балам, - деди атасы, сен боорукерсиң, колдон келген жакшылыгыңды элден аябайсың. Эл сага бата берет. Бата алган бала сага окшоп Алланын алкышына татыктуу болот.

Байымбет ак эмгеги, элпек мүнөзү менен булактын ээсине жагып бай болуп жатып калды. Өздөрүнө үй салдырып, мал алып, жетим балдарга кийим сатып берип, тамакка тойундурду. Багары жок кемпир-чалга бирден саан уй сатып берди. Балдарды

үндөп аларга каралашып турушту. Анын «таз» аты тез өчүп эл Байымбет деп өз атынан атап калышты. Калк арасында кадыр барктуу болуп калган Байымбетти бир күнү байдын чолок баласы кармап алып:

– Ай, Байымбет, сен кантип чаар бетинди, сокур көздү, ылжыраган тазыңды айыктырдың?

– Кембагалдарга жардам берген дүйнөнү кайдан таптың? – деп сурады.

Байымбет жашырган жок, булакка барганын, аппак кийинген, аппак сакалчан булактын ээсин көргөнүн, анын батасын алганын, анан жатып уктап ойгонсо оорусунан айыгып, чөнтөгү алтынга толуп калганын айтып берди.

Байдын баласы ошол күнү аргымакка минип булакка жөнөдү. Барып атын бакка аса байлап коюп булактын жанында отурду. Көпкө күтүп калды. Карды ачып үйдөн бышырып келген этин жеп атса ысыкта үстүнө эски тон, башына жыртык малакай кийген чал келип калды. Оозуна толтура эт сугунуп чулчундап отурган балага салам айтты эле ал алик албай кайра аны жаман көзү менен карап тим болду.

– Ие, балам отурупсуң? – деди чал байдын баласын сөзгө тартып, баш көтөрбөй эт жегениңе караганда алыстан жол жүрүп ачка болсоң керек?

– Менин отурганым менен эмне ишиң бар! – деди байдын баласы ачууланып, жогол көзүмө көрүнбөй!

– Кетет элем, деди чал чөптүн үстүнө отуруп атып, бирок ачкамын. Алым жок. Мүмкүн болсо алдагы этиңден бир аз берип кой, өзөк жалгап алып кетейин.

– Бералбайм, – деди байдын баласы жеп жаткан этин чөнтөгүнө катып, өзүмө керек. Өзүм жейм. Мен киши күтүп атам. Ал кечигип калса жээрге тамагым калбай ачка болуп калам. Ошол үчүн сага бербейм.

– Кимди күтүп атасың, балам?

– Ушул булактын ээсин.

– Булактын ээси менмин. Эмне ишиң бар менде, айт балам, – деди карыя

Байдын баласы туруп чалды жакадан алды:

– Сен эмне мени шылдыңдайсың, – деди байдын баласы, булактын ээси сендей болбойт.

– Анан кандай болот?

– Ал кудайчы эмес, аппак кийинген киши. Сенин сөзүңдүн баары калп.

– Калп эмес, балам, – деди кары киши токтоо, мен такай токойдо жашайм ошол үчүн кийген кий- мим начар, бирок ушул булактын ээси экеним чын.

– Булактын ээси болсоң менин чолок бутумду айыктыр, – деди байдын баласы карыяны карыяны жулкул- датып, чөнтөгүм толтура алтын бер!

– Болуптур, балам, пейлиңе жараша аларыңды аласың, шашпа, – деп карыя бурулуп басып барат- канда байдын баласы аны желкеден алды:

– Токто, – деди байдын баласы кары кишини дыргаяктатып булакты көздөй сүйрөп, булактын ээси болгонуң чын болсо отур жээгине, батаңды бер! Анан кет. Бата бербесең жибербейм!

Чал Алакан жайып:

– Оомин, пейлиңден тап, балам, – деп бата берип басып кетти.

Этке тойгон байдын баласы чалдын сөзүнө ишен- бей «дагы башкасы келип калар» деген ой менен күтүп жатып уктап калды. Аз уктадыбы, көп ук- тадыбы ким билсин ойгонсо буту ошол эле бойдон. Атайы тиктирип келген төрт чоң чөнтөгү алтынга толгонун сизди. «Мейли, бутум айыкпаса да алтын алдым» деп ойлоп атына минип айылга чапты. Үйүнө келип бир чөнтөгүндөгү алтын дегенди алса шагыра- ган таш көмүр болуп чыкты, экинчи чөнтөгүндөгүбү таш экен, үчүнчү чөнтөгүндөгүсү балчайган чаар бака, төртүнчү чөнтөгүндөгүсү соймоңдогон жылан экен. Бака менен жыланды көргөн энеси менен ка- рындашы коркуп бакырып сыртка качып чыгышты. Байдын баласы «Байымбет мага калп айтып, атайы мени шылдың кылды, мен аны өлтүрөмүн» деп оюнда

чечти, бирок ал бирөөгө жамандык издейм деп, жаман пейлинен таап аттан жыгылып экинчи соо буту сынды. Табыштар канчалык аракет кылса да сынган сөөгү туура бүтпөй балдак менен басып калды.

Арадан кыш өтүп, жай келгенде Байымбет булактын абалын билгени атка минип токойго бет алды. Келсе булактын көзүнө чөп-чар, жыгачтын сыныктары толуп, жээктери урап топурак басып калыптыр. Ал чечинип булакты тазалап атса баягы чал ийнине чоң куржунду асынып ал дагы келип калды. Байымбет булактын ээси менен учурашып жакшы жашаганын, элге жардам бергенин айтты эле:

– Билем, балам, билем. Жакшы баланын жакшы ишин кудай да, эл да билет. Андай балага жардам берүүгө жараткан ар качан ашыгат. Менин билүүмчө алтының алда качан эле түгөнсө керек? – деди карыя.

– Түгөндү, – деди Байымбет, бирок ошол алтынга алган мал бар. Себерге үрөн бар, чоң ата. Мурункудан жашообуз жакшы. Айылдагы бейбечаралар да сиздин жардамыңыз менен оңоло түштү.

– Жакшы балам, жакшы, – деди карыя канаттануу менен, башка бирөөгө жамандык ойлобогон бала, тил алча бала, улууну урматтаган бала эч качан кор болбойт. Бул дүнүйө деген колдун кири, бүгүн болсо эртең жок. Андыктан сен күнүмдүк оюн күлкүгө кызыкпай билим алгын. Билим деген адамга түбөлүк байлык. Акыл да, адамкерчиликтүү адам да билимдүүдөн чыгат. Мен сага бир аз дүнүйө калтырайын, сен аны илимге жумша, деп карыя куржунун калтырып көздөн кайым болду.

Байымбет карыя калтырган куржунду ачып караса толтура алтын экен. Араң дегенде атына арта салып айлына келди. Келер менен мектеп салдырып, алыс жактан чоң молдо алдырып, айылдагы балдардын баарын окууга тартты. Өзү да балдар менен чогуу окуп чоң билимдүү болуп, элин багып жыргап жатып калды.

ТҮШ ЖОРУГУЧ БАЛЫКЧЫ

Илгери-илгери бир заманда бир момун абышка кемпири менен баласы жок, өмүрүнүн акырында көлдүн жээгинде балык кармап жан бакчу экен. Кемпири кайырмактын жибин даярдап берчү экен.

Өздөрүнөн ашкан балыктарын сатып, тамакка, кийим-кече алып эптеп күн көрчү экен. Ошол элдин ханы элинин алдым-жуттум, ууру, бири-бирине кайрымсыз болуп баратканын байкайт. Капа болот. Элдин беймаза болбой, тынч болгону жакшы болот дечү эле, – деп элинин бир топ сакалдуу, кадыр-барктуу адамдарын чакырып тамак берет. Казан астырып эт бышырып, нан жасатып, чакырган-чакырбаганы баары келет. Тартиби жок тамактанышат, уурдай качканы да болот. Эл тараганда эчтеке калбайт. Жоокайдын короосундай болуп, дасторкондо бир үзүм нан калбайт. Казанда бир кашык шорпо жок, жутунуп дагы алайын деп чала мүлжүгөн сөөктөр, хан карап туруп, элимде ачарчылык каптап турган экен, – деп ойлойт. Бир күнү эртең менен хан элин жыйып, ак сакал, көк сакалдарын алдына отургузуп, мен түндө түш көрдүм түшүмдө эмне көргөнүмдү таап туруп жоруп бергиле. Мөөнөт үч күн. Болбосо башыңарды алам, эгер тапсаңар, туура жорусаңар төп жоруганга алтындан сыйлык берем, – деп айтат. Элдин башы маң болот. Эмне кылыш керек, көргөн түшүн айтса жоруйт элек, кандай түш көргөнүн кайдан билебиз, – деп кыйналып эки күн өтөт. Эч ким таппайт. Үчүнчү күнү эртең менен бир тобу чогулуп, арасынан бир амалкөй абышка мындай дейт:

«Эмне болсо дагы бая көлдүн жээгинде балыкчы абышканы айталы».

– Ханым таксыр, көлдүн жээгинде бир түш жоругуч абышка бар. Сиздин түшүңүздү ошол абышка таап жоруйт, – дейт. Ханга айта баргыла, мен түшүн

таап жорум берем» – дептир деп буюрбаган калпты айтып, жанталашып кутулуп кетишет. Хан:

– Андай болсо ат жиберейин, – деп бир жигитинен ат коштоп жиберет. Барса абышка эчтеке менен жумушу жок, кайырмагын оңдоп отурган.

Ат коштоп келген киши: «Абышка, сени хан чакырып атат. Мобул атты минип бат бара кал» – дейт. Атты таштап кете берет. Өмүрүндө хан эмес, карапайым киши да чакырган эмес. Балыкчы таң калып, кемпирине:

– Кудая тобо, хандын менде эмне жумушу бар. Болбостур, кемпир, неси болсо да барайын. Минтип ат жибериптир, – деп жөнөп кетет. Абышка үйүнөн бир топ узаганда бир чоң ак таштын үстүндө бир акак жылан тикесинен туруп калат. Абышка чочуп караса, жылан кадимкидей кишиче сүйлөйт абышкага:

– Ассалоом алейкум карыя, кайда баратасың, – дейт.

– Ой, билбейм, хан чакырыптыр мобу минген атымды жиберип. Өзүм да чочуп баратам, менде кандай жумушу бар экенин? – дейт. Жылан:

– Карыя сизден түшүмдү таап жоруп бергин, болбосо башыңды алам, – дейт. Сен:

– Таксыр ханым, түшүңүзгө карышкыр кириптир деңиз, элиңиздин бирин бири чаап алып, алдуусу алсызынан тартып алып, ыйман жок алдым-жуттум болуп жатканы ошо, – деп айт. Ошондо хан сага ыраазы болуп, куржунуңа алтын салып берет. Келе жатканыңдаушул таштын үстүндө күтүп турам, мага бир мыскал алтын бере кет, макулбу?

– Ой деле баарын берейин сага, өзүм аман-эсен кутулуп келсем болду. Андай болсо, – деп абышка убадасын берип, бастырып кетет. Абышка хандын ордосуна барса калың эл болуп хан күтүп турган экен. Абышка аттан түшүп, салам айтып, хандын маңдайына отуруп калат. Ошондо хан суроо салат:

– Жанагы эл айткан түш жоругуч абышка сизби? Кана эмесе, ачык айтып ак сүйлө, түшүмдү өзүң туура таап, туура жоруп бер. Болбосо башыңды алам, – дейт. Абышка ордунан туруп:

– Таксыр түшүңүзгө карышкыр кириптир, элиңиздин ынтымагы жок болуп, карышкырча кагышып, алдым-жуттум, ууру, каракчы болуп турганы ошондон.

Хан: «Баракелде абышка, туура таптың», – деп ыраазы болот. Үрөйү учуп турган эл да сүйүнөт. Хан убадасы менен абышкага эки куржунга алтын салып берет Баягы жиберген атын чалга берет да: «Карыя, ырахмат билгичтигиңизге, элим эми оңолуп кетээр» – деп узатып коёт. Абышка кубанычы койнуна батпай үйүнө келе жатса, баягы таштын үстүндө ак жылан турат. Абышка атынан түшүп, кичине алтынды колуна кармап жыланга сунат: ийрилип алайын дегенде, абышка жыланды өрмө камчысы менен жон талаштыра катуу чабат. Жылан алтынды таштап, ийрилип, ийнине кире качат. Абышка кайра куржунуна салат да үйүнө келет. Кемпири экөө алтындан сатып оңолуп, жыргап жатып калат. Күндөрдүн биринде хан абышканы дагы чакырат. Абышка кемпирине:

– Кош бол, мен эми келбес жайга кеттим, – дейт. Мурунку жолу жолумдан бир ак жылан чыгып ошол айтып берген болчу. Келе жатканда кичине алтын бере кет деген. Келе жатканда алтын бермек турмак алтынымды кызганып, ниетим бузулуп, жыланды чала жан кылып сабап таштагам. Хан минтип кайра чакыраарын кайдан билдим. Эми мен эчтеке билбейм да, кайсыны айтам. Өлсөм кудай ыйман берсин деп, ыйлап-сыктап кемпири менен коштошуп жолго чыгат. Келе жатса жолунда баягы таштын үстүндө баягы ак жылан дагы турат. Кадимкидей салам берет:

– Карыя, кайда дагы бара жатасың? – деп сурап калат. Абышка уялган өңдөнүп, жер карап: «Дагы баягы хан чакырыптыр, – деп күңкүлдөйт. Жылан:

– Эми карыя таксыр, түшүнө түлкү кириптир, элиң куу шум боло баштаптыр бирине бири мант берип алдап, бай-манапка кошомат кылып, жагып жалданган малай бечараларды жаман көргөзүп, ортого бузуку сөз ташып, чагымчыл болуп сизди беймаза кылып туруптур – деп айт», – дейт. Абышка сүйүнүп:

– Макул айланайын, – деп жолго түшөт. Ошентип ханга барып. «Таксыр чакырыптырсыз, келип калдым. Дагы эмне дейсиз», – дейт. Хан: «Карыя, дагы түш көрдүм таап жоруп, конок бол», – дейт. Өзүң туура жүргөн касиеттүү карыя экенсиң, – деп хан жакшы кабыл алат. Абышка салабаттуу, билимдүү болуп өзүн көрсөтүп, мындай дейт: «Таксыр, түшүңүзгө мурункудан кичине оңолуп, түлкү кирген экен, элиң карышкырдан кайтып, түлкүдөй мант берип, куу, шум, алдамчы, кошоматчы боло баштаптыр. Куулар бай-манаптарга кошомат кылып чагым-ушак жүргүзүп, бей-бечараны жаман көргөзүп, сизди дагы беймаза кылып турган экен. Бир күн акыр түбү оңолосуң», – дейт. Хан туура тапканына чоң ыраазы болуп: «Карыя тим эле олуя турбайсыңбы», – деп коноктоп, дагы алтын берип узатып коёт. Абышка кудундап үйүн көздөй жөнөп келе жатып баягы жыландан алтынын кызганып бөлөк жолго түшүп, түлкүчө мант берип, алдап кетет. Үйүнө барып, мал сатып алып, байый баштайт. Оңолуп калган карыяга кошомат кылып, карабаган туугандары келе баштайт. Күндөрдүн биринде дагы хандан чакырык келет. Абышка катуу капа болуп:

– Мен ит болгондо экинчи жолу жыланга кичине алтын берип эле койбой, эми эмне кылам. Эми кемпир, кош эми өлдүм, баягы жыланды экинчи жолу алдап кеткем. Эми кантип мага жолуксун, – деп кемпири менен коштошуп, ыйлап-сыктап жолго чыгат. Жолунда баягы ак таштын үстүндө баягы ак жылан дагы турат. Абышка жакындаганда эле салам айтат:

«Карыя, дагы кайда бара жатасың?» – дейт. Абышка бул сапар катуу уялып, эмне дээрин билбейт. Калтырап: «Айланайын ак жылан, эми мага эчтеке айтпай эле кой, бир жолу өлөйүн сага эки жолу уят болдум. Алтыны жок балык кармап деле эптеп-септеп жашап келдим эле дүйнө бүткөн жеринде каат деген чын экен. Мен сенин жүзүңдү карай албай турам», – деп ыйлап жиберет. Ак жылан эчтеке сезбегендей ханга мындай дегин дейт: «Сүйүнчү, ишиң оңолуптур. Түшүңө нан менен кой кириптир. Эми элиң нандай ырыс-кешиктүү, койдой ток пейил, кой маарек, момун, бирине бири кайрымдуу боло баштаптыр. Элиңдин ичине ынтымак кирип, ырыс-кешиктүү болушат экен. Эми мага алтындын кереги деле жок, өзүң да бактылуу жаша» – деп айткын дейт. Абышка сүйүнгөн бойдон барат. Хан мурдакысынан да мээримдүү кабыл алат. «Кел» – деп жанына отургузуп: «Мен бир жакшы түш көрдүм олуям ошону таап жоруп бер», – дейт. «Таксыр сенин түшүңө мен да кубандым – дейт абышка.

– Түшүңө нан менен кой кирди. Элиңдин иши оңолуп, нандай ырыс-кешик дөөлөт күтүп, койдой кой маарек, тартып, момун, ыймандуу жакшы эл боло баштады. Өзүң да көп жыл жашап эл сурайсың. Элиңде тынччылык болот, оомийин» – деп бата кылат. Анда хан айтат: «Эми олуям сага чоң ыракмат. Эмки алтынга ак сарай салдырып ал. Ошол көлгө кожоюн бол» – деп алтын берип узатат. Абышка келе жатып, баягы ак жыланга келип, алтындын бүт баарын алдына таштап, жыланды кучактап ыйлайт. «Айланайын ак жылан кечир, мендей келесоо абышканы. Ушул алтындын баарын ал. Мен куруюн» – деп ыйлап кечирим сурайт. Жылан аппак сакал карыя болуп калат. Сен менден кечирим суранба. Мен сенин бактыңды ачкан ак сакал аке болом. Өмүрүңдүн акырына чейин балык кармап, жашап келдиң. Өзүң момун бир бечара элең. Биринчи жолу

хандын түшүнө карышкыр кирбеди беле. Сен да карышкыр болуп мени карс дедире белге бир чаап кетпедиң беле. Экинчи жолу хандын түшүнө түлкү кирбеди беле, сен да мени түлкүдөй алдап мант берип кетпедиң беле Үчүнчү жолу хандын түшүнө нан менен кой кирбеди беле, мына сенин да ичиңе ыйман кирип, кечирим суранып турганың ушул. «Элиң бөрү болсо бөрү бол, элиң түлкү болсо түлкү бол» деген накылдын төркүнү ушул, – деп ак сакал киши көздөн кайым болгон экен...

УЛУКМАН

Абу Али Сино Күмбөз Даварда үч жыл окуп, чачы бетине түшүп, муруту ээгин жаап, жер жүзүнө докторлук илимин таратып, көп жигиттерди чогултуп, окута баштайт. Ошол окуунун ичинде жер жүзүндө эки баштуу жылан бар, ар башын түбүнөн кесип, сууга кайнатып шорпосун ичсе, жер жүзүндөгү чөп, мынабу кеселге «мен давамын» деп айта берет. Ушу сөздү угуп, Аблетун, Аластун деген жигит уруксат сурайт.

– Биз ошо жыланды издейбиз, – дейт. Абу Али Сино:

– Бу жыланды табыш өтө кыйын, буга убара болбогула, – десе болбой, экөө ушу жыланды табышка тоо-ташты көздөй жөнөйт. Ар жылы жазда жыйырма бир жыл издейт. Жыйырма биринчи жылы бир алачык көрүнөт. Ушуга барып, чай ичип кетелик деп кайрылат Алачыкка жакындаганда, баягы издеген жылан астынан чыгат. Экөө баса калып жыланды өлтүрүп, эки башын кесип алып алачыкка барса, бир кемпир олтурат.

– Эне, казаныңа суу куюп бергин. Биз чай ичип кетели, – дейт. Кемпир ордуна туруп, казанды чайкап, суу куюп берет.

– Сиз ишиңизди кыла бериңиз, биз чайды өзүбүз кайнатып ичербиз, – дейт. Баягы жыландын эки

башын салат. Экөө от жагып олтуруп анан уктап калышат.

Талаада эчки кайтарып жүргөн кемпирдин жети жаштагы баласы басып келип, эки кишинин уктап жатканын көрөт. Казанда капкак жабылуу, бирок ичинде бир нерсе бырылдап кайнап жатат. Капкакты ачып караса, эч нерсе көрүнбөйт. Чөмүчтү алып, эңкейип кайнап жаткан суудан бир ууртайт. Капкагын жаап коюп, бала кете берет.

Ушул учурда уктап жаткандар ойгонуп, ордунап туруп, экөө эки кашыкты алып, шорподон уурташып, жыландын башын алып, муздатып ороп, жанына салып алат.

Ушуну менен жүрүп отуруп элине келет. Төрт-беш ай өтөт, эч белги билинбейт Экөө туруп, Абу Али Синонун алдына барып, жыландын башын көрсөтөт.

– Мен айткан жыландын өзү. Мээнетигер кайтып, табылыптыр.

– Биз муну тапкан эле жерде кайнатып ичкенбиз. Төрт-беш ай болду, эч белги жок. Болбогон нерсени айтып, бизди жыйырма бир жыл убара кылдыңыз, – дешип капа боло баштайт.

АбуАли Сино:

– Жок, андай эмес, шорпону ууртаган киши билбей койбойт. Дагы беш айга сабыр кылгылачы. Ага чейин бир белги болбосо, анан мени жалганчы дегиле, – деп буларды токтотот.

Ортодон жети ай өтөт. Элге угулуп калат:

– Оногу жерде кемпирдин жалгыз баласы кесел кишилерге бир чөптү жулуп берсе эле айыгып, туруп кетип жаткан имиш, деген сөз угулат.

Абу Али Сино экөөн чакырып:

– Уктуңарбы, кемпирдин жети жашта баласына барган эле оору айыгып, туруп кеткен имиш го. Ошого ичирип коюп, мага келип ачууланасыңарбы дегенде экөө ойлонуп: «Биз казанга салып, уктап калганыбызда, ошо бала ичип койгон экен го» дешип, күнөөнү өздөрүнө алышат.

– Жыйырма бир жыл издеп, биз кала беребизби. Кана айт, биз ошо баладан кантип өч алабыз, – дегенде Абу Али Сино:

– Эми ошо баланы өлтүрүп, бычак тийгизбей боорун алып, шорпосун ичсеңер, силерге өтөт, – деп сөзүн бүтүрөт.

Экөө акылдашып:

– Ушунча жыл иштеп куру кала беребизби. Жети жаштагы балага күчүбүз жетпейби. Барып өлтүрөлү да, боорун алып, кайнатып ичели, – деп баланы өлтүрүшкө жөнөп калышат.

Кемпирдин үйүнө жакындаганда дем алып олтуруп, Аластун ойлойт: «Жыйырма бир жыл издеп, аны кемпирдин алачыгынын жанынан таап, атаганат кумганга кайнатып ичсек болбос беле. Эми карачы, өз колубуз менен кемпирдин казанына салып беребизби.

Дагы уктап калабызбы? Баланы өлтүрсөк, муну бирөө көрүп койсо, же бооруна бычак тийип калса, кийин кыяматта кандай жооп беребиз», – деп, жер тиктеп олтурганда жанындагы Аблетун:

– Сен эмнени ойлонуп олтурасың? – деп сурайт.

– Мен ойлогон оюм – баштагы сөздөрүн айтып келип, баланы өлтүргөндү бирөө көрүп койсо, же колго түшсөк, же бооруна бычак тийип калса... башынан бизге буюрбаган нерсе экен го. Азыр дагы бир каргаша болобу деген ойго келип, мен ушул жаман ойдон кайткым келет, – дейт.

– Чын жери, иштин башы оңолмоюнча, этеги оңолбойт. Мен дагы сенин оюңа кошулдум. Кана, курдаш эми эмне кылабыз? – дейт.

Аластун:

– Менин акылым, бала менен кемпирге барсак, жаман-жакшы кыялыбызды жашырбай айтсак, макул десең, ушу жерден кызмат бер деп талап кылсак – деп, ордуна туруп, кемпир менен баланын үйүнө барышат. Барса, эшигинде беш– алты кесел жатат.

Бала тура калып бирөөнө эңкейип дары берет, баягылар жеп болуп эле айыгып, ордунан туруп кетип жатат.

Экөө кемпирге кирип:

– Балаңыздын аты ким? – деп сурайт.

– Улукман, – деп жооп берет кемпир.

– Улукман! – деп чакырат Аблетун.

Чакырган үндү угуп, Улукман эшиктен кирип келет.

– Олтур, иним, – дейт Аластун.

Улукман энесинин жанына отурат. Аластун башынан өткөнүн баяндайт.

– Жыйырма бир жыл издеп таап, казаныңа салып бердим. Биз ушул келишибизде Улукманды өлтүрүп, боорун алууга келдик эле. Элден-журттан коркуп, бул жамандыктан кайттык. Улукман үйдө олтуруп буйрук кыла берсең, экөөбүз келген ооруну дарыласак дегенде кемпири ордунан ыргып туруп, чын жүрөктөн кабыл алат. Ошондон баштап көп жылдар кызмат кылат. Экөөнүн билгичтиги Улукмандан да ашат.

Бир күндөрү Улукман үйүндө отурса, кызыл шым кийген, кылычын байланган эки адам кирип келет.

– Улукман ким? – деп сурайт.

– Үйдө олтурат – деп, Аблетун жооп берет.

Үйгө кирип кетет экөө. Аркасынан Аблетун кошо кирет. Улукмандын жанына отуруп, эки киши сөзгө кирет.

– Биз балан мамлекеттен келдик. Биздин падышабыз он жети жыл бала көрбөдү. Быйыл катыны кыз төрөдү. Муну салбаган табып, окутпаган молдо калган жок. Даңкыңызды угуп, хан сизге бизди жиберди, – дейт. Улукмандан мурун эле Аблетун баш көтөрөт:

– Бу киши а жерге бара албайт. Анткени ар күнү канчадан оору келип жатат, ошондон колу бошобойт. Макул болсо, ханыңа айта бар, ошондон ушул жерге

чейин жыгач орнотуп, үстүнө зым тартып келсин. Ошол жол тартылып бүткөндө зымдын башын кыз кармасын. Бу жерде Улукман кайсы кесел экенин кармап билет.

Аблетундун сөзүн угуп:

– Болуптур, айтып барабыз – деп, жолго түшөт.

Айтып барат. Аргасы кеткен кан жыгач орнотушка элди буйруйт. Бир айга жетпей эле сым тартылып, бир учу Улукмандын үйүнө туташтырылат.

– Бирөөң баргыла, бирөөң бул жерде калгыла. Балан күнү балан саат, балан мүнөттө кызды алып келип, тартылган зымдын учун карматкыла, – дейт.

– Куп! – деп, бирөө кетип, бирөө калат. Ошол убакта Улакман зымдын учун кармайт. Ал жактан келген киши жанында карап олтурат. Улукман кылчайып жанагы кишини карап:

– Ханыңдын кызы эчкиби? – деп сурайт.

– Жок, жок, адам – деп жооп берет.

– Улукман зымды коё берет. Дагы туруп кайта кармайт. Дагы Улукман кайрылып:

– Хандын кызы аюубу? – деп сурайт.

– Жок, адам, – деп жооп берет.

Бир аз туруп дагы кармайт. Дагы кармап туруп, коё берип:

– Ханыңдын кызы кармады, өстүрбөгөн кесел аз эле экен, – деп жанагы кишиге, үч шише дары берет.

– Мынабу коюу дарыны кыздын эч жерин калтырбастан шыбагыла. Бир сааттан кийин мынабу шиедеги сууну төбөсүнөн ылдый куйгула. Үч дары менен кыз он жети жаштагы куракка келет, – деп, үч шие чүпүрөккө ороп, жанагы кишини көздөй сунат.

Аблетун ал дарыларды Улукмандын колунан ала коёт.

– Ой, Улукман, эч нерсени байкабаган жан экенсиң. Тигилер бирин бирине аралаштырып сыйпашса, анан кыз айыкпай калса, хандын ачуусу келип, анан

бизге эки киши жиберип, бизди өлтүрүп кетсе деп турасыңбы. Андан көрө мага берсең, мен өз колум менен дарылап, айыкса-айыкпаса да өзүм көрүп келгеним оң го, – дейт.

– Бул сөзүң туура. Коюу дарыны кызга сыйпа, бир сааттан кийин мынабу кызыл дары менен жуу, бедеринде жок болот. Анан мынабу шишедеги суу менен жуу, – деп Улукман Аблетунга тапшырат.

Аблетун эшикке чыгып, жанагы кандан келген кишини чыкырып:

– Мынабу тартылып келген зымдын учу каерге барат? – деп сурайт.

– Учү туура эле хандын ордосуна барат, – деп жооп берет. Аблетун колуна балтаны алып, жаткан талдан эки кулачты кесип, бутуна таңат. Колуна үч кулачка жакын талды алат. Тартылган зымга чыгат. Жыгач бүт темирдин үстүндө чуркаган бойдон кетет. Жүрүп олтуруп хандын ордосуна барып түшөт.

Караса, алтын тактын үстүндө хан олтурат.

Тегереги толтура эл. Аблетун кайрылып, отура калып, бутундагы жыгачты чечип таштайт. Кайра туруп:

– Кызын табыпка салган кан ким? – дейт.

– Мен! – деп хан ыргып турат.

– Келиңиз бери жакка! – деп чакырат. Канга келип, кол сунуп учурашат. Аблетун:

– Жаныңызда бычагыңыз барбы? – деп сурайт.

– Бар! – деп жооп берет хан.

– Алыңыз, – дейт. Хан бычагын колуна кармайт.

– Оногу талдан барып, кулач-кулач төрт чыбык кесип келиңиз – дейт.

– Хан төрт чыбыкты кесип келет. Чыбыктардын учун шиштеп, жерге тегерете сайдырат. Ханга карап:

– Мынабу кемселиңизди чечиңизчи, – дейт. Хан кемселин чечет.

– Төрт чыбыкты ийип мына муну үстүнө жабыңыз, – дейт.

– Чыбыктын үстүнө кемселин жабат. Кайра экөө тең тике турат. Аз убак өтпөй эле Аблетун эңкейип, жанагы жабылган кемселди карайт. Кылчайып ханга:

– Мынабу бышкан анделекти алып бериңиз, – деп айтат Аблетун.

– Хан эңкейип колун сунат, колу жетпейт. Олтура калып колун сунат, колу дагы жетпейт. Акыры өзүнүн жаап койгон кемселине башын катып эңкейет. Кемселге башы кирип, көрүнбөй калганда кан өзүн жылаңач катын сезет.

– Карап турса, этектен ат-төө жетелеген көп адам чыгат. Баягыны көргөндө, жылаңач бойдон качып барып, бир чуңкурга жата калат. Мунун качып барып жатканын келе жаткан адамдар көрүп калат.

– Арасында бир аксакал:

– Жанагы чуңкурга качып барган катын го, сен барып көрүп келчи? – деп бирөөн жумшайт.

– А жигит чаап келип караса, чачы куйругуна түшкөн бир жылаңач аял чуңкурда жатат. Беттешип карай албай кайра чаап келет.

– Чачы куйругуна түшкөн бир аял бөк түшүп жатат. Беттешип карай албадым, сыртын гана көрдүм, – деп жооп кайтарат.

– Аксакал киши:

– А катын эрине бир күнөө кылган. Кийим-кечесин сыйрып алып, талаага айдап жиберген да. Бирөөң шымыңды, бирөөң көйнөгүңдү, бирөөң жоолугуңду бер. Сен алпар да, кийинтип жибер, – деп жанагы жигитти кайра буйруйт.

– Жакындап барып чуңкурга жанагы үчөөнү ыргытып:

– Ой, катын, мынабу кийимдерди кий! – деп тескери карап турат. Катын кийинип ордуна турат.

– Алып кел, бер жакка! – деп аксакал кыйкырат.

Аксакал катындан кеп сурайт, аксакалдын сөзүнө жооп кайтарбайт. Аксакал шериктерин карап:

– Жанагы менин айткан сөзүм да, бу бети жокко

эмнени айтасың? Чылбыр менен мойнунан байлап кой. Баспаса төө сүйрөп өлтүрсүн, – деп төөгө байлатып коёт.

– Жүрүп олтуруп бир айылга келет. Айылдагылар катынды сурашат. Ак сакал:

– Бу шерменденин эмнесин сурайсыңар, катуу күнөө кылып, качып жүргөн катын да! Айылында бир катыны өлгөн адамды чакырып:

– Сага катын таап келдим, төөдөн чечип, жетелеп барып нике кыйдырып ал, – деп тигиге тапшырат.

– Баягы төөдөн чечип алып, үйүнө жетелеп барат. Молдону чакырып, бир табак күрүч кылып, нике кыйдырат. Ушул бойдон жанагы кишинин колунда он жыл болот. Он жылда эки уул төрөйт. Бир күнү күн ысык эле Чоң дайрага эки челек көтөрүп сууга барат. Челекти жерге коюп, аяк-быякты караса, адам көрүнбөйт. Кийим-кечесин чечип, бир киринип алайын деп, чоң суунун жээгине олтурат. Отурары менен эле көк чөптөн буту тайып кетип, сууга түшүп кетет. Чоң суу агызып кетет. Кээ жерде чыгып, кээ жерде жоголуп отуруп суунун ортосунда калат. Ошентип, агып кетип бара жатса, суунун жээгине чыккан кайыңдын бутагы салаңдап турат. Кайыңдын учунан кармайт. Күч келгенде кайыңдын салаңдаган бутагы сына баштайт. Кайыңдын бутагы жарымдап сынып калган кезде токойдон Аблетун чыга калат. Кан бая жерде Аблетунга жалынып, ыйлай баштайт.

– Мен сага эмне күнөө кылдым эле. Мени элге-журтка шерменде кылдыңыз, – дейт. Аблетун:

– Кылган күнөөңдү билбейсиңби. Пирим Улукманды зымдын учуна улак карматып, улакты коё берип, аюу карматып, Улукманды сен шылдың кылбадыңбы, ошол сенин шылдыңыңа сага ушул күндөрдү көрсөттүм, – дейт. Катын хан ыйлап:

– Улакты, аюуну карматканым билбейм.

– Билбесең, ушундай шылдың кылгандын жаза-сын бересиңби? – дейт.

– Жазасын беремин, – деп, оозуна каргыш алат. Аблетун катынды чачынан кармап, суудан тартып алат.

– Катын кургакка чыгып, көзүн ачса, эңкейип өзүнүн кемселине башын катып, колу анделекке жетпей турат. Кара тер куюлган, колу-бутунан күч кеткен, хан эки колу менен таянып ордунан турат. Карап турган калың эл таң калат.

– Катын менен кыз кана? – деп сурайт Аблетун.

– Кызды катын көтөрүп келет. Көтөрүп жакын келгенде, Аблетун ханга карап:

– Анделекти ал, – деп, экинчи буйрук кылат. Мурдагы иштерди көрүп келген ан башын чайкап болбойт.

– Ала бер, эч нерсе болбойт! – деп катуу айтат Аблетун. Эңкейсе эле анделекке колу жетет. Анделекти алып Аблетундун колуна берет. Аблетун бычагын колуна алып, анделектин түбүн тегерете кесип алып, катынга:

– Муну жүрөгүңүн тушуна жармаштырып кой – деп колуна берет.

Аблетун анделектен бир тилим алып, кызды көздөй сунат. Кыз оозун ачат, оозуна анделекти тийгизип, жерге таштап жиберет. Экинчи тилип алып, үч жолу жегизет. Үчөөн тең жерге таштап коёт.

– Анделекти ал! – деп, экинчи буйрук кылат. Анделекти алат. Андан үч тилим кесип кызга жегизет.

Үчүнчү анделекти ал деп, аны да ханга алдырат. Анделекти ортосунан тең бөлүп, эки бөлүгүн эки колуна алып, бычагын бүктөп жанына салып, бир бөлүгүн катынынын колуна берет. Бир бөлүгүн кыздын башындагы жоолукту алып таштап, кыздын башына коёт. Катынга кайрылып:

– Мынабу бир бөлүктү кыздын көчүгүнө бас! – дейт.

– Төбөсүнө койгон анделектин суусу кыздын башынан самсаалап агып турат. Бир аз өтпөй эле, катынды карап:

– Таштап жибер кызды! – дейт. Катын эңкейип, жерге коё турган болот.

– Эңкейбе, турган бойдон коё бер! – десе катын болбойт.

– Эңкейбей коё берсем, өлүп калбайбы! – деп жооп кайтарат. Аблетундун ачуусу келип, катынды кызды көтөрүп турган эки колунан кармайт. Катуу кысып, колун эки жакка ачып жиберет.

– Катын үнүнүн бардыгынча чаңырат. Анан жерге буту тиет, чойгон жибектей болуп кыз энеси менен тең боло калат. Аблетун кылчайып ханды карап:

– Ханым, айткан сөзүңдүн өтөөсүнө чык – дейт. Катын кайрылып кызын ээрчитип үйүнө кирип кетет.

– Ханым, кыз калыбына келдиби? – дейт. Хан Аблетунду кучактап, эки бетинен өбөт.

– Кана, ханым, убадаңды аткар! – дейт. Хан аркасына кайрылып:

– Кечээ зымдын башында ким турду эле, – деп сурашат. Эки адамдын атын айтышат. Чакыртып келет.

– Кечээ зымдын башында турганың ыраспы?

– Ырас! – деп мойнуна алат.

– Эмне үчүн зымга улакты бастырдың? – дейт.

– Мен зымдын жанында олтурат элем, сиздин аялыңыз бара элек эле, бир жаш улак секирип келди. Улакты кармап, зымдын учуна бутун бастым. Бул ырас, экинчи бир аксакал киши аюу жетелеп келди, аюуну жаңдап мыногу зымды кармачы дедим, ал адамча кармады, – деп жооп берди.

– Мен күнөөкөр эмес бекенмин, – деп, Аблетунду көздөп кан таазим кылды. Аблетун ханды карап:

– Жыгач орнотуп, зым тарттырып сизди убара кылдык. Ыраазы болуң, кызыңыз он жети жаш куракка кайра келди – деп, ханга салам берди.

– Кана эми, олтуруп тамактанып кетиң! – деп, хан колун куушурду.

– Куп, мынабу жыгачтарды бутума таңып алып, силерге бир оюн көрсөтүп анан кийин олтуруп сиздин тамагыңызды жейин – деп, жыгачты бутуна таңа баштады. Колундагы бир жыгачты алып, ыргып сымга чыкты.

– Кош, аман бол, ханым, – деп көздөн кайым болду.

– Зымда келе жатып, Улукмандын берген дарысын корум таштуу жерге ыргытып жиберди. Ташка тийип, үч шише тең жарылып калды.

– Аблетун кайра Улукмандын астына келди. Саламын айтып, чөк түшүп алдына олтуруп:

– Сыйпа деген дарыңызды сыйпадым, жуу деген дарыңыз менен жуудум, үчүнчү дарыңыз менен да жуудум, саат өтпөй эле кыз баягы калыбына келди он жети жашка. Сүйлөгөн сөзүндө, ой-боюнда эч кемтиги калган жок.

– Кана, пирим, барып бүтүрүп келген кызматым үчүн дубаңызды бериңиз, – деп алаканын жайды.

– Улукман да алаканын жайып:

– Аблетун кыяматка чейин атың өчпөсүн! – деп батасын берди.

Бир жигит катуу ооруп, төшөктө эки жыл жатат. Бир адам келип:

– Улукман деген табып чыккан имиш, алдына барган кесел айыкпай койбойт имиш, сен ошого барсаң боло, – дейт.

– Басууга жарабасам, атка мине албасам, кандай барамын. Аялы бул сөзгө аралашат:

– Төөнү токуп бир жагына сени, бир жагына башка бир нерсени артып, тең кылып алып барсам болор бекен, – дейт.

– Чыбыктан узун самбал токуп, бир жагына аны теңдеп, бир жагына күйөөсүн артып, Улукманды көздөй жетелеп жөнөйт катыны. Эки түнөп, үчүнчү күнү барат.

– Жардам бергиле, мынабуну табыптын алдына алып кирейин – дейт, жардап турган адамдарга.

– Эки киши басып келип:

– Ат-а, бечара – дешип, Улукмандын алдына көтөрүп киришет. Улукман тамырын өзү текшерип көрүп:

– Бүгүн жаткыла, – дейт.

Ал күн жатып калат. Эртең менен Улукман басып келип:

– Иним, сенин ооруң менин колуман келбейт экен. Үйүңө бара бер, – дейт.

Катыны ыйлап, дагы эки киши жардамга чакырып, токулган самбалга чыгарып, төөнү жетелеп жөнөйт.

Кайта үйүнө келгенде:

– Байбиче, мага обочо жерге алачык кылып бер. Бейшепти ордумда кылат эмесминби. Бала-чакага жаман көрүнбөй оолак жатайын, – дейт.

Аялы макул болуп, айткан жерине алачыкты жасап, кийизге салып сүйрөп, узунунан жаткызып, алачыктын ичинен жай кылып берет.

Ушундан бир нече күн өткөндөн кийин аял кесеге бир нерсени көтөрүп келип, коюп кетет. Ичинде эмне бар экендигин башын көтөрүп көрө албайт. Көп кечикпей, мурда көргөн жыландан түрү бөлөк бир жылан кирип келип, баягы кесеге башын салып, кесенин ичиндегени иче баштайт.

Жылан жооноёт. Бир убакта жылан башын көтөрүп, эки жакты карап эңкейет дагы, ичкенин кайта кесеге кусуп, кайрылып чыгып кетет. Оорулуу адам: «Кесегеги эмне болсо да ичти, заарын салып кайта кусту, минтип жаткандан көрө мага өлүм керек эмеспи. Ушуну ичсем, бачым эле өлүп калам го» – деп умтулуп, кесеге жетүүгө аракет кылат. Ошол убакта кылчайып артын караса, алачыктын жыгачтарынын арасында адам бою өскөн камыш турат. Бычак менен ыйкап олтуруп, баягы камышты кесип алып, кесеге салат. Анан соро баштайт. Камышты жерге таштап: «Өлүп калсам келип көрүшөр» – деп оронуп жатып алат.

Канчадан кийин ойгонсо, кара терге чөмүлгөн. Оокат талап кылып калыптыр. Аялын кыйкырып:

– Мага бир оокат бер, – дейт.

Аялы тапкан оокатын алып келет. Ошо күндөн баштап эле, ашка кирип аз эле күндө тура баштайт.

Бир күнү отуруп ойлонуп: «Улукман деп мени алпарса, кеселимдин дарысын таппай өлөсүң, – деп мени кайра кууду. Мен үйдө жатып айыктым. Бул алдамчы табып экен. Буга барып калпын чыгарып келейин», – деп, атты минип жөнөйт. Төө менен үч күндө барган жерге бир күндө барат.

– Ой, Улукман, мени тааныдыңбы?

– Ооба, тааныдым.

– Мени төөгө артып келгенде мени айыкпайсың деп, кайра үйгө айдадың. Мен үйгө барып, башымды ороп жатсам эле, айыгып калыпмын. Сен алдамчы табып турбайсыңбы, – деди. Улукман башын көтөрүп:

– Бул айтканың чын. Сенин кеселиңди айыктыра турган даба кыйын эле. Түнү менен ойлонуп, буга кыла турган дава менин колумдан келбейт го, – деп сага жооп бердим.

– Ии, кандай дува керек эле? – деп сурады.

– Биринчиси, сага жети жыл туубай калган төөнүн сүтү, экинчи, бөлөк бир түрдөгү жыландын уусу керек эле. Ошол жыланды таап келип, жанагы төөнүн сүтүн ошого ичирип, кайта кустуруп алып, жылан кускандан кийин сага ичириш керек болучу. Буларды табуу менин колуман келмек эмес, – деп Улукман сөзүн бүтүрөт.

Бул сөздү уккандан кийин жигит башынан өткөн окуяны эсине түшүрүп, Улукмандын табыптыгына таң калып үйүнө келет.

– Бая мен тердеген күнү кесеге алып келип койгонун эмне эле? – деп сурайт аялынан.

– Ошо күнү эшикте турсам, көп төө жетелеген эки-үч адам өтө берди. Бир аксакал киши.

– Ой, балам, бери кел, бир кесе ала кел! – деп чакырды. Үйдөгү кесени колума кармап бардым. Балам, оногу төө эки-үч күндөн бери саалбай, желини ооруп келатат. Төөнү саап ал, – деди. Төөнү саап алдым. Ал сүттү үйгө алпарбастан сенин алачыгыңа коюп кеттим – деп, жооп берет.

Ошондо кыргыздын «айыгар оорунун дабасы өзү табылат» деген сөзү ырас экен го, – деп таң калат, оорудан айыккан адам.

УУРУ

Илгери-илгери Сарманбет деген аттактуу ууру болуптур. Ал ар качан коңшулаш элдин үйүр-үйүр жылкысын айдап келип базарга сатып, алыска аттанбай калганда айылдаштарынын семиз малын уурдап келип союп жеп турчу экен. Бир карасаң Сарманбет бай болуп, кудайын тааныбай күркүрөп ичкилик ичип, кумар ойноп, келин жандап эсирип кетчү экен. Колундагы арам дүнүйөсү суудай агып түгөнгөндө кайра эле байкуш болуп, туугандарынын, тааныштарынын тамагына ортоктош болуп калчу экен. Жашы кыркка жетип, чачын ак аралай баштаганда атасынан калган үйдө үңкүйүп жалгыз ойго батып отурса улгайган дербиш кайрылып салам айтып суусундук сурап келип калды.

– Суусундукка берер максымым же чалабым жок, кааласаң суу берейин, – деди Сарманбет.

– Алланын буюрган насиби суу болсо ага да ка ниет, берсең ичейин, – деди дербиш.

Сарманбет үйгө кирип чөмүчкө суу сузуп чыкты. Чөмүчү тешик экен, эки жерден аккан суу желини толгон бээнин эмчегиндей дирилдеп топуракка төгүлүп келатканын көрүп:

– Балам, суу ичкендей бүтүн идишиң жокбеле? – деди дербиш.

– Башка идиш жок, болгону ушул, – деди Сарманбет сумсайып.

– Ата балам ыя, – деди дербиш капаланып, ушунча жашка келип суу ичерге идишиң болбосо турмушуң оор экен. Деги эмне иш кыласың? Кесибиң эмне? Үй-бүлөң барбы? – деп сурады дербиш Сарманбеттин колунан чөмүчтү алып жатып.

– Кесибим уурулук, аялым жок! – деди Сарманбет.

Дербиш колундагы чөмүчтү туурулган эрдине жакындатып көтөргөн калыбында таң калып, оозу ачылып үйдүн ээсин тиктеп калды.

– Тамаша кылып атасың го балам, – деди дербиш, ишенер-ишенбесин билбей.

– Тамаша эмес, карыя – деди Сарманбет, менин кесибим уурулук. Элдин көз жашына карабай бала кезимден бери уурулук кылам. Уурудан тапканымды ичип, жеп жашап келем. Эл мени жек көрүшөт, мен аны билем. Уурулукту таштайын деп ойлойм, бирок таштай албайм. Элчилеп бел оорутуп, кол жоорутуп иштегим келбейт.

– Бекер кыласың, балам, – деди дербиш, ууру тиги жайдагы «тозокко» түшөрүн айтпаганда бул жалган дүйнөдө эч качан жырлаган эмес. Бирөөнүн акысын жеген адам азыр да жыргабайт, кийин да жыргабайт. Мына өзүңдү мисалга алалычы. Жашың бир топко келип калыптыр, сен жыргадыңбы? Жырлаган жоксуң! Бир келген кишиге бүтүн идишке суу сузуп бере албай отурасың, балам. Алла таала уурулукту ташташ үчүн дилиңе жакшы ой жаратыптыр. Сен аны аткар. Уурулукту таштап Аллага сыйын. Алла таалага ооз учуң менен сыйынбай чын пейлиң менен сыйын. Чын пейлиңден кечирим сурасаң Алла күнөөңдү сөзсүз кечет.

– Мен көп кылмыш кылдым. Көп кишинин убагына калдым, канчалык жалынсам да кудай менин күнөөмдү кечпейт, – деди Сарманбет.

– Бул оюң туура эмес, уксаң бир икая айтып бейрейин, – деди дербиш.

– Айтыңыз аксакал, – деди Сарманбет.

– Өткөн заманда Абдрахман деген каракчы болуптур. Ал зөөкүр, мыкаачы адам экен. Каракчылык кылып, кербендерди тоноп, каршылык көрсөткөндү өлтүрүп тынчу экен. Ушу сенин жашыңа келгенде дилине жакшылык түнөп, намаз окуп, Алланын ак жолуна түшүүнү ойлонуп молдого барып:

– Молдоке, мен каракчылык кылып токсон тогуз кишини өлтүрдүм. Эми Алланын ак жолуна түшөйүн деп турам. Жаратканга жакшылап жалынсам кудай күнөөмдү кечеби? «Тиги жайга» барганда мен тозокко түшпөймүнбү? – деп сураптыр.

Молдо каракчынын «токсон тогуз кишини өлтүрдүм» деген сөзүн укканда ачуусу келип, чачы тик туруп:

– Сен бейишке кирмек түгүл эшигине жакындабайсың, эч качан тозоктон чыкпайсың. Жогол көзүмө көрүнбөй, – деп урушуптур.

Каракчынын молдого ачуусу келип «баары бир тозокко түшөт экенмин, сени менен жүз болсун» деп молдону ошол жерден бычак менен сайып өлтүрүп таштаптыр. Бирок жүрөгүнө уялаган «Ак жолго түшсөм» деген жакшы ойу тынчтык бербей Мухаммат пайгамбарга сыйыныш үчүн, кудайдан чын ыкласынан кечирим сураш үчүн Меккеге жөнөптүр. Бир нече күндөн кийин Меккеге баратып жолдон ооруп өлүп калыптыр. Чын пейили менен ак жолго түшүп акыйкат издегендиги үчүн Алла таала Абдрахман каракчынын күнөөсүн кечип жаннаттан жай берип, ачууга алдырып, Алланын бардыгын, бирлигин, калыстыгын пенделерине түшүндүрүп түз багыт бербегендиги үчүн молдону тозокко салыптыр, балам. Сенин күнөөң Абдрахман каракчыдан аз. Ак дилиң менен чын пейлиң менен кечирим сурасаң Алла таала күнөөңдү сөзсүз кечет. Сенин ак жолго түшкөн өрнө-

гуң элге үлгү болот. Жаштык кылып, мастык кылып адашкандар сенин жолун жолдойт, – деди дербиш. Сарманбет дербишке «уурулугумду таштайм да, таштабайм да» деп айтбай токтоп калганда дербиш суусун ичип, рахматын айтып кетип калды.

Арадан жыл айланды. Шейшемби күнү дербиш көчө бойлоп келатса күнөөлүлөрдү дарга азып жазалаган жерде эл топтошуп калыптыр. Дардын түбүндө мойнуна сыйыртмак салынып, жыртылган кийими, саксайып өскөн чачы, алынбаган сакал-муруту топурак болгон адам башын шылкыйтып туруптур. Чогулгандардын арасынан бири, «ууруга сооп жок өлүм жазасына тартылсын» деп каарданса, бири «өлтүрүлбөсүн, көп жылга абакка кесилсин, зынданда жатып чирисин!» деп чуулдашып жатышыптыр. Дербиш четтеги сакалдуу кишиге кайрылып:

– Аксакал, бул бечаранын эмне күнөөсү бар экен? – деп сурады.

– Мунун күнөөсү чоң, – деп түшүндүрдү карыя бул убал, соопту билбеген, адамдын кыйналганын түшүнбөгөн акмак ууру. Бул көп жылдан бери элге тынчтык бербей, колго түшпөй уурулук кылып келет. Бирөөнүн малын уурдаса, бирөөнүн акчасын алып элдин тынчын кетирди. Бул сапар мусулманчылыктан да, адамкерчиликтен да чыккан иш кылды. Атайы жер астынан тунел казып хандын кызынын жаткан жеринен чыгып аны мазактарда хандын кароолчулары кармап алып сабап, кийиздей тепкилеп ушул жерге апкелишти. Акыркы сөз хандын өзүндө, ал кандай өлүм буюрса так ошондой болуп өлөт. Ошол себептен эл ханды күтүп турушат - деди карыя.

Дербиш Сарманбет ууруну тааныды. Бир жылдын ичинде чачындагы ак көбөйүп карып кеткенин байкады. Учурунда айтылган акылды укпаганына дербиш ичинен сызып турганда бир топ жанжөкөрлөрү менен хан келди. Ал дардын маңдайына даярдап коюлган алтын такка отуруп:

– Кана эл куруткан, жер куруткан кесепти, эмне үчүн менин кызымдын жаткан жайын буздуң? Эмне үчүн кыз баланын үстүнө кирдиң? Эмне жаман оюң бар эле? Айткын! – деп хан суракка алды.

– Урматтуу ханым, – деди Сарманбет каргылданган үнүн бийик чыгарып, мен кандай актанбайын баары бир сиз ишенбейсиз. Өлтүрөсүз. Угуп турган эл да, карап турган калк да ишенбейт. Бирок мен өлөр алдымда болгонду болгондой айтып берүүгө уруксат этиңиз. Мен сиздин кызыңызды көрөйүн зордуктап өбөйүн деген оюм жок болчу. Өмүр бою уурулук кылып жарыбадым. Бетим көөдөй болуп карайып элдин бетин дит багып карай албай калдым. Бирөө назар салып тиктесе да «Ушу жоготкон малын менден шекшип ататго же мени жек көрүп карап жатат го» деген ой башыман кетпей койду. Кыскасы элге батпай калдым. Ушул учурда менин жаман үйүмө чаңкаган дербиш кайрылып калды. Жыртык чөмүчтөн суу ичип жатып «Балам уурулугуңду кой, ууру эч жарыган эмес» деп акыл айтты. Дербиш кеткенден кийин ал кишинин айтканы оюман кетпей койду. Ага да болбой бир жылча уурулук кылдым. Бир күнү башыма бир ой келди. «Хандын казынасын уурдап байыйын да, уурулукту таштайын. Ошол байлыктын аркасы менен Меккеге барып кудайга сыйынып, күнөөмдү кечир деп суранайын» деген чечимге келип сиздин казынаңызды уурдамак болдум. Бирөөнү кошпой жалгыз өзүм жердин астынан тунел каздым. Көп күн убараландым. Акыры тешип чыксам сиздин казынаңыз эмес, уктап жаткан кызыңыздын үстүнөн чыктым. Тешиктен башым чыгарып карасам кызыңыз гүлдүү шейшепти жамынып чалкасынан түшүп уктап жаткан экен. Анын жанында бир маймыл колуна колтойгон союл алып мемиреп бейкапар жаткан кызды көз ирмебей тиктеп туруптур. Ушул учурда каргаша болуп мен казган тешиктен чычкан чыгып жанталашып качып жөнөдү. Ал түз эле уктап

жаткан кызыңыздын бутунуна чыкты. Ал чыккан жерине тынч турбай жөргөлөп төшүнө барып эки эмчектин ортосуна сороюп туруп калды. Кыздын жанында турган маймыл мурун менден көзүн албай тиктеп турган. Чычкан кыздын үстүнө чыкканда ал мени унутуп чычкандан көзү өтүп, бети тыржыйып, көөдөнүнөн киркиреген үн чыгып, эриндери чормоңдой баштады. Мен да кызыгып маймыл менен кызды тиктеп калдым. Бир оокумда маймыл кызыңыздын төшүндө турган чычканды өлтүргөнү келтирип туруп чабарга камданды. Маймыл чычканды чапса кызды майып кыларын сезип, өзүмдүн өмүрүмдү ойлобой, кыздын аман калуусуна кам көрүп «Токто, союлду ташта!» деп бөлмөнү жаңырта катуу кыйкырдым. Кокусунан чыккан үндөн маймыл селт этип мен тарапты карап токтоп калганда, мен тешиктен атып чыгып маймылдын колундагы союлду күрөк менен түшүрө чаптым. Ошол учурда ойгонгон кызыңыз «Ап-а-а!» – деп чоочуп чаңырды эле сыртта турган кароолчулар келип мени кармап алышты. Мына менин кылган күнөөм ушул ханым. Мен чындыкты айттым. Эми кандай өкүм чыгарсаңыз да, кантип өлтүрсөңүз да, эрк сизде ханым.

Угуп турган эл Сарманбет уурунун сөзүнө бири ишенсе, бири ишенбеди. Уурунун жазасын ар ким билгенинче, түшүнүгүнө жараша чуулдап жоруп атканда хан кароолчулардан окуянын болгонун тактап сурап билип:

– Бул Сарманбет уурунун айтканы туура. Мен кишиге ишенбейм, кызым бөлмөсүндө жалгыз калганда кайтарып турганга маймылды атайын үйрөткөм. Кызыма жан кишини жолотпой, уктап жатканда конгон чымындан коргоп турганы да чындык. Ал эми Сарманбеттин ууруга келгени да, кызымды өлүмдөн алып калганы да чындык. Эгер Сарманбет жаман ойдо болсо, хандын кызы өлсө өлө берсин десе жигин билгизбей качып кетмек. Аны эчким тапмак эмес.

Мен Сарманбет ууру болсо да, казынамды уурдайм деп тунел казып колго түшсө да, анын мага кылган жакшылыгы зор. Өз жанын коргобой менин кызымды өлүмдөн коргоп калгандыгы үчүн күнөөсүн кечтим, – деди хан.

Эл дуу-дуу болуп басылганда желдеттер дароо күнөөлүнүн мойнунан сыйыртмакты чыгарышты. Хандын айтуусу боюнча Сарманбеттин үстүнө бейкасам чепкен жаап, башына суусар тебетей кийгизишти. Хандын калыстыгына, кеменгерлигине, марттыгына ыраазы болгон эл толкуп турганда Сарманбет хандын алдына чөгөөлөп:

– Рахмат ханым, сиз мени өлүмдөн гана алып калбай, бул жашоодо калыстык, адамкерчилик бар экенин дагы бир жолу аныктадыңыз. Ак жолго кадам таштоого жол ачтыңыз. Мен шайтандын азгырыгы менен жаман жолго түшүп ууру кылдым. Мезгил-мезгили менен коюн-кончум дүнүйөгө толсо да жарыган жокмун. Зыяны жок момун адамдардын малын алдым, күнөөсүнө калдым. Эми мындан ары мен уурулугумду койдум, ханым. Бирөөнүн ала жибин аттабаска ант берем. Касам ичем! – деди Сарманбет.

– Туура кыласың балам, – деди таягына жөлөнүп турган дербиш үн катып, сен жаман жолдон кайтканыңды, сен бул сөздү ак пейлиң менен айтып жатканыңды жалаң эле биз эмес асмандагы Алла таала да угуп, көрүп турат. Кеч болсо да жаман жолдон чыгып, жакшы жолго түшкөнүңө хан да ыраазы, эл да ыраазы, Алла да ыраазы. Сени көрүп, сага окшоп ак жолдон адашкандар ойлоноорлук иш кылдың, балам.

Сарманбет дербиштин астына чөгөөлөп:

– Жакшы кеңешиңизге, айткан акылыңызга чоң рахмат, ата «карысы бардын ырысы бар», сизге окшогон акылман карылар көп жашап адашкандарга акыл чачсын, – деп этегинен өөп, көзүнө сүрттү.

Хан толкуп турган элге кайрылып:

– Бул Сарманбеттин союп жээрге малы, нан сатып аларга акчасы жок экен. Жаман жолдон кайткандыгы үчүн мен буга жүз кой, он уй, он жылкы бердим, – деди хан.

Хандын бул марттыгы элди аябай кубандырды. Сарманбет кайрадан хандын астына чөгөөлөп:

– Урматтуу ханым деди толкунданып, сиздин марттыгыңызга чоң рахмат. Сиз айып көрбөсөңүз мага багыштаган байлыкты ушу арабызда турган, учурунда мага жакшы кеңеш берген дербишке берүүгө уруксат этиңиз. Сиздин чын дилден берген малыңыз ушул кудайдын сүйгөн пендеси дербишке буюрсун. Мен өз эмгегим менен нан таап жейин ханым.

Хан каршы болгон жок. Дербиш хан берген малды алып, кол жайып:

– Ылайым ушуга окшоп сөзүңөр так, пейлиңер ак болсун. Жериңерде береке, элиңерде тынчтык болсун. Эч жамандык көрбөгүлө, оомийин, – деп бата узатты.

Эл жакшы маанайда тарашты. Дербиш үймө үй кыдырып хандан алган байлыкты кембагалдарга таратып берди. Кийин дербиш ошол айылга кайрылып келгенде Сарманбет намаз окуп, дыйканчылык кылып, үйлөнүп, үч балалуу болгонун көрүп абдан кубанды.

УР ТОКМОК

Илгери-илгери бир алсыз абышка-кемпирдин жалгыз аты болот. Тузак тартып, эмне канаттуу түшсө, алып келип жең, оокат кылып жүрүшчү экен. Бир күнү баякы тузакка бир чоң карга түшүп калат, аны соёюн десе, баягы карга:

– Мени сойбо, мен сени менен дос болоюн деп келдим. Мен Каргабай деген болом. Үйүм тээтиги тоонун астында. Эртең менин үйүмө бар, – дейт да кетет.

Эртеси баягы абышка, айткан үйгө барат. Каргабай:

– Ээ, досум, келдиңби? – дейт.

– Бергенинди алам, досум – дейт абышка. Анда Каргабай бир чебич берет.

– Досум, мунун өнөрүн айтып берейинби, же айтпай берейинби?

– Айтып бер, досум! – дейт абышка.

– Чыч-чыч, чебичим чыч! – деди эле, өрүк, мейиз чычып жиберди.

– Кой-кой! – деди эле, коюп калды.

Чебичти жетелеп алып, келе жатып, үч үйлүүжа-такчы бар эле, үйүндө бир кемпир насвай тартуучу. «Мен насвай тартып алайын» – деп, аттан түшүп:

– Чыч-чыч, чебичим, чыч дебегиле! – деп, үйгө кирип кетти.

– Чыч-чыч, чебечим, – деп көрөлүчү, – чыч-чыч чебечим, чыч! – деди эле, чебич өрүк-мейиз чычып жиберди. Чебичти алып калышып, ордуна бир окшош чебичти байлап коюшту.

Абышка чебичти жетелеп алып, үйүнө жакындаганда:

– Оо, кемпир, үйүндү чоңойт эле, чоңойт! – деп, кыйкырып келе жатат. Кемпир жаман үйүн ара-бери сүйрөп чоңойтумуш болуп:

– Келдиңби? – деп сүйүнүп.

– Чыч, чебичим, чыч! – деди абышка. Эчтеке жок. «Каргабай маа кылган экен» – деп, эртеси кайра барды.

Ээ, досум, келдиңби?. Эмне аласың? – деди Каргабай.

Бергенинди алам. Бир дасторкон берет.

Мунун өнөрүн айтып берейинби, же айтпай берейинби?

Айтып бер, досум.

Жайыл, досторконум, жайыл дечи.

– Жайыл, досторконум, жайыл! – деди эле абышка, дүнүйө жемиш жайылып калды. Кийин: – Дасторкон жыйыл, – деди эле, жыйылып калды.

Дасторконду байланып алып, абышка жөнөдү. Жолдогу жатакчыга дагы келди. Насвай тартайын деп, кирип бара жатып:

– Жайыл, дасторкон жайыл, дебегиле! – деп, кирип кетти. Баягы үч адам эшикте туруп:

– Жайыл, дасторкон, жайыл! – деди эле, дүнүйө жайылып калды. – Жыйыл, дасторкон, жыйыл, – деди эле, жыйылып калды. Дасторконду алып, башка дасторкон байлап коюшту.

Абышка аттанып жөнөдү.

– Кемпир, алачыкты чоңойткун, кечээкиден бүгүн чын, кемпир!

– Кел, абышкам.

– Тиги дасторконду чечип алып кел, мунун сырын айтып берейинби, же айтпай берейинби?

– Айтып бер!

– Жайыл, дасторкон, жайыл! – деди эле, эчтеке жок. Эртеси абышка дагы жөнөдү Каргабай досуна.

– Ээ, досум, келдиңби?

– Келдим.

– Эмне аласың? Бир чанач берди.

– Тол, чанач, тол дечи.

Кымыз чанач менен бир толуп кетти.

– Кой, чаначым, кой! – деди эле, коюп калды. Чаначты байланып алып, жатакчыга дагы келди.

– Мен бир үйгө насвай тартып чыгайын, тол, чаначым, тол, дебегиле, – деп, кирип кетти.

Дагы кынык алган жатакчылар эшиктеринде турушкан экен.

– Тол, чаначым, тол! – деди, кымыз ашып-ташып кетти. – Кой, – деди эле, соолуп калды.

Баягы чаначты алып катып, башка ошондой чанач байлап беришти, аны абышка билген жок.

Үйүнө жакындаганда:

– Оо, кемпирим, кечөөкүдөн бүгүн чын, мунун өнөрүн айтып берейинби?

– Айтып бер.

– Тол, чаначым тол, - деди.
– Тол чаначым тол, - деди эле эч нерсе жок.
– Аа Каргабай маа кылган экен! – деп эртеси барды.

– Ээ досум, келдиңби- деди Каргабай.

– Келдим.

– Эмне аласың?

– Ээ, досум, бергениңди алам. Бир токмок берди.

– Мунун өнөрүн айтып берейинби, досум.

– Айтып бер.

– Ур, токмогум, ур, – дечи.

Ур, токмогум, ур! – деди эле, абышканы токмок-топ ийди,

– Кой, токмогум кой – деди эле, коюп калды.

Абышка токмокту алып, баякы жатакчыларга дагы келди.

– Насвай тартып чыгайын:

– Ур, токмогум, ур дебегиле – деп, үйгө кирип кетти. Баягы кынык алган жатакчылар чогулушуп туруп:

– Ур, токмогум, ур! – деди эле, канжыгадан чечилип алып, бардыгын токмоктоп кирди. Айласы кеткен жатакчылар:

– Чыч чебичиңди берели, жайыл дасторконуңду берели, токмогуңду алгын абышка, – дешет.

Бардыгын алдыма алып келгиле! – дейт.

Баякы токмок ал жердеги жатакчыларды токмоктоп салган экен. Абышка чебичин, дасторконун, чаначын алып, үйүнө барып, кемпирине баарысын айтып, абышка-кемпир жыргап жатып калган экен.

ҮЧ КЫЗ

Илгери, илгери бир кишинин үч кызы болуптур. Улуу кызы күзгүгө каранып отурганды жакшы көрсө, ортончу кызы таранганды жакшы көрчү экен, ал эми кичүү кызы куурчагына кийим тигүү менен алек болот.

Күндөрдүн биринде ойноп отурган кыздарын карагат терип келгиле деп, энеси токойго жиберет. Үчөө үч баштык алып, карагат терүүгө жөнөшөт. Алар карагат калың өскөн жерге келишип, адегенде кызыгып жеп киришет. Бир аздан кийин тиштери камалып, карагатты жегилери келбей калат. Ошондон кийин гана баштыктарына тере башташат. Баштык толоюн деп калганда улам бири төгүп алып, анысын кайра терип отурушуп, кыздар кеч киргенин байкабай калышат.

Күн батып күүгүм кирип калганда үйүн көздөй жол тартышат. Алар бир аз баскандан кийин эле караңгы кирип, токойдун ичинен үйү кайсы тарапта экендигин ажырата албай калышат. Кыздар коркуп, ылдыйлап басып келе жатса, үлпүлдөп күйгөн жарык көрүнөт. Ошол жарыкка бет алып баса беришет. Акыры чарчап-чаалыкканда жарыкка да жете келишет. Жыртык, тешиги көп жаман алачыкка кирип барышса, босогонун бир капшытында турган соку, экинчи капшытта турган сокбилектен башка көзгө эч нерсе көрүнбөйт. Коломтодо жылтырап от күйүп турат, оттун кашында саксайган кемпир отурат. Ал кирип келген кыздарды карап:

— Ырас келбедиңерби, мындай өтүп отургула. Далайдан бери жолум болбой жүрдү эле, бүгүн бир курсагым тоёт экен, деп кубанып тосуп алат. Анын кебин, саксайган кебетесин көрүп, сөзүн угуп, коркуп кеткен кыздар очоктун кашына отура калышат. Бир аздан кийин баягы кемпир: «Сен үйдүн чамгарагына чыгып, эки жакты карап жат!» деп кыздардын улуусун жогору чыгарып жиберет. «Сен туурдук менен чийдин ортосуна кирип жат, сырттан бирөө келе жатса мага айт!» деп ортончу кызды туурдук менен чийдин ортосуна кийрип коёт. «Ал эми сен кичине экенсиң, мен өзүм алып жатайын, чачыңдан жыттап, көңүлүм ачайын», деп жарпы жазылып жата кетет.

Кичүү кызды койнуна алып жатып жез кемпир чачын жыттамыш болуп кыздын башынан канын соро баштайт. Ошентип жатып кыз да, жез кемпир да уктап калат. Чамгаракта жаткан улуу кыз адашып кетишкенин, башка жакка келгенин, саксайган кемпирдин жез кемпир экенин билет. Ал тигилер уктап калгандан кийин акырын түшүп келип туурдук менен чийдин ортосундагы сиңдисин бошотот. Анан кичүү сиңдисин келип карашса, жез кемпир канын сорууп жатып уктап калганын көрүшөт. Жерде жаткан талпактын бир учун оозун ачып уктап жаткан жез кемпирдин оозуна тыгып, сиңдисин бошотуп алышып, үчөө качып жөнөшөт.

Аз жол жүрдүбү, көп жол жүрдүбү, бир маалда канын сордуруп койгон кичүү сиңдиси чарчап, араң эле басып калат. Кыздар бир аз дем алганы отурушат. Ошол мезгилде таң атып, айланага жарык кирет. Анан жер жаңырткан дабыш угулат. Кыздар коркуп кетип карашса, баягы жез кемпир чачын саксайтып, көзүн ыкшыйтып, сокусун минип, сокбилегин камчыланып аларды көздөй келе жатыптыр. Кыздар кайда качарын билбей дал болуп калышат. Аңгыча кемпир жакындап келип калат Ошондо кыздардын улуусу күзгүсүн ала коюп:

— Сени далай карадым, эми бир керекке жарагын! деп кемпирди көздөй ыргытып жиберет. Күзгү жез кемпирге жакын барып түшөт. Күзгү түшкөн жерге көз ачып жумганча баш-аягына көз жетпеген деңиз пайда болуп, жез кемпир аркы өйүздө, кыздар берки өйүздө калат. Кыздар жез кемпирден кутулдук дегендей сүйүнүшүп, үйлөрүн көздөй жол тартат. Ал мезгилде жез кемпир сокусун кайык кылып минип, сокбилегин калак кылып деңизден сүзүп жөнөйт.

Кыздар жүрүп отурушуп аябай чарчашат, курсактары ачат, кеч кирип жолдо түнөп калышат. Эртең менен күрүлдөгөн дабыштан кыздар ойгонуп эки жагын карашса, баягы жез кемпир дагы жакын

келип калганын көрүшөт. Кыздар кайрадан коркуп, эмне кыларын билбей дал болушат. Жез кемпир ого бетер жакындап келет. Ошондо ортончу кыз:

– Тарагым, тарагым, бир керекке жарагын! деп жез кемпирди көздөй ыргытып жиберет. Тарагы жез кемпирдин алдына түшөт. Көз ачып жумганча тарак түшкөн айлана чычкан мурду жоргологус чытырман токойго айланып, жез кемпир аркы жакта, кыздар берки жакта бөлүнүп калат. Кыздар сүйүнүп, үйлөрүн көздөй жолун улантат. Ал мезгилде жез кемпир сокусун араа кылып, сокбилегин балта кылып, түн токойдун жоон жыгачты араа менен кесип, майдасын балталап, алдыга жыла берет.

Кыздар аз жол жүрүштүбү, көп жол жүрүштүбү, чарчап-чаалыгышып, курсактары ачып, кубаты качып, дагы бир жерге түнөп калышат. Ал күнү да таң агарып калганда жерди жарган катуу дабыш чыгып, баягы жез кемпир келе жатканын көрүшөт. Кыздар ого бетер коркуп, дал болуп туруп калышат. Аңгыча жез кемпир чукул кирип келет. Ошондо кыздардын кичүүсү эсине келе калып:

– Ийнем, ийнем, ийип кет. Жер түбүнө кирип кет! деп ийненин жез кемпирди көздөй ыргытып жиберет. Ийне жез кемпирдин алдына барып түшөт. Ийне түшкөн жер көз ачып жумганча жарылып, түбү жок ор пайда болот. Күү менен келе жаткан жез кемпир сокусун минип, сокбилегин камчыланган боюнча ошол жарылган жерге, түбү жок орго кирип кетет да, ошол бойдон дымы чыкпай жок болот. Жарылган жер кайра бүтөлүп билинбей калат.

Кыздар сүйүнүп, корккон жүрөктөрүн басып бир азга дем алып отурушуп, айланасына көз жүгүртүп карашат.

Батыш жактан жакын эле жерден өздөрүнүн үйү көрүнөт. Кубанган кыздар дароо орундарынан туруп, үйүн көздөй чуркап жөнөшөт. Алар эмне көрүп, эмне кылышкандарын энесине талашып айтып беришип, жыргап жашап калышкан экен.

ҮЧ КЫЗ

Илгери-илгери бирөөнүн бир кызы болгон экен. Бир киши келди кызына куда болом деп, болсоң бол, – деди. Эртеси дагы бир киши келди, аны да болсоң бол, – деди. Анын эртеси дагы бир киши келди, кызына куда болом деп, аны да болсоң бол, – деди. Баары үч киши болду. «Менин бир эле кызым бар эле, шерменде болом го» – деп бир иттин ургаачы күчүгүн, бир эшектин ургаачысын алып келип, кызынын жанына коёт. Эртесинде караса, баары окшош кыз. Өз кызы кайсы экенин билбеди. Үчөө тең бойго жетти. Күйөөгө берди. «Кой эми, күйөөлөрүн сурайын» – деп, бир күйөөсүнө барды. Барып конуп олтуруп, биринчи күйөөсүн:

– Балам, кандай, колуктуң жакшыбы? – деди.

– Жакшы эле, кез-кезде туталанып, итче каап алат, – дейт күйөөсү.

«Бул баякы ит кызым турбайбы» – деп калат.

Экинчи күйөөсүнө барды. Кыз күйөөсү менен учурашып олтуруп, кызы жокто:

– Балам, колуктуң кандай, жакшыбы, айланайын? – дейт.

– Балам, колуктуң кандай, жакшыбы, айланайын? – дейт.

– Ата, жакшы эле, кээде эле эшекче айкырып жиберет. Башка айыбы жок.

«Бул баякы эшек кызым го» – дейт.

Үчүнчү күйөөсүнө барып, кыз-күйөөсү менен учурашып олтуруп, күйөөсүнөн жалгыз олтуруп сурайт:

Ээ, балам, колуктуң кандай экен? – дейт.

– Ата, жакшы адам, эч кандай айып таба албайм, – дейт күйөөсү. «Бул баягы өз кызым турбайбы» – деп коёт.

ҮЧ ЖЕТИМ

Үч жетим баланын бир көк өгүзү болот. Улуусу – мүйүзүндө, ортончусу – белинде, эч кичүүсү – куй-мулчагында жашайт. Көк өгүзүн алар дайыма тоодо кармап, тоодо багат. Бир күнү көк өгүзү эмнегедир күчала чычып калат. Ал удаасы менен үч күн, үч түн чычат.

– Бул эмнеси, муну ортончу агама айтайынчы, – деп кичүүсү үйдөн эртең менен чыгып, түшкө жакын агасына келет.

– Көк өгүз күчала чычып калыптыр. Бүгүн үч күн болот, – деди ал.

– Ал эмнеси, өгүз өлүп калып жүрбөсүн. Мен эмне себептен күчала чычканын билбейм. Тигил агаңа барып айт, – деди ортончусу.

Үйдөн түштө чыккан экөө жүгүрүп олтуруп улуу-сунукуна кечинде келишти.

– Көк өгүз күчала чычып калыптыр. Бүгүн төртүнчү күн. Бул эмнеси? – деди улуусуна.

Улуусу:

– Көк өгүз суусап калган турбайбы, муну сугаралы. Мүйүзүнөн үчөөлөп тартсак, көлгө жетээр.

Өгүздү мүйүзүнөн сүйрөп отуруп белден-белди, кырдан-кырды ашырып, эптеп көлгө жеткиришет. Көк өгүз баш-аягы бир күндүк жол болучу, көлдү бир паста эле шимирип салды. Көл соолду. Түбү көрүндү. Кургакта калган бир балык көк өгүздү жутуп, көк өгүздүн үстүндөгү үч жетим бала качып кутулду.

Аңгыча асмандан калдайган кара булут көчүп келип, өгүз жуткан балыкты илип кетти. Көрсө, ал алпкаракуш экен. Алпкаракуш балыкты того тийгизсе, тоо жарылат, ташка тийгизсе, таш жарылат. Айласы кеткен алпкаракуш эчкисин жайып, текесинин көлөкөсүндө уктап жаткан чалга учуп келип, текесинин мүйүзүнө конуп, балыкты жей баштады.

Көк өгүздүн бир далысы ыргып кетип, чалдын бир көзүнө тийди. Далы көзгө сайылып калды. Чал көзүн укалап атып далыны чыгара албай койду. Койчу, жылкычы жана башка коңшулары чогулуп, текенин сакалынан аркан эшип, далынын башынан байлап тартып, зорго чыгарышты. Аны көптөп туруп көтөрүп жерге коюшту эле, далы бир шаарды бүт басып калды.

Кырк соодагер келди, конолук десе, бир жагы токой, бир жагы камыш.

– Буларда ит-куш болуш керек, токойсуз, камышсыз жерге конолу – деп, андан өтүп, ачык жерге келип конушса, бир жер өзүнчө эле көчүп бара жатат.

– Бул жылып бараткан кызык жер экен, – деп, таң калып карап турушса, ал далыны тиштеп качып бараткан түлкү болуп чыкты. Жүргүнчүлөр түлкүнү атып, бир жак терисин сыйрып, экинчи жагын сыйралы деп түлкүнү оодара албай коюшту.

Аңгыча бир кемпир келди:

– Келиним жаңы эле көз жарып, эркек бала тапты, ошол балама тебетей кылып берейин, түлкүнүн терисин мага бергиле, – деди.

– Алыңыз, – дешти алар териден кутула тажап.

Кемпир бир колу менен түлкүнү оодара салып, терисин сыйрып алды. Ал тери жаңы төрөлгөн балага тебетей чыкпай калды. Кемпир бучкактарын курап жатып балага арандан зорго топу жасады.

Бала кийикке чыккан мергенчилерди көрүп:

– Ата, мага чокмор жасатып бериңиз, мен кийик уулаймын. Мылтык менен атып, убара болуп жүрбөй эле, кийиктерди чокмор менен уруп келемин, – деди.

Атасы үч коюн сатып, дөө устага темирден чокмор жасатты. Чокморду өлгөн-талганда көтөрүп келип баласына берди. Баласы:

– Ушу да чокморбу? Кичине болуп калыптыр, – деп ыргытып жиберди эле, ал булутка жетип, кайра жерге түштү.

– Өзүм барып жасатып аламын, – деп, үч коюн айдап, чокморун көтөрүп, дөө устага барды.

– Мына бул чокморго кошуп, дагы бир ушундай жасап бериңиз, жасаган акыңызга бул үч койду алыңыз – деп, баягы үч койду берди.

Дөө уста баланын айтканындай чокморду бириктирип, бир чоң чокмор жасап берди. Бала чокморду көтөрүп келип, атасына:

– Мага эки жигит таап бериңиз, мен аларды жолдош кылып алып кийикке чыгам, – деди.

Атасы алдуу, күчтүү жигиттен эки жигит таап берди. Бала азык-түлүгүн, эки жолдошун алып, чокморун көтөрүп, тоого кийикке кетти. Кийиктерди кечке чейин кыйратып, кечинде бир жерге жатмакчы болуп токтошту. Казанын асып, алтымыш кийиктин этин бышырып, үчөө жеп жатышты.

Эртеси бала:

– Сен бул жерде кал, биз келгенче дагы эт бышырып тур! – деп, бир жолдошун калтырып, бир жолдошун ээрчитип кийикке жана чыгып кетти.

Үйдө калган жигит, алтымыш кийиктин этин бышырып отурса, кабагын кар, мурутун муз баскан бир киши келди. Ал киши:

– Мен жолоочумун, этинден бир кесим эт, сорпоңдон бир кесе сорпо берчи? – деди. Тигил жигит:

– Эт өзүбүзгө жетпейт, биз үч кишибиз, кожоюнумдан уруксатсыз бере албайм, – деди. Тигил киши тура калып, жигитти көтөрүп барып карагайга таңып, казандагы этти жеп, сорпосун бүт ичип, жүрүп кетти.

Кечинде кийикке кеткендер келсе, эт жок, жолдошу карагайда таңылып турат.

– Ой, сага эмне болду? – деди бала. Балбан жигит:

– Мени кудай уруп таштады. Кабагына кар, мурутуна муз тоңгон бир киши эт сурады. Берген жокмун, ал мени таңып коюп, эттин баарын жеп кетти, – деди.

Кийикчилер кайрадан эт бышырып жешти. Эртеси бала:

– Бүгүн сен кал, тигил балбан экөөбүз кийикке чыгалы, – деп, тигини калтырып, экөө кийикке чыгып кетти.

Үйдө калган балбан жигит алтымыш кийиктин этин бышырып жатса, баягы кабагына кар, мурутуна муз тоңгон киши келди.

– Жолоочумун, кардым ач, этиңден бир кесим эт, бир кесе сорпо берип койчу? – деди.

– Эттин ээси бар, андан уруксатсыз бере албайм, – деди балбан.

Тигил киши тура калып, балбанды көтөрүп чаап, сүйрөп барып карагайга таңып, этти жеп, сорпосун ичип, жолго түштү.

Кийикчилер кечинде келишти, балбан байланып турат, этжок.

– Ой, сага эмне болду?

– Ээ, мени кудай урду. Кечээги киши келип, мени таңып салып, этти жеп, сорпону ичип кетти.

Таңылган балбанды чечип бошотту. Кайрадан казан асып, алтымыш кийиктин этин бышырып жешти. Эртеси бала:

– Бүгүн кийикке силер баргыла, үйгө мен калайын, – деди да, чокморду көтөрүп, эки кырдын башы кошулган чокуга койду. Кийик жайылып келгенде, түртүп жиберсеңер, таш кулап, эки кырдын ортосундагы кийик кыйрайт, – деди да, бала кайра үйүнө келди.

Казанын асты, алтымыш кийиктин этин салды. Чеке күйгөн ысыкта кабагына кар, мурутуна муз тоңгон киши дагы келди.

– Мен жолоочу элем, балам. Кардым ач, бир кесим эт, бир кесе сорпо бер? – деди.

– Эт берилбейт! – дегенде эле тиги киши обдулду. Бирок бала аны кучактап барып, жоон карагайга таңып салды. «Эми чокморума барайын,

тигил экөө көтөрүп келише алышпайт» – деп, чокуга жөнөдү.

Барса, эки балбан чокморду жылдыра алышпаптыр.

Чокморду көтөрүп, эки жолдошун ээрчитип келсе, баягы киши карагайды түбү менен жулуп, качып кетиптир. Ал кишини бала артынан кууп жөнөдү. Тиги киши качып олтуруп жердин алдына кирди, артынан бала да кирди. Баланын алдынан сокур, кара кыз чыкты.

– Эй, бала, сен кимди кууп баратасың? – деди.

– Муз мурут кишини кууп баратамын.

– Ал менин атам болот, аны кууп эмне кыласың? – деп, баланы алкымдан алды.

– Атышасыңбы же алышасыңбы? – деди балага.

– Алышамын! – деди да бала экөө бир жума күрөштү. Дөң жер пас болду, пас жер саз болду. Бала кызды жеңди. Бирок бала жер үстүнө чыга албай калды. Анан бир чынар терекке жолукту, ал теректи үч ороп жаткан ажыдаарды көрдү. Бала чокмор менен ажыдаарды бөлө чапты. Ажыдаар туйлаганда терек термелип башы ийилип, жерге тие жаздады. Башынан калдайган булуттай уя көрүндү. Уяда алп-каракуштун үч балапаны бар экен.

Кечинде балапандардын энеси келди.

– Бизди жегени келаткан ажыдаарды тетиги бала өлтүрдү, биз өлүмдөн калдык, – дешти балдары.

Алпкаракуш ажыдаардын көкүрөгүн өзү жеди, көчүк жагын балапандарына берди, үч балапан да жеп алды. Алпкаракуш:

– Балдарымды душмандан аман алып калыпсың. Мунуңа ыракмат. Бирок мага түшүнүксүз болуп жатат, кайдан келген жана кандай иш менен жүргөн баласың? – деп сурады.

– Жер үстүндө жашоочу элем, жер астына түшүп кеттим. Эми жер үстүнө кайра чыга албай жүрөм.

– Жер үстүнө мен сени чыгарам. Кырк таранчы, кырк табарсык тап, кырк табарсыкка суу куй, оозун

байлап бекит. Сени көтөрүп мен жер үстүнө учканда, оозумду ачып а-а-а дегенде таранчыдан бирди, табарсыктан бирди салып турасың. Жол алыс, суусайм, курсагым да ачат, – деди алпкаракуш.

Бала бир чалдын отуз эчкисин союп, отуз табарсыгын алды. Аларга суу куюп, оозун бекитти. Бир жерде жайылып учуп жүргөн таранчыларды топусу менен басып койду эле, торпоктой болгон кырктан ашык таранчы топусунун алдында калды. Чоңдугу ала каптай болгон отуз табарсыкты, торпоктой кырк таранчыны көтөрүп, бала алпкаракушка барды. Алпкаракуш баланы жонуна кондуруп учту. Жолдо келе жатканда кырк таранчы, кырк табарсык түгөндү.

Алпкаракуш оозун ачып:

– А-а-а!.. – деди эле, суу оордуна өзүнүн эки көзүн чукуп, суусун агызып берди. Ал түгөнгөндөн кийин эки такымынын этин жулуп берип, канын сордурду.

Алпкаракуш бир шаарга жакын конду.

– Даамы башка суу менен канды кайдан алдың? – деп сурады.

– Эки көзүмдүн суусун, эки такымымдын этин үзүп, канымды агызып бердим, – деди бала.

Алпкаракуш балага:

– Сүв-сүв!. . – деп дем салды.

Баланын такымы мурдагы калыбына келип, көзүнө көз бүттү!

– Элиңе эми келдиң. Эсен-аман бар, кайыр кош! – деп, коштошуп, алпкаракуш кайра сапар тартты.

Бала шаарга кирди. Курсагы ач. Бир ашпозчудан тамак ичти. Экинчисинен эт жеди. Наабайчыдан кырк жапкан нан жеди, самоорчунун отуз самоор чайын ичти. Ашпозчу менен самоорчу тамак акысын сурашты.

– Падышаңар кайда, ошондон алып берем, – деди.

– Тээтиги дүмпүйгөн бак арстан, жолборс, аюу падышаныкы. Сак бол, жеп кетпесин. Андан ары

баса түшсөң, үй көрүнөт. Падышаны ошол жерден табасың, – дешти ашпозчулар.

Бала бакка жакындаганда, арстан арылдап алдынан чыкты, бала аны алкымдан алып, чынжыр менен ноктолоп минип, падышага барды. Падыша арстанын минип алган баланы көрүп, чочуп кетти.

Бала падышага:

– Мага эки кап алтын таап бергин, бербесең элиңди шаары менен чабам! – деди.

Падыша коркконунан эки кап алтын берди. Акчабызды бер деп өзү менен кошо жүргөн ашпозчуларга алтын берип кутулду. Эки кап алтынды көтөрүп эки жолдошуна барды.

Эки жолдошу ачкасынан коңуз терип жеп калыптыр. Ал экөөнү кийиндирип, ичиндирип, баягы көк өгүздүн ээси үч жетимге барды. Аларды ээрчитип чыгып, балдардын ата-энесин тапты. Анан сеникименики жок, баягы эки кап алтын менен жашап калышты.

ҮЧ БИР ТУУГАН

Илгери бир убакта үч бир тууган болгон экен. Үчөө тең бойдок. «Биз өңдөнгөн үч бир тууган болсо алалык», – деп үч бала кыз издеп чыгат. Ар кайсы жерден издеп, таба албай, бир жерге барса, хандын жалгыз кызы бар экен.

– Эч болбосо бирибиз хандын кызын алалык, – деп ханга барышат. Хан:

– Үчөөң бир кымбат баалуу буюм алып келсеңер берем, – деди.

– Баалуу буюм издеп үчөө үч жерге бөлүнүп жөнөдү. Улуусу барган жеринен:

– Мында эмне кымбат баалуу буюм бар? – деди. Анда ал жердеги бирөө:

– Бул жерде кымбат баалуу бир төө бар, – деди. Анын эмне кылып берерин сурады.

– Кыйынчылык болуп жаткан жер болсо, көз ачып-жумганча жеткирет, күлүк. Бала аны алды.

Экинчи бала барган жерден:

– Бул жерде кымбат баалуу эмне бар? – деди.

– Бир күзгү бар.

– Ал күзгү эмне кылып берет? – деди.

– Бир канчалык жерде киши өлүп жатса, ошону көрсөтөт, – деди.

– Күзгүнү бала сатып алды. Үчүнчү бала барган жерден:

– Эмне баалуу буюм бар? – деп сурады.

– Бул жерде кымбат баалуу бир чыны бар, – деди.

– Ал эмне кылып берет? – деди.

– Өлгөн кишини тиргизет, – деди. Бала чыныны сатып алды. Баягы үчөө бөлүнүшкөн жерге келип чогулушту.

– Кана, сен эмне кылдың? – деп, улуусунан сурады.

– Мен бир төө алдым, – деди.

– Ал эмне кылат экен? – деп сурашты.

– Бир канчалык жерге көз ачып-жумганча жеткирет, күлүк экен, – деди. Экинчи баладан сурады:

– Кана, сен эмне алдың?

– Мен бир күзгү алдым, – деди.

– Ал эмне кылат экен?

– Бир канчалык жерде киши өлүп жатса, ошону көрсөтөт экен, – деди.

– Ой, сен, күзгүндү аччы, хандын кызы үйүндө бекен же бирөө алып кетти бекен? – деди.

Күзгүсүн ачып, өлүп калыптыр, коё элек экен, – деди.

– Кана, күлүк төөң менен бизди жеткир.

Үчөө төөнү минип жөнөдү. Көз ачып-жумганча жетти. Барса, хандын кызы өлүп калган.

– Кана, чының менен тиргиз! – деди.

Бала чынысы менен хандын кызын тиргизди. Ханга:

– Сиздин тапшырмаңыз боюнча, үчөөбүз үч кымбат баалуу буюм алып келдик.

– Мен төө алып келдим, күлүк.

– Мен күзгү алып келдим, алыс жерде өлүп жаткан өлүктү көрсөтөт.

– Мен бир чыны алып келдим, өлгөн кишини тиргизет. Эми кимибизге бересиз? – деп хандан сурады.

Хан айтты:

– Күлүк төө дегениң – санаа, күзгү алып келдим дегениң – жарыкчылык, чыны алып келгениң – табып. Ошондуктан мен кызымды табып алып келген балага берем! – деди.

Ошентип, хан чыны алып келген балага кызын берет. Күйөө балага хандыгын берип, ал бала ошол жерде хан болуп жашап калат. Эки агасы элине кетет.

ХАНДЫН БАЛАСЫ

Илгери атагы алыска кеткен, гүлдөп өнгөн бир шаарда кадырлуу хан жашаптыр. Хан эл башкарып, эл бийлеп, башка хандар менен ынтымакта жашап, өмүрүн өткөрүп келиптир. Бирок ханды сарсанаа кылган бир ою түк тынчтык бербей, бүлүк салчу экен. Хан бир топ жашка келип калганына карабай, перзентсиз жүрүптүр. Бала деп сурабаганы, барбаган жери калбай жүрүп, акыры аялынын боюна бүтүп, ай-күнүжеткенде мончоктой уулдуу болуптур. Хан зор бактыга кубанып, эл чакырып, байлыгын чачып, чоң той берет. Уулун эч кимге көрсөтпөй, өзүнчө бактырып, бапестеп өстүрө баштайт. Арадан бир топ жыл өтүп, хандын уулу эр жетет. Падыша ойлонуп отуруп: «Көзүмдүн тирүүсүндө уулумду үйлөнтүп коёюн» – деп чечет. Хан уулун чакырып, кеңешин айтат. Анда бала атасынын кебин макул көрүп, өтүнүчүн ортого салат. Хан уулунун өтүнүчүн аткарырын билдирет.

– Мени эгер үйлөнтсөңүз, өзүм тандаган бир кызды алып бериңиз да, эч адам барбаган тоонун арасындагы көлгө алып барып, жай салдырыңыз, – дейт уулу.

Хан катуу кайгыга батат, бирок сөз берип койгон соң, аткарууну эп көрөт. Ошентип, уулуна өзү тандаган кызды алып берет да, эч ким барбаган тоонун арасындагы көлдүн үстүнө мунара курдуруп, аларды жеткизип таштайт.

Ай айга созулуп, жыл жылга айланып, өтө берет. Кыз менен жигит кубалашып ойноп, жигит талаадан кийик атып, аң уулап, балык кармап, анда кыз аны дайыма зарыга күтүп, кусалана коштошуп, сагыныша көрүшүп, күндөр өтөт. Өткөн мезгил билинбей, жигит таамай аткан чоң мерген, кыз толгон айдай толукшуп, бой тартып, ашкан сулуу периге айланат. Жигитууга бир кеткенде көп күнгө жоголуп, дайыма олжолуу кайтып жүрөт. Ошол жигит ууга кетип жоголгон күндөрдүн биринде, кыз мунарадан түшүп келип суу алып жатса, көлдүн аркы өйүзүнөн бир караан көрүнөт. «Эрим келаткан экен» – деп, аябай кубанып:

– Тезирээк кел! – деп кыйкырат.

Караан көл менен сүзүп жөнөйт. Жакындашып келгенде караса, башка жигит. Кыз коркуп кетет да, жогору көздөй качып чыгып, шатысын тартып алат. Тигил неме кайтып, артын көздөй сүзүп жөнөйт. Бул караан дагы бир мамлекеттин ханынын эрке уулу эле. Жигит ошол замат элине чаап келип, ордого кирип жатып алат.

Ордунан турбай, эчен күн даам сызбай коёт. Хан табыштарды чакыртса, эч кимиси жигитти оору дебейт.

Ошондо жигит алыс бир тоонун арасынан сулуу перини көргөндүгүн, ансыз бул дүйнөдө жашай албастыгын, эгер ага жетпесе, өзүн өзү өлтүрүп саларын айтып, зар какшайт.

– Ошол көлдү ким билет? – деп хан элин чакыртып сурайт. Элден эч сөз чыкпайт.

– Ханым, ат башындай алтын, күчүк башындай күмүш берсең, мен таап келем, – деп эл ичинен бир кемпир чыгып айтат.

Хан кемпирдин айтканындай кылып, жолго чыгарат. Кемпир эшегине эмерегин артып көп жүрүп, акыры көлгө жакындаганда эшегинин бутун таш менен уруп сындырып алат да, муңканып ыйлап, мунарага жакындап келет. Зеригип олтурган кыз кемпирдин абалын көрүп, мунарадан түшүп келет. Кыз зар какшаган кемпирден иштин жөн-жайын сурайт. Кемпир алыстан келатканын, башка бир кандыкта жалгыз сулуунун жашагандыгын, ошого баратып минтип буту сынып ара жолдо калып олтургандыгын айтат.

– Жашыбаңыз, – деп кайрат айтып, кыз кемпирди сооротот да, эми эшегиңиз айыкканча мында жүрө бериңиз, – деп үйүн көрсөтөт.

Жигит уудан кеч келип, үйүнө кирсе, кемпир отурган болот. Аялы анын жөн-жайын айтат.

– Жакшы болуптур, сага эрмек болот, жалгыз отуруп зеригип жүрдүң эле – деп, жигит аябай сүйүнөт.

Ошентип, күндөр уча берет. Арадан бир топ мезгил өтүп кетет. Жигит баягысындай эле айлап ууга чыгып, көп түндөрү келбей, көбүнчө олжолуу кайтып, күн кечирет. Ал эми кыз болсо, баягысындай эле эри келгиче кусаланып, кемпирге көп бой бербей, өзүнчө жүрө берет. Күндөрдүн биринде жигит бир топ күнгө кеткенин билип, кемпир сөз баштайт.

– Кызым, – дейт кемпир, деги силерге түшүнбөйм, бул эмне деген жашооңор. Элден алыс, жалгыздап минтип азап чегип, эмнени ойлоп жүрөсүңөр. Ана жашоо деп биз жактын кыздарыныкын айт, каштарын жиптей чийип, эндик-упа сүйкөнүп, дүйүм-дүйнө алтын, күмүштөрдөн: билерик, седеп, шакек, шөкүлө дегендерди тагынып алышса, анык эле

перилердин өзү, мына – деп, анча-мынча атыр-упа, эндигин кызга берип, аны жасап коёт.

Кыз күзгүдөн өзүн көрүп, андан бетер сулуу болуп тургандыгын байкайт. Ошентип, кемпир кызды күндө сөзгө салып, арбай берет, арбай берет.

– Сен минтип кусаланып жүрө бербе, мен сага бир сулуу десең сулуу жигит табамын, а сен эриң кеткенде ошол жигит менен ойноп жүрө бер – деп, бир күнү айтат.

Кыз ага макул болот. Куу кемпир буга ичинен жым дей түшөт да, эртеси жигитти алып келет. Хандын уулу кызга эң бир сонун жалтылдаган буюмдарды көрсөтөт. Кыз аларга башы айланып, чексиз кубанычка батат. Жигит менен кубалашып ойноп, көңүл ача баштайт. Күндөр айга созулат. Кыздын эри ууга чыгып жоголуп кетип, баягысын өзгөртпөйт. Беркилер мергенге кеткенде шапар тээп, көңүл ачышып, мерген жигит келгенде, берки хандын уулун сандыкка бекитип коюшуп, жүрө беришет.

Бир күнү жигит ууга жөнөп жатып, жолдон бир иреңи суук, сапсайган кара кишини көрөт. Тиги мерген эч көрүнбөй артка качып келип, бир чоң арчанын башына чыгып кетет. Көп өтпөй алиги иреңи суук адам да арчанын түбүнө келип, отуруп алат. Анан тебетейин алып, ичинен бир ийнени сууруп алып, бир нерселерди жобурап, жерге сайып коёт. Аңгыча ийненин ордуна эң бир сулуу кыз пайда болот. Кыз ийиле тиги кара немеге таазим кылып, жанына отурат. Ошентип, экөө бир топ кучакташып ойногон соң, тиги киши кыздын тизесине башын коюп уктап кетет. Ал уйкуга киргенден кийин кыз да жакасынан бир ийне сууруп алып, бир нерселерди айтат. Ошол замат сулуу жигит тура келет. Кыз акырын кара кишинин башына ташты тартып коюп, жигит менен ары көздөй токойго чуркап жөнөйт. Кыз-жигит көпкө кубалашып ойноп, элжиреше сүйүшүп жүрө беришет.

Мерген жигит түшүп келейин деп, кайра: «Эмнеси болсо да окуянын аныгын көрөйүн» – деп отуруп, үйү жагын караса, көлдүн жээгинде өзүнүн аялы менен бир бейтаныш жигит кубалашып күлүп жүрүшөт. Мерген буга таң калат. Аңгыча берки кыз келип, тиги жигитин бир нерселерди айтып, ийнеге айландырып, жаасына саят да, кара кишинин башын тизесине коюп, отура кетет. Көп өтпөй кара киши ойгонот да, кызды ийнеге айландырып, жаасына сайып жөнөп калат. Бул убакта кеч кирип калган болот. Мерген дароо дарактан түшүп:

– Бас, алдыма түш! – деп, тиги кара немеге мылтыгын кезеп, айдап алат.

Айдап үйүнө келет да, кемпирге бүгүн жети адамга тамак даярдоосун айтат. Кемпир аң-таң калып, жигитке карайт. Жигит сөзүнө бек турат. Ошентип алар тамакка олтурат. Ошондо жигит мылтыгын алат да, чоочун адамга сундуруп:

– Тап жанагы кызды, болбосо атып өлтүрөм! – дейт. Тиги киши эч нерсени билмексен болуп, ийнин куушурат.

Жигит мылтыгын октоп, тигинин маңдайына такайт. Кара киши коркуп кетип, тебетейиндеги баягы ийнени алып, бир нерселерди жобурап, жерге саят. Дароо сулуу кыз пайда болот. Эми мерген жигит кыздын маңдайына такап, жанагы бирге ойногон жигитин табуусун буюрат. Кыз бир аз тарткынчыктап туруп, жакасынан ийнени алып, кереметин көрсөтөт. Жигит да пайда болот. Мерген жигит тиги үчөөнү тең досторконго олтуруусун өтүнөт. Баары олтурушкандан кийин жигит кемпирди чакырат, алыстан көргөн, аялы менен ойногон жигитти табуусун өкүм кылат. Кемпирдин өңү миң түргө бузулуп, ар нерсени айтып актанат.

– Мен бир хандын вазиринин кызы элем – деп, биринчи болуп, кара киши ийне кылып сайып алган кыз сөз баштайт.

– Бул жигит хандын уулу. Экөөбүз кичинебизден эле бир чоңоюп, бир өстүк. Ошентип жүрүп экөөбүз сүйүшүп калганбыз, кийин билинди. Биздин үйдө бир кемпир боло турган, ошол кемпир мага кичинемден ар кандай айла-амалды, сыйкырчылыкты үйрөтүп жүрчү. Биз эрезеге жетип, тилектерибиз орундалар чакта жанагы кара киши мени уурдап кетти да, дайыма өзү менен ала жүрчү ийнеге айландырып салды. Мен да көп каршылык көрсөттүм. Бирок тигинин сыйкыры меникинен ашыкча болуп чыкты. Айлам кетип, сүйгөнүмдөн ажырап калуудан коркуп, бул жигитти да мен ийне кылып сыйкырлап алдым – деп кызык сөзүн аяктады.

Мерген колуктусун издеп таппай калат. Ал баягы өзү көргөн жигит менен качып кеткенине көзү жеткенден кийин, тигилерди калтырып, мунарадан чыгып кетип, элине келген дейт...

ХАН МЕНЕН ВАЗИР

Бир кездерде хан өзүнүн вазирине ачуусу келип, өлтүрмөкчү болот. Бирок кандай өлтүрүү жагын көпкө ойлонот. Бир күнү үч каздын учуп баратканын көрүп: Ушул үч каздын тилин билип кел. Алар эмне деп учуп баратат! Эгерде тилин билип келбесең, башыңды алам! – дейт каарданып.

– Макул, – деп вазир үч каздын артынан чаап бара жатса, мунарада чыгып турган кандын кызы көрүп, вазирди чакырып: «Эмне чаап бара жатасың?» – деп сурайт.

– Хан тээтиги учуп бараткан үч каздын тилин билип кел, билип келбесең башыңды алам дегенинен артынан чаап баратам. Алардын тилин билбесем, хан өлтүрөт, – деп жооп берет.

– Ээ, вазирим, сен каздын тилин кантип билесиң? Сен эмес хан билбей жатса, андан көрө кайра барып канга мындай де: Бир каз: «Вазир жакшы

хан жакшы», – деп айтып бара жатса, экинчи каз: «Катын жакшы эр жакшы», – деп айтып, канга бар. Ушинтсең бир жооп айтаар каның, – деп кыз вазирди кайра жолго салат.

– Вазир канга келип, кыз айткандай айтып берет.

– Жок, муну сен каздардан сураган жоксуң. Бул жооп менин гана тукумумдан чыкмак. Ким айтты, айткын?! Айтпасаң, азыр башыңды алдырам! – дейт хан. Вазирдин айласы кетип, капаланып, кайгырып, эмне кыларын биле албай: Эки күн уруксат бериңиз, каным, айтып берейин, – деп уруксат алат да, кайда барарын билбей кайсалаган вазир кайра баягы кызга келет. Хандын айтканын айтып, эмне кылыш керектигин сурайт.

– Чынын айтыңыз, тагдыр башка салганын көрөсүз да, – дейт кыз.

– Вазир эки күндөн кийин ханга келип: «Сиздин кызыңыз айтты эле», – деп ажалдан калат. Хан кызына каарданып: «Ага бирди көрсөтөйүн!» – деп ойлоп, үйүнө келип, бардык шаарларга кабар берет:

– Жакшыңардан жаманыңар көп келгиле, – деп элине жар чакыртып. – Келбегениңерди жазалаймын! – деп буйрук кылат.

– Элдин баары келип, хандын алдынан чубап өтө берет. Элдөр самсаалап өтүп жатканда, бир келесоо сары таз: «Барсамбы же барбасамбы?» – деп отуруп, бир убакта зөөкүрлөнүп кандын алдына келип калат. Хан аны чакыртып алып, кызын ошол тазга бермек болот.

– Хандын кызы атасы элди чакыртып жатканда эле, аны бир жаманга берерин билип, күйөөсүнө, өзүнө эки сыйрадан кийим тиктирип, ички бетине алтындан шыкатып салат. Элдин аягы өтүп бүткөн соң, хан кызын чакыртып: «Кызым, сени ушул тазга арнадым, ушуну менен оокат кыл!» – дейт.

– Макул атаке, сиздин айтканыңызды мен орун-датайын, менин бир суроомду дасиз аткарыңыз?

– деп суранат. Айт сурооңду, мен аны аткарам,
– дейт хан.

– Мен уруксат бермейинче, ушул шаардын жарыгы түнүчүндө жагылбасын. Күүгүм кире электе элиңиз жатсын, сиз да ошентиңиз?

– Атасы кыздын суроосуна көнөт. Кыз болсо баягы тазды ээрчитип, камыштуу саздын жээгине алып барат. Ал жерге алтындан үй салдырат. Экөө ошол жерде оокат кылып калат. Кыз таздын башын жууп-тазалап, дарылап жатып айыктырат.

– Ат сатып кел, – деп бир күнү колуна акча берип, базарга жиберет. Базардан бир семиз ат сатып алып, таз кечинде үйүнө келет.

– Бул атты эмне үчүн сатып алдың? – деп сурайт кыз.

– Семиз экен, анын үстүнө отун-суу тартканга жарайт, – дейт.

– Кыз ал атты үйүнө калтырып, эртеси дагы ат сатып алыш үчүн күйөөсү экөө базарга баратса, бир отун арткан боз ат баткакка тыгылып, ээси чыгара албай жатканын көрүп, кыз жанына барып:

– Ушул атыңды сатпайсыңбы бизге? – деп сурайт.

– Сатам. Сатам! – деп боз аттын ээси сүйүнүп кетет.

– Кыз атты сатып алат. Семиз аттын ордуна ыркыйган арык ат аласың деп, жолдо карата күйөөсү урушуп келет. Аялы унчукпай жүрүп отуруп, үйүнө келгенден атты жууп-тазалап, анан бага баштайт.

– Бир түнү Кызыр алейки салам, Акыл, Бак үчөө канга учурашталы деп келе жатышса, шаарда жылт эткен от, былк эткен киши жок. Үчөө таң калышып, кобурашып келе жатышканын таздын аялы үйдө жатып угат. Бир убакта баягы үчөө тигилердин үйүнө гана от жанып турганын көрүп, бул кандай адам, элдин баары уктап жатса, бул от жагып отурат. Бул соо адам эмес, ырыстуу адам экен деп, баягылар кайрылып: Бул үйдө ким бар, адам болсо бери чыксын!

– дешет. Бул үйдө ким болсун, киши бар, керек болсо өзүңөр аттан түшүп, киргиле, – дейт кыз.

– Мен Кызырмын, батамды берем, бери чык! – дейт Кызыр. Чыкпайм, керек болсо өзүң келип бата бер! – дейт кыз.

– Мен Акылмын, бери чык, акылың жок болсо акыл берем, – дейт.

– Кыз ага да жогоркудай жообун берет. Андан кийин Бак айтат.

– Мен Бакмын, багың жок болсо бак берем, бери чык! – дейт.

– Үчөөңөргө тең мен керек болсом, өзүңөр келгиле, мен өзүм бара албаймын, – дейт кыз.

– Бу кандай адам? Буга үчөөбүздүн тең керегибиз жок экен, – дешип берки үчөө таң калышат да, жок, муну көрөлүчү деп, үчөө тең аттан түшүп, үйгө киришет. Кыз үчөөнө карап туруп, анан Акылга айтат. Сен Акыл болсоң, таң атканча менин күйөөм менен жатчы? – дейт.

– Макул, – деп Акыл таң атканча күйөөсү менен кучакташып жатып, таңга жуук үчөө тең кайра кетишет. Эртең менен жигит турса, кадимкидей акыл кирип калыптыр. Кыз бир күнү күйөөсүнө:

– Эми мен сага бир сөз айтам, сен ошону аткаргын, – дейт. Күйөөсү макул болот. Баягы боз ат тулпар болчу. Кыз аны таптап отуруп табына келтирген. Күйөөсүнө тулпарды мингизип:

– Сагызганды барып чапчы? – дейт. Жигит бул сапар сагызган канатын бир сапар ирмегенде чабат. Экинчи күнү сагызган эңкейе бергенде чабат. Үчүнчү сапар барып чапканда, былк эткенде чаап салат. Ушуну көргөндө кыз күйөөсүнө айтат:

– Хандын бир алтын кийиги бар. Ал жылына бир маал келет. Жыл сайын кууп кармап албайт. Сен ошого баргын да, кармап берип, дос болуп кел. Бара жатканыңда алтын кийикти кууп келаткан ханга учурайсың. Хан сага: «Алтын кийикти куу-

гун!» – деп кыйкырат. Сен анда болбогун. Андан кийин кырк жигит учурайт. Ошолордун эң акыркысын күтүп туруп: «Артта дагы киши барбы?» – деп сура. «Жок» дегенден кийин гана тулпардын оозун коё берип отуруп, баарынан өтөсүң, анан ханга жетесиң, ага кайрылып: «Кийигиңди кармап берсем, дос болосуңбу?» – дегин. Аны «дос болом» деп үч жолу айттырып, колунан кармап туруп кол алыш да, андан кийин чу коюп отуруп кийикке жетесиң. Кармаганыңдан кийин кийикти ээрдин кашына артып алып, шаарды аралап чаап жүрө бер. Хан сенден «досум, соогат» деп чаап келет. Жолду ката унчукпастан шаарды аралап отуруп, үйүнө алпарып байлап кой. Хан үйүнө келгенде, эгер сени жакшы көрсө, тактысынын жанындагы бөлмөгө, жаман көрсө, үйүнүн жанындагы үйгө киргизет. Ал сөзгө келип: «Дүйнөмдүн барын берейин, ошого ыраазы бол!» – дейт. Сен унчукпай отура берип, тамак ичилип бүткөндө: «Ханым, экөөбүз дос бололу, мага дүнүйөнүн кереги жок», – деп кош айтышып үйгө келе бергин, – дейт хандын кызы.

Алтын келер кезин болжоп, хан кырк жигити менен аң уулап, кийиктин жолун тосуп чыгат. Кыз аны билип, күйөөсүн тулпарга мингизип, колуна укурук берип жөнөтөт. Жигит жүрүп отуруп ханга барып, кыздын кулагына куйгандарынын баарын аткарып, үйүнө келет. Жигит кийикти өңөрүп чаап келе жатканда, хан «досум, соогат» деп сураса, тоотпой баратканын көргөн эл таң калышат. Мына ушул күндүн эртеси кыз атасына келип, түнкүсүн чырак жактырууга уруксат кылат.

– Жигит боз тулпарын алчандатып күнүгө базарга келет. Ага элдин баары таң калышып, кээси бата беришет.

– Баягында ушул жигит алтын кийикти кармай келди эле. Ошондон баштап хан түнкүсүн чырак жандырууга уруксат кылды, – деп билгени жигитке

алкыш айтышып, бир далай жыл чырак көрбөгөн эл ага ыраазы.

– Кыз болсо күйөөсүн күнүгө хандыкына жиберип, аныкында конок болуп кайтып турат. Кыз бир күнү күйөөсүнө: «Мен сиздин үйдөн көп даам таттым. Сиз деле бир күнү биздикинен даам сызып кетиңиз» деп ханды чакырып кел, – деди. Күйөөсү макул болуп, бир күнү ханды үйүнө чакырып келет. Ханды төркү бөлмөсүнө киргизип, кыз өзү тамак бышыра берет. Хан тамак ичип отуруп: «Ушунун катынын көрсөм», – деп. «Досум, катыныңды чакырчы?» – деп жигитке айтат.

– Азыр келет, – деген жигит отура берет.

– Качан келет? – деген хан шаштыра берет. Тамак желип бүткөндө жигит аялын хандын үстүнө ээрчитип киргенде, хан кызын көрүп бакырып, кызы да ыйлап, кучакташып көрүшөт. Хан кызынын мыктылыгына баа берип, өзүнүн хан тактысын күйөө баласына берип, өзү жөнөкөй киши болуп жатып калат.

Мына ушундан улам: «Катын жакшы – эр жакшы», – деген ылакап элге тарап кеткен экен.

ЧАЛЧЫКТАГЫ БАЛЫК

Илгери-илгери Алла таала жерди, жер менен кошо шаркырап аккан сууну, мелмилдеп жаткан деңиз, океандарды жараткан экен. Андан кийин жан жаныбарлар, өсүмдүктөр жаралыптыр. Ошол учукыйрына көз жетпеген деңизде бир алтын балык жашаптыр. Ал суу астында эркин сүзүп, эркин жүрүп өз билгениндей жашап «бул деңизде менден артык мыкты балык жок. Кудай жер үстүндө кудай болсо, мен суу түбүндө кудаймын.» – деп текебер сүйлөй баштаптыр. Аны уккан Алла таала ага периштени элчи кылып жибериптир. Периште балык болуп: «Ай, Алтын балык, сен көппө. Сени жараткан кудайды унутпа. Кудай сууда да, жерде да, асман-

да да бар» деп айтыптыр. Анда Алтын балыктын ачуусу келип: «Жогол көзүмө көрүнбөй, сени да, сени жараткан кудайыңды да урдум. Кудай экөөңөр колуңардан келсе сууну соолтуп таштагыла!» – деп тилдеп кудайдын элчисин кууп чыгыптыр. Алла таала жиберген периштеден балыктын эсирип кеткенин, текебер сүйлөгөнүн уккандан кийин мыйыгынан күлүп «кудайдын бардыгын сезсин» деп катуу шамал, нөшөрлөгөн жамгыр жибериптир. Жамгырдан кыян жүрүп, деңиздин суусу ташып жээкке чыгып, катуу шамалдан дарактар тамыры менен жулунуп учуп, деңизди толкутуптур. Тоодой түрүлгөн толкун менен алтын балык сыртка ыргытылып, суу менен агып кичинекей көлмөгө токтоптур Ошол жерде биртоп күн жашап калыптыр. Бир жумадан кийин жамгыр токтоп, күн ысып, суу бууга айланып, деңиз бөксөрүп, көлмөгө келчү суу акпай токтоп калыптыр. Бара-бара көлмөдөгү суу азайып, суусу кургап, түбүндөгү ылай сууда Алтын балык чабалактап катуу кыйналганда:

– Оо, жараткан, жардамыңды аяба. Жанымды аман алып кал, – деп кудайга жалынды. Аны уккан Алла таала «Алтын балык менден жардам сурап калыптыр, дилине ыйман кирген го, барып абалын билип келчи» – деп Жебирейил периштени жиберди эле ал көгүчкөн болуп келип, чалчыктын жээгине отуруп:

– Эй, урматтуу балыктын падышасы, акыбалың кандай? Деңиздеги текеберлүү мүнөзүң жок го, ал кайда кеткен? – деп сурады.

Алтын балык ылай сууну чалпылдатып куйругу менен чапкылап:

– Мен куруйун, – деди араң дем алып, мен деңизде жүргөндө кудайды тааныбай кутуруп кеткем. Майда балыкка күн көрсөтпөй, чоң балыкты жаныма жолотпой жашагам. Текебер сүйлөп кудайга тилим тийген. Эми минтип ылай сууда жатам. Бул суу да

бир күндөн кийин түгөнөт. Бир күндөн кийин менин да өмүрүм бүтөт.

Кокус тирүү калсаң эмне кылар элең? – деп сурады көгүчкөн.

– Тирүү калып көк деңизге кайра жетсем мен баардык жан жаныбарларга жакшылык кылар элем, – деди Алтын балык.

– Анда кудайга чындап, ак пейлиң, ак тилегиң менен жалын. Пейлиң, дилиң агарып кудайдын айтканын аткараарың чын болсо кудай сага жардам берет. Алланын пейли кенен, жакшылыгын жан жаныбарлардан аябайт, – деп көгүчкөн учуп кетти.

Алтын балык жалгыз калып Алла таала ушул чалчыктан чыгарарына ишенген жок, бирок өлөрүн ойлоп жаратканга жалынды. Алгач Алланын амирина анчалык берилбесе да ылайланган суу түгөнүп, өлүп баратканда чындап жалынып, кудайдан аман калуусун суранды. Бирок анын ак дилинен жалынганын, жаман жолдон жакшы жолго түшөрүн ыйлап айтса да эч ким уккан жок. «Эми өлдүм» деп келмесин айтып жатканда уй кайтарып жүргөн жетим бала келип калды. Ал Алтын балыкты көрүп:

– Ырас болбодубу, бул балыкты бышырыпжеп, бир тоёюн, – деп бутундагы чокоюн чечип атканда балык башын көтөрүп:

– Ай, бала, мени жегенде сен тойбойсуң, андан көрө мени көтөрүп жаныңдагы аккан дайрага ташта, мен сага көп дүнүйө берем, – деди.

– Өлалбай жатып өлөң айтканын кара бул балыктын, колуңдан эмне келет? Кайсы дүнүйөңдү мага бересиң? – деп күлдү бала.

– Мен балыктын падышасымын, колумдан баары келет, эмне кааласаң ошону аласың, – деди балык.

– Эх, падыша болсоң башыңда таажың болмок, аның жок, экинчисинен падыша сенчилеп чалчыкта жатмак беле? – деди бала өлүп бараткан балыкты тамашалап.

– Алтындан жазалып, каухар чөгөрүлгөн кооз таажым бар эле, ал толкунда башыман түшүп деңиз түбүнө кетти. Деги сенин атың ким? Айтып койчу, – деди балык.

– Атым Мукун, – деди бала.

– Сөзүмдү жакшылап ук, Мукун. Жакшы атың бар экен. Мени азыр тезинен сууга алпарып салсаң мен аманкалам. Аман калсам жакшылыгыңды унутпайм. Сени ээрчитип барып деңиздеги жашаган жаныбарларды көрсөтөм. Кызым менен тааныштырам. Каалашыңча дүнүйө берем, – деди балык.

Мукун балыктын сөзүнө жыргап күлдү. Жаман чокоюн чечип ылайды чалпылдата кечип балыкка барса Алтын балык оозун ачып, анда-санда дем алып, сүйлөөргө алы келбей калган экен.

– Эй, Алтын балык, сага эмне болду? Эмне сүйлөбөй калдың? – деди Мукун. Бирок балык сүйлөгөн жок. Сүйлөйм деп сүйлөй албай койду.

– Эх, чын эле өлгөнү калгансыңго, байкушум, – деп Мукун балыкты жаман калпагына салып, калпагы менен бирге балыкты сууга салып кармап турду эле ал бир азга солуп жатып анан кыймылдай баштады. Бир аздан кийин калпактан сүзүп чыгып шар аккан сууга кирип кетти. Алтын балыктан ажырап Мукун суу жээгинде турганда Алтын балык айланып келип:

– Мукун дос, өчкөн отту күйгүздүң, өлгөн жанды тиргиздиң. Сага чоң рахмат. Эми мени менен жүргүн, деңизге барганда каалашыңча дүнүйө аласың, – деди.

– Биринчиден сен сууда болсоң, мен кургакта болсом кантип ээрчип деңизге барам? Экинчиден мен сени ээрчип кетсем кайтарган уюм эмне болот? Ал жоголсо төлөмөргө калам. Байга уй эмес торпок төлөөргө чактым жок. Үчүнчүдөн мен сени ээрчий албайм анткени карган энем бар, мен жок болсом аны ким багат? Апамды багар башка киши жок, – деди Мукун.

– Сен мени ээрчисең сууга түш, суу менен чогуу сүзүп кетебиз. Ал эми уй үйгө өзү барат. Апаңа кайра келесиң, – деди балык.

– Барат элем, – деди Мукун ойлонуп, бирок мен сууда сүзгөндү билбейм, деп ылай болгон колун эңкейип сууга жууй баштаганда буту тайып шар аккан сууга кирип кетти. «Өлдүмгө» деп ойлоп чалпылдатып чабак ура баштады. Колу, бутун кыймылдатканда өзүн кандайдыр жеңил сезип суунун үстүнө калкып чыкты. Күркүрөгөн суунун агымы менен агып жөнөдү. Алтын балык жанында коштоп, чоң балыктар алды, артына түшүп кетип баратышты. Көп жүргөндөн дайра деңизге кошулду. «Эми чөгүп чоң балыкка жем болот экенмин» деп ойлоду Мукун, бирок чөккөн жок, балыктар менен бирдей сүзүп баратты. Күн батып баратканда деңиздин ортосундагы аралга жетишти. Жээкке адамча басып чыкпай, балыкка окшоп сойлоп чыкты Караса башы, колу, көөдөнү кишиникиндей болуп сакталып, калган денеси бүт балыктыкындай болуп куйрук бүтүп жалтырап калыптыр. Өз денесинен өзү корккон Мукун:

– Эй, Алтын балык, бул эмне кылганың? Мага кылган жакшылыгың ушулбу? Эмне үчүн мени балыкка айландырып таштадың? – деди.

– Сен коркпо, дос, – деди Алтын балык, биринчиден сени балык кылбасам бул жерге сүзүп келе алмак эмесиң. Экинчиден суу астына көпкө жүрө албайт болчусуң. Ал эми сен өмүр бою балык бойдон калбайсың каалаган күнү адам болосуң, кайра өз калыбыңа келесиң.

Мукун Алтын балыктын сөзүнөн кийин көңүлү тынчып калды. Сууда жеңил сүзүп тереңдикте да өзүн эркин сезип кубанганын байкаган Алтын балык:

– Кандай Мукун дос, суу жактыбы? – деди.

– Жакты, жакканда да абдан жакты, – деди Мукун.

– Анда коркпой мени ээрчи, деңиздин астындагы биздин үйгө барабыз, – деди Алтын балык.

Мукун өмүрүндө көрбөгөн деңиздин түбүнө түшкүсү келбей, Алтын балыктын чакырыгын каалабай турганда суудан көп балыктар жайнап чыкты. Балык менен бирге көөдөнү адамдыкындай, калган денеси балыктыкындай сулуу кыз колуна алтын таажы кармап чыкты. Ал алтын балыкты кучактап бетинен, тумшугунан өпкүлөп: «Деңизде катуу толкун болгондо биз абдан корктук. Апам бизди сыртка чыгарбай койду. Толкун басылганда сени издеп чыгып өзүңдү таппай ушул таажыңды таптык. Өлүп калды го деп ойлодук. Бүгүн сени аман эсен келатканыңды угуп таажыңды ала келдим», – деди.

Алтын балык падышалык таажысын кийгенде иретсиз тегеректеп сүзүп жүргөн балыктар катар тизилип калышты. Ал аларды аралап өтүп, кызынын жанына келип:

– Аз жерден өлгөн жокмун, кызым. Өлүмдөн ушул жигит алып калды. Аты Мукун, таанышып ал, – деди.

Кыз Мукундун колун кармап:

– Атым Русалка. Атамды өлүмдөн куткарып алган жигит менен таанышканыма өтө кубанычтуумун, – деди кыз.

Мукун Русалканын айдай жүзүнө, далысын жапкан кундуздай кара чачына, жалжылдаган карегине тигилип ашык болуп турганын сезген балыктын падышасы:

– Кызым, Мукунду жүр де, үйгө барып конок болуп кетсин, – деди.

– Мукун, байке, жүрүңүз биздин үйгө. Биздин эл менен таанышып даам татып, бир аз күн конок болуп кетиңиз, – деди Русалка.

Мукун сүйүп калган кызы айткан соң эч ойлонбой макул болуп, Русалка менен Алтын балыктын ортосунда түшүп алып сүзүп жөнөдү. Улам тереңдеп

сүзгөн сайын ар түрлүү балыктар кездешип, падышага катар туруп салам берип атышты. Анан калса суунун асты өзгөчө кооз экен. Жер үстүндө өспөгөн ар түрлүү өсүмдүктөр өсүп, арасында ар түрлүү деңиз жаныбарлары куушуп ойноп жүрүшөт. Бир оокумда тиши арсайган, курсагы барсайган, узундугу беш метр келген балык чыкты. Аны көрүп өңү өзгөрө түшкөн Мукунду Русалка каруусунан кармап:

– Бул балыктын аты Акула. Коркпо. Атамдын айыгышкан душманы, бирок атам барда тийбейт. Атам жокто кездешсең жеп коёт, – деди.

Акула Русалка айткандай айланып, тооруп тийе алган жок. Деңиз түбүндөгү өсүмдүктөрү аралап, түрлүү түстөгү балыктар менен куушуп ойноп жүрүп отурушту. Бир оокумда кооз ак сарайга келишти ичине кирсе Алтын балыктын апасы алтын тактада отуруптур. Өңү да, түзү да Алтын балыктын өзү, бирок карыганга жалтырак териси боз тартып, анда-санда жери карайып так болуп калыптыр. Алтын балыктын апасы келгендердин астынан тозуп, баласынын, Мукундун бетинен өөп:

– Жогору от, балам. Менин уулумду өлүмдөн алып калганыңды уктум. Сага чоң рахмат. Бактылуу бол. Тилеген тилегиңе жет, – деп төрдөн орун берди.

Кызмат кылган балыктар ортого коюлган акак тактанын үстүнө ар түрлүү тамак апкелишти. Алардын тамагы түрлүү өсүмдүктөрдөн экен Мукун ал тамактан ооз тийип, жебей отуруп калганда:

– Бул Мукун балам биз жеген тамакты жегиси келбей атат, анысы да туура, анткени мындай тамакты жеп көргөн эмес, конокко жаккан тамакты апкелгиле, – деди падышанын апасы. Ошол замат мал этинен куурулган куурдак, жука кесилип тууралган жал, жылкынын карын, карта, чучугу, жаш козунун бешбармагын апкелишти. Тамактан кийин суусундука кымыз, бозо беришти. Тамакка тойгондон кийин:

– Бул кыргыздын тамактарын кайдан таптыңыздар? – деп сурады Мукун.

– Биз ушунун баарын жер үстүнөн алабыз, – деп түшүндүрдү падыша, биздин үстүбүздөн чоң-чоң кемелер сүзүп өтөт. Катуу толкун болгондо, аскага урунуп кырсыкка учураганда кемелер чөгөт. Кеменин ичиндеги тамак ашы, алтын, күмүшү, жоо-жарагы кошо чөгөт. Ошондон тамак ашын алып өзгөчө муздаткычта сактап коёбуз. Керек болгондо ошондон алып жейбиз же келген конокторго беребиз.

– Мен ошол талкаланган кемени көрсөм болобу? – деди Мукун.

– Болот, – деди падыша, шашпай көрөсүң. Анын баарын сага Русалка көрсөтөт.

Бир күн эс алгандан кийин, Мукунду Русалка ээрчитип көп жерге алпарды. Кооз-кооз жерлерди көрсөттү. Ал эми чөгүп кеткен кемеге сан жетпейт. Бири өткөн заманда чөгүп чирип атса, бири жаңы эле кулаптыр. Кемеден чыга албай ичинде калган адамдардын өлүгү толтура. Алардын этин балыктар талап жеп сөөктөрү эле калыптыр. Ал эми алтын, күмүш канча кылым өтсө да чирибей ошо бойдон жатат.

Мукун деңиз астындагы жаратылышка кызыгып бирнече күн жүрүп калды. Ошол арада Мукун Русалканы сүйүп, Русалка Мукунду сүйүп калды. Экөө эгиз козудай ээрчишип жаңы чөккөн кеменин ичин көрүп сыртка чыкса беш, алты Акула жолун тозуп турушуптур. Алар кемеге кайра кирип жашынышса да Акулалар өчөшкөнсүп кетпей айланчыктап туруп алышты. Караңгы кирсе да кемени тегеренип кеткен жок. Мукун Русалканы кучактап отуруп аны сүйгөнүн, макул десе үйлөнүп айылына алып кетерин айтты эле:

– Мен да сени сүйөм, – деди Русалка, бирок мен сага турмушка чыга албайм, анткени апам, атам уруксат бербейт.

Эмне үчүн?

– Сен адамсың. Адамга балык аял боло албайт. Адамга аял болуш үчүн балык болгон мүчөдөн айрылыш керек, – деди Русалка.

– Канткенде балык болгон мүчөңдөн айрыласың? – деп сурады Мукун.

– Ал үчүн куйругумдагы кылкандын бирин алып отко күйгүзүш керек, бирок деңиздин астында от күйбөйт, демек мени эчким адамга айландыра албайт, – деди Русалка.

Мукун менен Русалка кеменин ичинде бир суткадан ашык туруп калышты. Акулалардын көбү тамак издеп кетип бирөө калды. Анын кетер түрү жок. Мукун кеменин ичинен найзадай өткүр узун темирди алып сыртка чыкты. Ал кемеден чыгар менен адамдын жытын сезген Акула качырып кирди. Мукун кемени айлана качты. Эки, үч жолу куйругун үзө тиштерде буйтап качып кутулду. Акыркы ирет оозун аңырдай ачып канжардай болгон тиштери менен куйруктан тиштерде колундагы темир менен оозго сайды эле темир акуланын алкымын жарып каны сууга жайыла берди. Акула агада болбой артынан кубалады. Коркуп жаны чыккан Русалка:

– Бери кач, кеменин ичине кирип кет! – деп кыйкырды.

Мукун кеменин сынган терисинен ичине кире качты. Арттагы күү менен келаткан Акула кемеге келип тумшугу менен урунганда алкымына такалган темир желкесине чыга түштү. Акыркы Акуладан кутулуп экөө үйүнө барышып эмнеге жоголуп кеткенин айтышты эле:

– Силерди кудай бир сактаптыр, – деди апасы.

Мукун бир кун эмес бир жума конок болду. Кетерде Алтын балык:

– Кана, Мукун дос, алтын аласыңбы, күмүш аласыңбы каалаганыңды айт, сураганың берейин, – деди.

Мукун жер карап уялып туруп:

– Мага алтындын да, күмүштүн да кереги жок, менин каалаганым Русалка. Мен Русалканы сүйөм, кызыңыздын колун сурайм Русалканы мага бериңиз, – деди.

Алтын балык эмне дээрин билбей оозун ачып отуруп калды. Бир аздан кийин эсин жыйып:

– Болбостур, – деди Алтын балык, «сураганың берейин» деп оозуман чыккан соң берейин. Бирок бир шарт бар. Ал шарт Русалка сени сүйсө, өз ыктыяры менен сага барам десе берем. Сени сүйбөсө, сага аял болууну каалабаса мен аны зордуктап бере албайм, – деди.

Акыркы сөз Русалкада калды. Аны апасы ээрчитип келип Мукундун тилегин айтты эле:

– Мен да Мукунду сүйөм. Ага түбөлүк жар болууга макулмун, – деди Русалка.

Сөз бүтүп, макулдашкандан кийин Алтын балык кызынын куйругунан бир тал кылканын жулуп Мукунга карматып: Мына балам, кызымдын денесинен чыккан, сүзүүгө жардам берген куйругундагы кылкан. Катып ал. Русалка сага азыр эмес, кийин барат. Барганда ушул кылканды отко кармап күйгүзсөң кызымдын балык денеси түшүп анык адам болот. Азыр өзүң бара бер. Русалканы күт, – деп өзү баш болуп узатып чыкты. Деңиздин жээгине келгенде Алтын балык Мукундун оң капталына үч ирет, сол капталына үч ирет сөйкөнүп өттү эле балык денеси кайра ордуна келип калды. Алтын балык жээкте чыгып коштошоор алдында:

– Мукун балам, сен кичүү болсоң да адамкерчилигиндин аркасы менен мурун дос элен, эми күйөө бала болгон турасың. Ата катары менин сага айтаарым карезгөй, зөөкүр, мерез болбо. Ар бир ишке, адам эмес айбандын тагдырына кайдыгер караба. Мен кетирген каталыкты кетирип менчилеп кор болбо. Ушул адамкерчилигинден жазба. Колуңан келсе элге

жакшылык кыл. Азыр балыктар бир аз алтын алып келет. Аны алып турмушунду оңдо. Үй сал. Мал ал, – деп куйругу менен сууну чалпылдата үч ирет чапты эле балыктар суудан атып чыгып оозундагы алтындарын жээкке ташташты. Аз деген алтын эки кап болду. Алтын балык менен коштошуп, жол боюнда өтүп бараткан дыйкандарды жалдап, алтынын үйүнө жеткизип алды. Дайынсыз жоголгон уулун апасы көрүп кучактап бетинен өөп:

– Ыя? балам, кайда жүрдүң? Мынча алтынды кайдан алдың? Бирөөнүн мүлкүн уурдаган жоксуңбу? – деп такып сурады эле:

– Мен адам барбаган жерде, балыктын падышасынын үйүндө конокто болдум. Анын Русалка деген кызы менен сүйлөшүп келдим. Буюрса аны сага келин кылып берем. Каптагы алтынды ошол келиниңиздин атасы берди, – деди Мукун.

– Ыя? ботом, – деди апасы таң калып, сен эмне келинчекти кишиден албай балыктан аласыңбы? Анан ошол келинчегин, менен сууда жашайсыңбы?

Мукун күлүп, апасынын мойнунан кучактап:

– Келиниң келгенде көрөсүң, ал балык болсо да ай десең айдай, күн десең күндөй сулуу кыз, – деди Мукун.

– Бара көрөбүз, балам, – деди апасы уулунун сөзүнө ишенбе, сени балык кылып, мурдуңан жетелеп сууга сүйрөп кетпесе эле болгону.

Мукун деңиз жээгине хандын ордосунан артык кылып чоң үй салдырып, төрт түлүк малды жайнатып таштап жашап калды. Күндө эртең менен деңиздин жээгине чыгып, күн батканча Русалканы күтөт. Төбөдөн тийген күндүн ысыгынан, бет маңдайдан урган шамалдан Мукун тотугуп, карарып бүттү. Антсе да болбой жалдырап деңизди тиктеп отурганы отурган. Жалгыз жалдырап отуруп «Балыктын падышасы мени алдаган го» деген ой да туула баштады. Арадан бир ай өтүп кетти. Бир күнү күн нөшөрлөп

төгүп, чагылган чартылдап асманды бөлө жарып турганда алыстан бир караан көрүндү. Ал бирде сууга кирип, бирде суудан чыгып келатат. Чакалап куйган жаандан шөптүрөгөн Мукундун жүрөгү жакшылыкты сезип ордунан атып турду. Караан улам жакындай берди. Жакындаганда караса сүйгөн кызы, күткөн жары Русалка экен Мукун чуркап сууга түшүп тозуп алды. Экөө кучакташып, өбүшүп көрүштү. Мукун ошол кучактаганбойдон Русалканы үйгө көтөрүп кирип койдун майынан жазаган шамды жандырып, Алтын балык берген кылканды күйгүздү эле Русалка онтоп, жерге оонап, чабалактап кыйналды. Бир оокумда ордунан күлө туруп:

– Мына Муке, мен адам болдум. Эми мен түбөлүк сендикмин, – деди.

Экөө эзилишип кучакташып турганда Мукундун энеси кирип келип, келбети келишкен сулуу кызды көрүп:

– Апээй, ботом алиги балык деген келинчегин ушулбу? – деди.

– Ушул, – деди Мукун кучагын жазбай, ушул. Аты Русалка.

Кемпир шашып калды. Катып койгон ак жоолугун апкелип, жакшылык каалоосун айтып келининин бетинен өөп, башына жоолук салды.

Өлө турган балыкты өлүмдөн алып калып, адамга гана эмес жаныбарларга көрсөткөн жакшылыгы үчүн Мукун балыктын падышасынын кызына үйлөнүп, бай болуп, жыргап-куунап жашап калды.

ЧАКЧЫГАЙ МЕНЕН КАРАКАШ ЧЫМЧЫК ЭМНЕ ҮЧҮН ЖАЙЛОДО ЖАШАШАТ?

Илгери каракаш менен чакчыгай деле кара чы-йырчык сыяктуу токойдо, коро-сарайларда уя салып, бардык чымчыктар менен атаандашып жан сактоо кылчу экен.

Чакчыгай түркүн обон менен сайрап, уйду туурап – мөөрөп, койду туурап – маарап, кулунду туурап – кишенеп, кишини туурап – ышкырып, итти туурап – үрүп, булбулдан да мен өйдөмүн деп мактанат. Кашка чымчык болсо, бир гана чыйк-чыйк эткенден башка үнү жок – ызалуу.

Чакчыгай өтө куу болгондуктан, каракашты азгырып:

– Сага мен эң сонун обондорду, сайраганды үйрөтөр элем, убакытым жок, жанагы торгой, карлыгач, чыйырчык, сары айгыр, булбулдар мага сын тагышат. Ар кимди туурагандан башка таш-балакетти билбейсиң, өзүңчө чыгарган обонуң жок. Жайлай чакылдап, ар кайсы ташка бир конуп, балдарды алаксытып, бизге тең эмессиң дешет. Мен ушул ызага чыдабай өзүмө досторду көбөйтүп алайын деп жүрөмүн. Каракаш аке, азырынча сен экөөбүз дос бололу Анан дагы дос издейли. Сага түркүн обон табышка дагы-дагы убакыт жетишер, – деп көңүлүн жубатты.

Каракаш чакчыгайдын бардык айтканына макул болду. Ынтымакта жакшы жашап жүрүштү. Чакең дос издеп таранчыга келди.

– Таке, силер көпсүңөр, бир эле түрдүү чыйпылдайсыңар, ошондо да көп үн чуулдап басымдуу угулат экен. Менин досум каракаш деле чыйпылдайт. Жалгыз болгондуктан үнү этибарга алынбайт, эч ким ага назар салбайт. Макул десеңер биз силерге кошулуп бирге жашайлы. Ошондо тигилерге теңтуш болобуз, – деп көз жашын төгөт.

Таранчылар боору ооруп кабыл алат. Күз болгондо кыргый келип чымчыктарды кырып жей баштайт. Таранчылар бадалга кире качышат. Каракаш менен чакчыгайдын балапандары ачыкта калып, турумтай, жагалмай, кыргыйлар илип кетет. Эми таранчылар менен чакеңдин ортосунда чатак чыгат.

Дос болгонубуз кайсы, өз балапаныңарды бадалга, түйткө ала качып кирип кеттиңер. Менин балапан-

дарым артта калып, баарын жеп кетишти, – деп таарынат.

Силердин балапандарыңар өтө жай учат. Өзүңөр да жай учасыңар, жашыңганды билбейсиңер, анын үстүнө күзүндө чээнге кирип, жазында чыгасыңар, ыйлаганыңардан боорубуз ооруду эле. Балдарыңардын жөндөп уча албаганын бизден көрөсүңөр. Мындан көрө мурдагыдай бөлөк-бөлөк жүрөлү, – деп таранчылар учуп кетишет.

Ошентип, каракаш менен чакчыгай орундарында отуруп калышат. Ошол жылы кыш эрте келип, каракаш менен чакчыгай чээнге кире албай калат. Эстери ооп, жансерек болгон чымчыктарды балдар таап келишет. Балдардын атасы аларды таанып, өлтүрбөс үчүн капас жасап, жылуу үйгө киргизип, ундун улпагын, талкандын кебегин берип, кыштан аман-эсен чыгышат.

Атасы балдарга:

– Эл жайлоого чыкканда ала чыгып, ошол жерге коё бергиле. Жайлоодо жагалмай, турумтай, кыргый болбойт. Алар чымчыктын көп жеринде болушуп, чымчыктардан илип алып жеп, жансактайт. Жайлоого кыш түшкөндө таштын коңулуна, суурдун ийинине кирип, чээнден чыгышат.

Жайында балапандары менен ойноп, күзүндө таштап келесиңер – деп, кеңеш берет.

Балдар сүйүнүп макул болушат. Жайлоого барышат. Каракаш менен чакчыгайдын оозуна шилекей салышып, эркин коё беришет. Ошондон кийин балдар жайкысын балапандарын издеп таап багышат. Бирок барган эле жылы каракаш:

Кайра кетем! – деп, чатак кылат. Чакчыгай мындай деп кеңеш берет:

– Жакада болсо чымчык көп, кайсы обонду үйрөнөөрүңдү билбей башың айланып калат. Бул жерде жалгыз мен түркүн обонго салам. Бир-экөөнү үйрөнүп калгың бардыр. Анын үстүнө экөөбүз бир эле суурдун

эски ийинине тууп, балдарыбызды бирге чоңойтобуз. Эгер суусар көп болсо, чоңураак таштын коңулуна жанаша уя салабыз. Мен болсо, чээнден чыккандан кийин, не түркүн обонго салып сайраймын. Сен болсо, кулаксалып угуп, балапандарга жем берип, жыргап жүрө бересиң. Кой, досум, мындай бизге душманы жок жер кайдан табылат, – деп азгырат.

Ага каракаш макул болот. Өтө ыраазы болуп, чакчыгай сайрай берет. Ошентип, каракаш байкуш: «Чакчыгайдын сайраган обондорунун бирин болбосо бирин, быйыл болбосо эмдиги жылы үйрөнөрмүн» – деп, чакчыгайдын балапанына бетегенин бүрүн терип келип берип, ушул күнгө чейин бир обон үчүн кошомат кылат экен.

ЧОЛОК МЕНЕН СОКУР

Илгери-илгери бир Бактыбек деген чолок бала болуптур. Ал жаш кезинен чолок болуп, жанын багыш үчүн кудайы сурап күн көрчү экен. Бир сапар көчөдө кыңылдап ырдап кудайы сурап отурса, жашы отуздан ашкан сокур киши кокусунан жаш балага жетелетип кудайы сурап темселеп келип калганда:

– Эгер, «сурамчыдан тилемчи үмүтөтөт» деп ушу мага окшогон чолоктон үмүтөткөнүң уят, байке. Сен сокур болсоң, мен чолокмун. Отур сүйлөшөлү, – деди чолок бала.

– Көзүм көрбөсө эмне кылам. Кээде киши экен деп эшектен алакан жайып кудайы сураган күндөрүм болгон. Кудай кор кылып койсо чыдабаска аргаң жок. Бул тозоктон өлүп кутулбасаң тирүүндө кутулбайсың. Андан көрөк өзүң тааныштырчы? Сен ким болосуң? Үнүң ичке экен, эркек баласыңбы же кызсыңбы? – деп сокур, жетелеген баланын жардамы менен чолоктун жанына отурду.

– Мен эркек баламын. Жашым он экиде. Эки бутум тиземден жок. Чолокмун. Элдин баары Бак-

тыбек деп атымдан айтпай чолок дешет. Мен да жаңы атыма көнүп кеттим. Элдин жардамы менен көчөгө, базарга чыгып отуруп алып кудайы сурайм. Тапкан акчамдын үчтөн бирин турган үйүмө берем, үчтөн бирин мусапырларга берем, үчтөн бирин өзүмө жумшайм, – деди чолок.

– Сүйлөгөн сөзүңдү абайласам, өзүң кудайы сурап жүрүп мусапырларга жардам бергениңе караганда тың, акылдуу, боорукер көрүнөсүң. Кандай чолок болуп калдың, ошону мага айтып берчи? – деди сокур.

– Ээ байке анын эмнесин сурайсың. Ак жерден күйүп кеткем. Мен тогуз жашка келгенде көчө бойлоп капарсыз ойноп келатсам короодон бирөө: «Ай, бала бери кайрыла кетчи» – деп чакырып калды. Барсам сен курактуу бир жигит алма жеп туруптур. Мени кире сала бир алманы колума карматып, бийик алманын башын көрсөтүп:

– Мен бутум ооруп бактын башына чыга албай турам, сен бакка чыгып күбү, акысына алма берем, – деди.

Мен колумдагы алманы тиштеп көрүп:

– Эй байке, алма араң эле дүмбүл болуптур. Ууруга окшоп бышпаган алманы неге күбүйсүң? Тим кой, бышсын деп тамашага чалдым. Уурусун карматкансып жанагы жигит кызара түштү да:

– Бул үй да, алма да өзүмдүкү. Бирөөгө акча карыз болуп бышпаса да айлам жок базарга алып чыгып сатайын деп атам. Коркпой чыга бер, – деди.

Мен макул болуп бактын башына чыгып алманы күбүдүм. Ар бир бутакты кармап катуу силккенде жер кызыл алмага жайнап калды. Аңгыча дарбаза кыйч деп ачылып мурутчан киши кирип келди. Ал келгенде жанагы мени бакка чыгарган жигит житип жок болду.

– Эй жубарымбек, эмне алманы күбүп атасың? – деди.

– Сенин ишиң эмне, алманын ээси күбү деди күбүп атам, – дедим бактын башында туруп эрдем-синип.

– Мен сага күбүгөндү көрсөтөм, – деп узун бакан менен туш келди сайгылап, бутка, чандырга ургулай баштады. Мен андан качып улам өйдөлөп чыга бердим. Бийик бактын кылда учуна чыкканда бутак сынып кулап түштүм. Жерге тийгенде бутумдун сөөгү «карч» деп сынып, сулк жыгылдым. Мурутчан киши ага карабай:

– Чогуу уурдаган жолдошуң кайда? Анын аты ким? – деп тепкиледі.

– Мен ууру эмесмин. Жанагы сен келгенде алма терип аткан киши «мен ушул үйдүн ээсимин бактын башына чыгып алманы күбү, акыңа алма берем деген. Ошол үчүн күбүдүм, – деп чырылдадым.

Мурутчан киши урганы аз келгенсип «бакка чыккан бутуң ушулбу?» деп сынган бутка тээп-тээп жиберди. Сынган сөөк терини жарып кан шорголоп акты. Ал жаратымды таңып жардам көрсөтүүнүн ордуна албууттанып колуман сүйрөп көчөгө чыгарып таштады. Сынган бутум ооруп, жаным кейип бакырып ыйлап отурсам улгайып калган аял көрүп калып, жаратыма курумшу күйгүзүп басып аккан канды токтотту. Бирок эки бутум тең тизеден ылдый шишип карая баштады. Табыпка көрсөтсө «Буту жараксыз болуп калыптыр, кеспесе болбойт» деп экөөнү тең тиземден ылдый кесип таштады. Мына ошондон бери ошол жардам берген жесир кемпирдин үйүндө турам. Короосунда тоокканадай бир бөлмө үй бар, мен ошого кийин кирип алгам. Аты Алтын. Мен аны Алтын апа дейм. Акыйкатта ал аялдардын алтыны. Боорукерлиги ченде жок. Акысын доолабаса да турган акыма тапкан акчамдын үчтөн бирин берем. Көп тапсам көп алат. Аз тапсам аз алат. Ал эми өзүң тууралу айтып берчи сокур байке, – деди чолок.

– Мен куруйун, – деди сокур киши үшкүрүп. Атым Алманбет. Мен даты сага окшоп ак жеринен күйгөм. Жаш чагымда жетим калсам да бой жеткенде тың, шамдагай болуп чоңойдум. Байга жалданып күндүз короосун шыпырып, кечте кампасын кайтарчумун. Бир күнү бай ичинде бир нерсеси бар кызыл куржунду көтөрүп келип кампага катып, эшигин кулпулап ачкычын өзү катып алды. Жатаарда: «Көзүңө кара, жакшылап кайтар!» деп кетип калды. Мен тирмийип жакшы эле уктабай отурдум, бирок шайтан азгырып таңга маал уктап кетипмин. Бир оокумда бирөө тарс дегизе капталга тепти. Көзүмдү ачсам кожоюном экен.

– Эй акмак эшикти ким ачты? Кампага каткан куржун кайда? – деп дагы тепти. Карасам кадырлап бекиткен эшик ачык. Кулпусу жерде жатат. Мен эч нерсеге түшүнбөй:

– Кечиресиз, ачкан кишини коргон жокмун. Кашайып уктап кетиптирмин байым, – дедим.

Бай: «куржунду кимге бердиң? Ким менен бириктишип уурдадың?» деп уруп-согуп суракка алды. Мен «уктап калыпмын, билбейм ким алганын» деп безеленип чынын айттым. Ал ага ишенбей ур токмокко алып, «Урунуну көрбөгөн көзүң ушулбу» – деп сөөмөйү менен ортонун ачакей айрыдай кылып соройтуп көзгө урду эле бир көзүмдүн чечекейи агып түшүп, экинчи көзүм да көрбөй калды. Мени желкемен кармап атка сүйрөтүп барып талаага таштады. «Жетим улакка кайыр шыбак» болуп эл көрүп өлбөй аман калдым. Бир көзүм такыр агып түшсө, экинчи көзүм жара болуп кийин ак басып калды. Мына ушундан бери сокурмун. Эл мени да атыман айтпай сокур дешет. Сокур деген атка мен да көнүп калдым. «Атың ким?» десе сокур дейм. Ошондон бери кайыр сурайм. Кечте чайханада же мал сарайда мал менен кошо жатам, эртең менен боорукер адам жетелеп көчөнүн бурчуна чыгарып коёт. Алакан жайып

ошол жерде отурам. Кээде ушинтип жаныман өтүп бараткан балдарды жетелетип жер котором. Менин көргөн күнүм ушул – деди сокур.

– Экөөбүздүн тагдырыбыз бир экен, сокур байке. Макул болсоң бириктишип оокат кылалы. Кааласаң мени менен чогуу жаша. Менин Алтын апам ак көңүл, боорукер жакшы киши. Сен барсаң кубалабайт, – деди чолок.

– Экөөбүз бириккенде эмне кылабыз? Кантип жашайбыз? – деди сокур.

– Сенде күч бар, көз жок. Менде күч да жок, бут да жок, бирок баш бар. Сен мени ийниңе мингизип көтөрсөң мен сага көз болуп берем. Бирөөгө жетелетпей мен айткан жакка бассаң, мен айтканды аткарсаң тез эле оңолобуз. Түшүндүңбү, сокур байке? – деди чолок.

– Түшүндүм, – деди сокур бир аз ойлонуп туруп, сен айткандай болсун.

Чолок ошол замат сокурдун мойнуна минип мончогу бет алды.

– Сокур байке, кечирип кой. Чыпташкан сакал, мурутунду айтпаганда бетин менен этиң майланышып жердеги топурактай капкара болуптур. Жытыңды айтпа, тим эле капуста сактаган бочка жыттанат. Мончогу түшөлү. Таза болбосоң мени өлүмдөн сактап калган кемпир үйүнө киргизмек түгүл, эшигинин алдына жолотпойт, – деди чолок.

Мончогу түшкөнгө акча жетеби? – деди сокур.

– Жетет – деди чолок шандуу, мен турганда мончо да болот, чач тарач да болот. Кам санаба байке.

Чолок менен сокур мончонун жанына келгенде ал имараттын ээси эл менен эшикте туруптур. Аны көрөөр менен:

Сокур менен кез болуп,
Тааныштык бир аз сөз болуп.
Келатабыз мончогу,
Сокурга чолок көз болуп,

Жашайбыз бирге сырдашып,
Ачабыз көңүл ырдашып.
Жуунуп бираз алалы,
Мончочу, суудан берчи бир кашык.
Сокурдун көзү көрбөйт деп,
Койнум толо бит басты,
Киймиңер болсо бергиле,
Азайтсын сокур көз жашты.

деп чолок жамактатып ырдап жиберди. Карап тургандардын бири тамаша кылып күлсө, бири эки мусаапырга боору ооруп көзүнө жаш алды. Айрымдары эски кийимин чечип беришти. Мончочу самын, жышыгын берип экөөнү тазалап жуундурду. Мончодон чыгып, эл берген кийимди сокурга кийгизип алып чач тарачка келсе чиркешкен сокур менен чолокту эл жардап карап калышты. Чолок атчасынан сокурду теминип коюп:

Чачын алып көрк берген.
Чач тарач элдин устасы.
Атайын келдик биз сага,
Айлабыз кетип кыскасы.
Ашык болбос түз кебим,
Сокур көрбөйт түзпөлүн.
Келечек дагы алдыда,
Бактыдан үмүт үзбөдүм.
Жүдөтпөй чачын алып бер.
Тынчытып сокур санаасын.
Көркүнө койсоң чыгарып,
Сокурдун сообун аласың.

деп безелентип ырдады. Мөөнөт күткөн эл баланын ырына кол чаап ак дилден кубатташты. Чач тарач сокурдун чачын, мурут-сакалын алып, атырдан аябай сээп берди. Сокур менен чолок жүргөн жер сасыбай атыр жыттанып калды. Бери чыкканда:

Бя, оңбогон чолок сен төкмө акын турбайсыңбы
– деди сокур кубанып.

– Мен жалаң эле төкмө акын эмес, жазма да акынмын, – деди Чолок.

– Эй жубарымбек сен жазганды да билесиңби? – деди сокур тамашалап.

– Билем, – деди чолок жагалданып, мен баспай төшөктө жатканда Алтын апам бир сакалдуу молдону чакырып келип мага дем салдырган. Ошондо молдонун жанын койбой жазганды, окуганды, эсептегенди үйрөнгөм.

Экөө кобурашып чолоктун жаткан жерине учкашып-чиркешип келишти. Аны көргөн Алтын байбиче каткырып күлүп:

– Эшегине тушагы туура келип, куп жарашыптырсыңар – деди.

– Апа күлбөңүз. Мен сокурга көз болуп мойнуна минип үйгө келгенимекечирим сурайм. Бул бечера да мага окшоп бейкүнөө көзүнөн ажыраптыр. Сиз каршы болбосоңуз сокур байкем убактылуу мени менен жашасын. Бири бири-бизге жардамдашып оокат кылалы, – деди чолок.

Кемпир майыптарга күнөөсүз күлгөнүнө өзүн олдоксун сезип:

– Сен мени кечиргин, балам. Сен акыл таап көзсүзгө көз болуп келгениңе кубанып күлдүм. Жашагыла бирге, мен эч каршылык кылбайм, – деди кемпир. Сокур менен чолок бирге жашап калышты. Эртеси сокурдун мойнуна баштыкты азып, базарга барып, той, ашта атка минип ырдаган ырчылардай сокурдун мойнунда койкоюп отуруп:

Оо калайык аманбы,
Жалпыга айтам саламды.
Көрө турган көздү алып,
Кудай темселетти балаңды.
Оо, эл журт аманбы,
Элиме айтам саламды.
Эки бутту тең алып,
Кор кылды кудай балаңды.
Көз кылып мендей чолокту,
Сокурга аттай мингизди.

Алла таала жараткан,
Ташбоорлугун билгизди.
Коңуздай болуп жөргөлөп,
Күн көрөмүн кор болуп.
Элчилеп басып кете албайм,
Олтурган жерим тор болуп.

Айласыз сунам колумду,
Тыйын сурап, нан сурап.
Жакшылык көрбөй элчилеп,
Өтүп барат жаш курак.
Кырчындай кезде кыйылып,
Тозокто калды алтын баш.
Кор болгон жанды сооротуп,
Токтобой агат көздөн жаш.

Бйлаган менен не пайда,
Жараткан көрбөйт жашымды.
Каргыш тийген чолоктук,
Кор кылды алтын башымды.
Көр болуп көзү түбөлүк,
Сокур байкем жолдошум.
Жаратканга жалынам,
Жалпыңды кудай колдосун,
Бакты берсин баарыңа,
Жашың менен карыңа.
Өзөгүм күйүп өрт болуп,
Өмүрүм өтөт зарыга.
Сокур менен чолокту,
Соңор келип көргүлө.
Сообу тийет өзүңө,
Садагаң болсо бергиле.

деп чолок ырдады эле сокур токтоно албай солкулдап ыйлап кирди. Майып баланын арманын угуп, сокур көздөн аккан жашты көрүп ыйлабаган эл калган жок. Сокурдун баштыгы акча, тамак ашка толуп чыкты. Эртеси дагы ырдады. Ушинтип ар кай жер-

де ырдай беришти. Тамак чогулуп, акча жыйылып калды. Бир күнү кечте тамактанып отурганда:

– Сокур байке, кудайчы болуш адистик эмес, биз минтип кудайы сураганыбыз жарабайт, башка иш кылыш керек, – деди чолок.

– Эмне иш? – деди таңыркаган сокур.

– Соода кылабыз.

– Сен кутурба, – деди сокур баш чайкап, буттуу киши да, көздүү киши да азыркы учурда иштеп оокат таба албай жүрүшөт. Ал эми сен болсо колун кичине ашка жеткенде дөөгүрсүй баштадың. Бул жарабайт.

– Жарайт байке, жарайт. Жараганда да сонун жарайт. Баш болсо баары болот. Бизде айландырганга бир аз акча бар. Эртең базардан акысын төлөп орун, анан бийик орунтук сатып алабыз. Мен орунтукка отуруп соода кылам. Сен менин жанымда отурасың, – деди чолок.

– Эмне менен соода кыласың? – деди сокур.

– Нан, татты менен соода кылабыз – деди чолок.

– Аларды кайдан аласың? – деди сокур.

– Дүң саткан жерден алабыз. Ал түгөнүп баратса сен барып керектүү товарды апкелип турасың, – деди чолок.

Сокур чолоктун сөзүнө ишенген жок, бирок иш чолок айткандай болду. Эртеси базардын жакшы жеринен орун алып, экөө отуруп нан, набат, халба, сатышты. Алгач соодалары солгун тартып, кийин алуучулар көбөйө башташты. Нандары тез өтүп талап кетчү болду. Ошол жерде кудай сурап жүргөн тестиер баланы өздөрүнө кошуп алышты Бала сокурду жетелеп наабайчыга алпарат. Ал жерден сокур нанды сатып алып чолокко апкелет. Чолок:

Кызарып бышкан ысык нан,

Кызыгат көрсө ар бир жан.

Издесең мындай тапшайсың,

Муздаттырбай алып кал.

Сире сепкен кооз нан,
Даамдуу болот эсиңе ал.
Балдарың жесин талашып,
Бачымыраак алып кал!

деп мактап, ырдап сатат. Соода күндөн күнгө өөрчүй берди. Акча көбөйгөндө чолок базардан бир нече орунду сатып алып башка кишилерди отургузуп өтүмдүү буюмдарды саткызды. Бара-бара байып бир нече дүкөн ачып кембагалдарга иш таап берди. Чолок менен сокурдун түшкөнү кооз араба, жатканы мамык төшөк болуп баркы көтөрүлдү.

Бир сапар чолокту кооз, жумшак замбилге салып төрт киши көтөрүп базарды аралап келатканда элдин арасынан сакал муруту кардай агарган, эски ак калпак, жыртылган ак чапай кийген кары кишини көрүп калды.

Замбил үстүндө отурса да ак сакалдуу адамдан кыя өтө албай:

– Эй жигиттер мени тээтиги ак сакал кишиге алпаргыла! – деди чолок.

Малайлар шарт бурулуп аксакал кишиге барышты. Чолок замбилде отуруп:

– Ассалому алекум ата. Аман эсен турасызбы? Ден соолугуңуз жакшыбы? «Түшүп учурашпайт» деп айып көрбөнүз. Түшө албайм. Кудай мени мунжу кылып койгон, – деп чолок колун сунду.

– Ва аллейкума ассалам балам, – деди карыя чолоктун колун алып, көрүп турам.

Тааныбасаң да айланып келип учурашканыңа ыраазымын. Элдин айтуусунда бейбечерага көп жардам берипсиң. Бул мактарга татыктуу. Эми өзүң кандайсың? Эмне муктаждыгың бар?

– Бутумдун чолоктугунан башка эч деле муктаждыгым жок. Аябасаңыз батаңызды бериңиз. Андан көрөкчө сиз айтыңыз. Эмнеге муктажсыз, эмне керек? Колдон келген жардамымды берейин, – деди чолок.

– Рахмат, балам, – деди карыя, мага ичкен ашымдан башка эч нерсенин кереги жок. Курсак ток, кийим бүтүн болсо болду. «Кур аякка бата жүрбөйт» дейт, – ата. Жүрүңүз. Кары-картаңга, ачка жүргөн бечараларга бир маал ысык тамак берейин деп жаңы чайхана курдурдум эле. Азыр ошонун ачылышы болот. Барып даам ооз тийип, батаңызды бериңиз, – деди чолок.

Карыя макул болуп, эл менен отуруп тамактанып болгондон кийин алакан жайып: «Оо чолок балам, сага окшогон ак көңүл, боорукер адамга жараткан өзү жар болуп тилеген тилегиңе жет. Ылайым кесилген бутуң айыгып ордуна келсин. Сага жамандык кылган адам сенин тарткан азабыңды көрсүн! – деп бата берди. Буту ордуна келбесине көзү жетсе да чолок карыянын батасына кубанып калды.

Чолок жөнүндө элдин ортосунда күжү-күжү сөз болду. «Эки буту жок баланын иштегенин карагылачы, колу, буту соодон кыйын иштейт» деп бири айтса «Кеп бутта эмес, башта. Бул баланын башы иштейт. Кечээ эле сокурду минип алып эл кыдырып, жер кыдырып ырдап кудайы сурачу эле, бүгүн соо кишини жумшап малай кылып байкуштарга жардам берип байып отурат» деди экинчиси. «Ээ сиздики да, мунуку да туура, – деди үчүнчү киши экөөнү коштоп, бирок кеп бул баланын боорукерлигинде, жоомарттыгында. Бул баланы мен башынан билем. Бул бала көчөдө отуруп кудайы сурап тапкан акчасынын үчтөн бир бөлүгүн ач болгон мусапырларга берчү. Алар бул балага ысык ыкыласынан бата берип, жакшылык тилечү. «Жаан менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт» деп бул балага элдин батасы тийди.

Айтор базарда жүргөндөр, айылга баргандар чолок баланын эмгегине ыраазы болуп, анын иштеген ишин балдарына үлгү кылып айтышчу болушту. Бир ай өткөндөн кийин баягы ак сакал карыя дагы базарчылап келип калганын көрүп чолок ал киши менен атайы

барып учурашып турганда бир балага жетелетип, ас-манды алая тиктеп сокур досу келип калды.

– Бул киши мен айткан сокур. Бул дагы күнөөсү жок көзүнөн айрылып ушинтип темселеп жүрөт, – деп тааныштырып сокурдун көргөн азабын айтып берди. Бир аз тургандан кийин чолок карыяны чай-ханасына чакырып колунун келишинче коноктоду. Карыя чайхананын бир жак жээгин бүт ээлеп отурган кембагалдарды көрүп:

– Балам, чайханада бир жак жээгинде бүт жыр-тык чапандуулар отурат экен, мунуң кандай? – деп сурап калды карыя.

– Сиз туура байкагансыз, – деди чолок, жаман чапандуулар отурган тарап тамакты бекер ичишет. Ар бир келген адамга жашына карабай бир нан, бир чайнек чай бекер берилет. Ал эми экинчи тарапта отургандар ичкен ашына, чайханчылардын көрсөткөн кызматына акы төлөшөт.

– Жакшы экен, балам, – деди карыя, бей-бечараларга жардам бериш чоң сооп. Сен карыштарга канчалык март болсоң, кудай сенден жакшылыгын аябайт.

Эртеден бери колундагы чай куйган чыныны түшүрбөс үчүн кош колдоп кармап, карыянын сөзүн угуп отурган сокур:

– Сиз туура айтасыз аксакал. Бул чолок инимдин марттыгында чек жок. Алгач экөөбүз кудайы сурап жүргөндө тапкан акчабыздан мусапырларга берчү. Мен аны жактырчу эмесмин. Канчалык каршы чыксам да колу ачыктыгынан жазган жок. Марттыктын пайдасын кийин түшүндүм. Карыштардын батасы тийди. Чолок канчалык март болгон сайын биз ошончолук тез байыдык. Үй салдык, малай күттүк. Мен өзүмчө жашайм, Чолок Алтын апасы менен чогуу жашайт. Тамак аш, кийим жетиштүү, кемчилдигибиз эле инимдин чолоктугу, менин кашактыгым, – деди сокур.

– Нишалла, айыгып кетишиңер ыктымал. Мен бир табып таптым. Сүйлөшүп да келдим Макул болсоңор жүргүлө бүгүн алпарып көрсөтөйүн, – деди карыя.

Чолок да, сокур да ичинен табыптын айыктырбасын билсе да карыянын ак пейилден айткан кеңешин четке ката албай барууга макул болушту. Чолоктун эки ат кошкон арабасына түшүп шаардын четине чыккандан кийин:

– Чолок балам, сенин арабаң жай жүрөт экен. Сеники менен бир айда да жете албайбыз. Мүмкүн болсо менин арабама түшөлү, – деди карыя.

Үчөө карыянын арабасына түшүштү. Алар отурары менен арабага кошкон аттар бир аз жерге чуркап барып, анан канатын жайып учуп жөнөштү. Канаттуу атка чегилген араба эч кыймылдабай учуп баратты. Жолдон карыя жүз жетимиш жашка чыккан табыпка баратканын түшүндүрдү.

Көпкө учушту. Түшкө жакын тоонун этегинен жалгыз үй көрүндү. Төмөн жагы саз, жогор жагы калың токой экен. Араба дөбөчөгө токтогондо колуна таяк алып бүкүрөйүп баскан карыя:

– Келгиле меймандар, келгиле! Эмне иш менен келдиңер? – деп тосуп чыкты.

– Жардам сурап келдик, чоң ата – деди келген карыя, мына бул баланын буту чолок, бул жигиттин көзү көрбөйт. Колундан келсе айыктырып бер.

– Колуман келет. Алла таала жардам берсе колумдан баары келет. Бул чолок баланын буту сөзсүз айыгат, анткени ак көңүл, колу ачык, карыптарга кайрымдуу, калп айтпаган бала эке. Ал эми бул сокур жигиттикин билбейм. Элге кайрымы аз, кажылдап каяша сүйлөп, кудайга тили тийген неме экен – деди таякчан чал.

– Кечириниз, чоң ата – деп чолок арага түштү, бул сокур күнөөсүз сокур. Көзү көрбөгөн адамды тентек балдар шылдыңдап чыбык менен сайгылап ойношту.

Көзү көрбөй туш келди жерге заара кылганда чоң адамдардан да тил угуп, таяк жеди. Анысы аз келгенсип мал сарайга жатканда уйлар үстүнө чычып, койлор тебеледи. Ушул ит турмушта жашаганда капа болуп катуу сүйлөгөнү да чын. Көзү көрбөгөн соң жеткен мусапыр, берсең ичет, тилдесең көтөрөт. Колунда коко тыйын болбогон соң элге жардам бергенди билбейт. Мусапырдын күнөөсүн кечириңиз.

– Күнөөсүн мен кечирбейм, кудай кечирет, ал эми пейлине жараша дары жардам берет. Муну сенда, сокур да, эл да билиш керек. Ким элге жакшылык кылса, колунан келбесе да жок дегенде элге жакшылык ойлосо ошол адамга кудай берет, оорусунан тез сакаят, – деди табып.

Бир топ сүйлөшүүдөн кийин табып чолоктун бутуна май дары сүйкөп көтөрүп барып сазга отургузду. Саз кара топурактуу экен, чолок отураар менен соруп чөгө баштады. Табып чолоктун эки колтугуна эки узун тактай коюп койду эле чөкпөй токтоп калды. Бутун бир нерсе соруп тарткылап жаткансыды. Бир суткадан кийин саздан чолокту чыгарып алды. Буту кадимкидей болуп бүтүп калыптыр. Чолок ары-бери басып, бутунун башын кыймылдатып:

– Чоң ата, бул менин түшүм эмеспи? – деди чолок кубанып.

– Түшүң эмес, өңүң. Чуркап элге кызмат кылсын деп кудай сага бут берди, – деди табып.

Чолоктун кубанганын айтпа, бийлеп да, ырдап да жүрөт. Табып сокурдун көзүнө саздын ылайынан жаап, үстүнө дары жалбырак коюп таңып үч күн кармап турду да, үч күндөн кийин жылгадан чыккан ысык булактын суусуна жуугузду. Сокурдун чукулган көзү көрбөсө да, ак баскан көзү кадимкидей көрүп калды.

– Мына балдарым, – деди карыя мындан ары силерди эч ким сокур, чолок дешпейт. Ушул ак пейлиңерден жазбай узак өмүр жашап элге пайдаңарды тийгизгиле.

Бактыбек менен Алманбет табышка рахматын айтып жолго чыгышты. Карыя учкан арабасына отургузуп жерине жеткирип койду. Экөө базарга келатса кире бериште таякка сүйөнүп, колун сунуп «сокурга жардам бергиле!» деп кудайы сурап бирөө турат. Бир кезде көзүн чукуган бай экенин Алманбет таанып жанына барып:

– Мусапырым, сенин көзүң кантип, качан сокур болгон? – деп сурады.

– Көзүм ооруп көрбөй калганына беш жыл болду. Үнүң негедир тааныш угулат сен өзүң кимсиң? – деди бай.

– Мен баягы сен көзүм чукуп таштаган кароолчумун. Келме кезек деген ушул. Азыр мен көздүүмүн, сен сокурсүң. Мен сени тепкилеп өлтүрсөм сооп болот эле, бирок мен антпейм. Сен менин көзүм чукуп жазаласаң, кудай сени көзүңдү чукубай көр кылып жазалаптыр. Азбы, көпбү ыраазы бол, – деп Алманбет бир тутам акчаны колуна карматып басып кетти.

Базарды аралап баратышып минген эшегин балага жетелетип келаткан чолок кишини көрүп Бактыбек токтоп калды.

– Эй эмне токтодуң, кеттик! – деди Алманбет.

– Шашпа, – деди Бактыбек Алманбеттин жеңинен тартып токтотуп, мени бакан менен койгулап бактын башынан кулатып, жардам бербей өлсүн деп көчөгө сүйрөп таштаган киши келатат. Сүйлөшөлү.

Экөө токтоп күтүп калышты. Эшекчен киши жакын келгенде учурашып:

– Байке, бутуңуз эмне болгон? – деп сурады Бактыбек.

– Бутум курусун, – деди эшекчен киши капаланып, кийикке капкан салсам ага аюу түшүп калыптыр. Кыймылсыз жатканынан өлгөн экен деп капкандан бутун чыгарайын десем басып алып бутумду чайнап, тарамышын үзүп таштады. Араң кутулдум. Эми эки бутум тең такымдан бүктөлүп сенек болуп калды.

- Эми кайда баратасыз?
- Элге кошулуп кудайы сурайын деп бараткам,
- деди эшекчен киши.
- Мени тааныйсызбы?
- Тааныбайм, – деди эшекчен киши.
- Мен баякы алма уурдайт деп бакан менен сабап бактын башынан кулатып, сынган бутумдан кан агып жатканына карабай көчөгө таштап койгон баламын. Азыр өзүңүзгө окшоп сабап, калган бутуңузду кайрып сындырса болот эле, бирок мен антпейм. Күн көрүңүз, оокат кылыңыз, – деп Бактыбек эшекчен кишиге көп акча карматыпбасып кетти.

Адамга жакшылык кылгандыгын пайдасы тийип Чолок буттуу болуп, Сокур көздүү болуп жыргап куунап жашап калышты. Алтын апа экөөнө тең апа болуп Бактыбек менен чогуу жашап калды. Экөө үйлөнүп ондон балалуу болушту. Балдары да атасына окшоп ак көңүл болуп жакшы өсүштү.

ЧЫНДЫК ЖЕҢЕТ

Илгери-илгери бир убактарда Урумкан деген хандын үч уулу, дагы бир жерде Кырым деген хандын үч кызы болот. Урум Кырымга куда болуп, Кырымдын кыздары бойго жетип калган кезинде, Урум келиндеримди алсам деп, Кырымга киши жиберет.

– Менин кыздарымдын калыңы ушул, сен жактагы чоң дарыя сууну элиң менен арык казып, белести ашырып, мен жакка буруп бергин, – дейт Кырым хан.

– Жакшы болот – дейт да, Урум хан элинин баарын жыйнап, арык каздырып белести ашырып, чоң сууну байлап, Кырымдын жерине чыгарат.

– Болуптур, калыңың бүттү, келиндеринди алгын, – деди Кырым.

Урум хан эки уулун ээрчитип, келиндерди алууга Кырым ханга келет. Ал эми кичүү уулу болсо үйүндө

калат. Урум уландары менен келиндерин алып келе жатканда, эки хандын ортосу ээн талаа, эрме чөл, бир убакка күн бүркөлүп, жаан кара нөшөр төгүп жиберет, корголой турган жер жок. Эки жакты караса, бир ак күмбөз турат.

– Кокуй, ушуга коргойлу! – дешип, баарысы күмбөздүн ичине киришет.

Бир убакта күн ачылат. Эшикке чыгалы десе, эшиктин алдында бир ажыдаар тосуп калган. Ал ажыдаар кара мурут жигит болуп:

– Баарыңды сором, болбосо үйүңдө калган кичүү уулуңду бергин! – дейт. Урум хан айласы кетип, үйдөгү уулун бермек болот. Урум ажыдаардан бошонуп, келин-уулдары менен жүрүп отуруп үйүнө келип, баягы иш эсинен чыгып, эч нерсени ойлобой жүрө берет. Бир түнү жатып түшүндө ажыдаарды көрүп:

– Оо, кудай, көрбөй калгай эле, – деп турса, ажыдаар келип:

– Балаңды берем деп, бербей койдуңбу, балаңды бербесең, өзүңдү баш кылып элиңди сором! – дегенде айласы кетип:

– Берейин, баламды, берейин, – деп, жанталашып, жүрөгү оозуна тыгылып, чочуган бойдон бакырып, ойгонуп кетет. Бербейин дейт, жан таттуу, берейин дейт, баласын кыйбайт. Ушуну менен Урумдун үшкүрүгү көбөйүп, ичине тамак барбай, өңү саруулай баштайт.

Бир күнү кичүү уулу Акылбек атасын сурайт:

– Сиздин эмне кайгы-капаңыз бар, же бир жериңиз ооруйбу?

– Жок, балам.

– Анда эмне мындайсыз?

– Ээ, балам, мен сага айтпаганда, кимге айтам. Кырым хандын кыздарын алып, улуу акең Жумабек, ортоңку акең Малабек болуп баарыбыз келе жатканда, колуктуң Бийке да бар, орто жерге келгенде, күн жаап, кара нөшөр куюп жиберди. Корго-

лоорго жер таппай, эки жакты карасак, бир чоң ак күмбөз туруптур. Ошого корголойлу деп, баарыбыз күмбөзгө кире качтык. Бир убакта күн нурун чачып, чайыттай ачылды. Эшикке чыгалы десек, бир ажыдаар эшикти тосуп калган. Аны көрүп жүрөгүбүз түшүп, кирели десек, жер катуу, чыгалы десек, жан таттуу, айлабыз кетип жаман кысылдык.

Акылбек сен көргөнүң жок, биз мышыктан коргологон чычкан болдук. Бир убакта ажыдаар өйдө жагы кара мурут жигит болуп, ылдый жагы ажыдаар болуп: «Эгер тирүү калам десеңер, үйдөгү уулуң Акылбекти бергин, болбосо баарыңды сором» – деди. Ошондо ажыдаар мал-жаныңдын кереги жок, – дейт. Айлам кетип, жан таттуу турбайбы убактылуу кутулар ойго келдим. «Балта көтөргүчө дөңгөч эс алат» дегендей, балам, сени берейин деп жибердим эле.

Жакында түшүмө баягы ажыдаар балаңды берем деп коюп бербейсиң, азыр өзүңдү баш кылып катын-балаңдын баарын сором деп оозун ачканда, баарыбыз кирип кете турган болуп, эсим чыккан бойдон:

– Берейин, таксыр берейин, – деп, кыйкырып жиберсем, түшүм экен. Ошондон бери ичкеним ирим, жегеним желим болду. Өзүмдөн өзүм отуруп ыйлайм, берейин деп ажыдаарга сени кыйбайм, эмне кылсаң да акылын өзүң тапкын. Бул ажалдан бизди алып калгын, – деп Урум хан терең ойго чөмүлүп токтолуп отуруп калды.

– Ата, сиз андан коркпоңуз, жылкыңызды айдагып келип, тандатып эки ат бериңиз, үч айлык азык камдаңыз, кош атка азыгымды артып, ажыдаарга барайын. Кастарын тигип, каарына алса, баары бир өлөм, болбосо башка жерге жумшаса, аны да көрөм, – дейт Акылбек.

Урум хан жылкысын жыйып, эки атты тандатып, азык-түлүктү камдатып берет. Баласы коштошуп, жүрүп кетет. Акылбек ажыдаарга барып:

– Таксыр, мен келдим! – деди.

Ошондо ажыдаар кара мурут жигит болуп:

– Келсең болуптур, сен эми Индустан деген жерге барасың. Анда Акимкан кызы Айсулуу бул дүйнөдөн эрге тийбей, так өтөм деп жатат, – дейт. Ошол Айсулууну мага алып келип берсең кутулдуң, болбосо кайда болсо да өлөсүң. Барыш-келиш үч жылга уруксат.

– Болуптур, барайын, – дейт да Акылбек жүрүп отуруп, нечен тоону ашып, нечен чөлдү басып, атынын бирөө арыктап өлүп, кош атын минип, айлап жол жүрүп келе жатып, азыгы түгөнүп Индустанга бир күндүк жол калганда чарчап, атын тушап, отко коюп, уктап калат. Бир кезде чочуп тура калса, атын жолборс алып ыргытып жиберген. Аты өлүп калган, аны көрүп: «Атаны, кокуй-ай, эми кантип Индустанга жетем» – деп, буркурап ыйлап отурса, бир жолборс келип:

– Эмне ыйлап отурасың? – дейт.

– Алыс жерден келе жаттым эле, атымды жолборс жеп коюптур – дейт Акылбек.

– Атаны байкуш ай, мен ушул жерде жүргөн ат экен дебедим беле, андай болсо мага мингин, Индустанга мен жеткирип коёюн, – дейт да, жолборс жонуна мингизип алып жөнөйт. Анда-мында бир тийип отуруп, Акылбекти шаардын четине түшүрүп:

– Эми мен кетейин, – дейт да, жолборс жүрүп кетет.

Бала шаардын четине келе жатса, бир кемпир бир топ эчкини кайтарып жүрөт, бала кемпирдин жанына барып:

– Жакшысызбы, эне! – дейт.

– Жакшы, балам, кайдан?

– Ээ, жетиммин, эне, атым – Акылбек, ботосу жокко бото, баласы жокко бала болоюн дедим эле.

– Менин балам жок эле, мага бала болбойсуңбу, айланайын.

– Бала болоюн, эне.

– Анда эмесе жүрү үйгө, эчкилер жайылып оттой берет, курсагың ач көрүнөт, балам, айрандан ич, каймакка талкан көөлөп берейин, мен болсом чалым жок, балам жок, бир кемпирмин.

– Энеке, мен мындан ары эчкилерди кайтарып, отун ала келип жүрөйүн.

– Ошент айланайын.

Акылбек кемпирдин эчкилерин кайтарып жүрүп, бир күнү эки жакка көз салып караса, шаардын бир жак четинде, окчун бир чоң терек, ага жанаша салынган мунара турат. Тегереги бак, киши жок ээн, кез-кезде ошол мунаранын башы кечинде жарк этип коёт. «Бул эмне болду?» – деп, айран-таң калып, бир күнү энесинен сурады:

– Энеке, ушул шаардын четинде бир чоң мунара бар экен, кечинде бир жарк этет, жатарда бир жарк этет, бул эмне, энеке? – дейт.

– Ээ, балам, аны сурап эмне кыласың? – дейт энеси.

– Ээ, энеке, айтып койсоңуз?

– Айтсам, балам, бул шаардын каны Акимхандын кызы Айсунуу деген. Бул дүйнөдөн эрге тийбей так өтөм деп, ушул мунараны салдырып, теректин башында мунарада жатат.

– Эне, бир курч керки жасаткын.

– Эмне кыласың, балам?

– Отун ала келип жүргөнгө жакшы экен. Энеси бир курч керки жасатып берет. Акылбек эчкисин жайып барып, кишиге көрүнбөй, күнүнө терекке тепкич жасай берет. Бир күнү мунарага чыгып барып караса, бир сулуу кыз алтын керебетте уктап жатат. Башында бир шам, аягында бир шам, айланасында дүнүйө даамдар бар. Алардын баарын байкап көрүп, түшүп кетет.

Эртеси эл жаткандан кийин дагы чыгып барып, башындагы шамды аягына жандырып, аягындагы шамды башына жандырып, айланасындагы тамакта-

рын алмаштырып, түшүп кетет. Айсулуу эртең менен ойгонуп караса, шамдары жана тамактары өзүнүн койгонундай эмес. «Бул эмне, мага киши келеби?» – деп, уктабай карап жатса, бир жигит акырын чыгып келип, башкы шамды аягына коюп, аяккы шамды башына коюп жатканда, чап колдон кармап алат.

– Сен эмне кылып жүргөн жансың, атама айтып өлтүртөйүнбү? – дейт кыз. Ошондо Акылбек акылга келип айтканы:

– Мен Урум хандын уулу Акылбек болом, уксаңыз, ичимде кеп толуп жатат. Бул дүйнөдөн эрге тийбей, так өтөм деген Акимкан кызы Айсулуу сиздин кабарыңызды алыстан угуп, аттанып үйүмдөн чыгып, айлап-жылдап жол жүрүп, араң жеттим. Чынында эле бул дүйнөдөн эрге тийбей, так өтөсүңбү? Мага ушуну айтып бергин. Болбосо, мени коркутпай, акылга келгин. Ошончо жерден мен сени издеп келсем, азыр колдон алып өлтүрөм десең, мени өлтүрдүң, мен өлөйүн, бирок ойлонуп, Айсулуу, артыңды кара:

Айсулуу туруп, аркы-беркини ойлоп:

– Анда болуптур эмесе, алыстан издеп келген азамат экенсиң, эми бул жерде мени кантип аласың. Атам калың салат, аны кантип табасың? – дейт.

– Менин бул жерде мал-мүлкүм жок, акылын өзүң тап, азыр мен бир беш эчкилүү кемпирге бала болуп жүрөм.

– Энеңди эртең атама жуучуга жибер. Эмне калың салат ошонун баарын унутпай айтып келсин, анан көрөбүз.

– Болуптур эмесе – дейт да, түшүп кетет.

– Эне, канга жуучуга баргын, – деди Акылбек энесине барып.

– Апий, балам, ханга жуучуга кантип барам, хан менин башымды алып салбайбы, – дейт энеси.

– Алып салбайт, энеке, баргын.

Баласынын айтканынан чыга албай, кемпирдин айласы кетип, бармак болду. Ханга барып:

– Ханым, жуучуга келдим, – деди. Хандын ачуусу келип:

– Кемпирдин башын алгыла! – деп, буйрук берди. Анда вазири туруп:

– Ханым, уруксат этиңиз, бул кемпирге калың салыңыз, ал калыңды таппаса, кемпирдин башын анан алыңыз.

– Болуптур, кемпир, мен азыр калың салам, тапсаң таптың, таппасаң эртең ушул маалда башыңды алам, – деди да, калың салды.

– Бир жагымда мунар терек орнолсун, бир жагымда чынар терек орнолсун, мунар терекке кыргый туусун, чынар терекке торгой туусун, кыргыйдын баласы торгойдун баласын алып жеп турсун. Жана-ша эки көл орносун, биринин чабагы бирине ыргып түшүп турсун, айланам адам карап тургудай гүл чыгып, жыттанып турсун!

Кемпир үйүнө келип:

– Балам, барбайын десе болбойсуң, мен өлдүм, хан калың салды, ал калыңды кайдан табабыз. Эртең менен башымды алат, – деп, кемпир буркурап ыйлай берди.

– Кой, эне, ыйлаба, эмне калың салды? – дейт Акылбек. Кемпир хандын салган калыңын төкпөй-чачпай айтып берди.

– Балам, муну кайдан табабыз, мен өлбөгөндө ким өлдү? – деп, ыйлай берди.

– Эне, андан коркпоңуз, – деди энесин сооротуп.

Түн кирип элдин баары жатканда, Айсуулуга барып, салган калыңынын баарын айтты. Айсулуу бир алтын көмүркөй берип:

– Ушунун ичиндегини эмне бол деп чачсаң, ошол айтканыңдын баары болот.

Акылбек көмүркөйдү алып, түн ичинде барып, айтканынын баары бол деп чачты эле, баары болуп калды. Эртең менен кан турса, баякы айтканындай болуп калган. Акылбек энесине келип:

– Эне, калың бүттү, барып көргүн.

Энеси барып караса, айтканындай болгон. Кемпир сүйүнүп:

– Балам, бул кандайча болуп бүттү.

– Сиз аны сурап эмне кыласыз, андан көрө келинимди бергин, калыңың бүттү деп, ханга баргын! – дейт.

Кемпир кериле басып ханга барып:

– Ханым, калыңың бүттү, келинимди бергин, – дейт.

– Кел, байбиче, сенде бир касиет бар го дейм. Берели, кудагый, берели – деп, жан тогуз түнү тойлотуп, отуз күнү ойнотуп, кызын берет. Акылбек Айсулууну алып жайлап-кыштап жатып калат.

Бир күнү баякы ажыдаар түшүнө кирет:

– Мени эсиңден чыгардыңбы, кызды качан алып келесиң, же мени бул жерге жете албайт дедиңби, сороюнбу! – дейт.

– Алып барайын, – деп Акылбек жанталашып жатып ойгонуп кетет. Ажыдаар оюнан кетпей, санаасы санга бөлүнүп, бир күнү олтуруп Айсулууга:

– Атаңдан тартып, башынан берки болгон ишти атама айтып көр. Ал киши макул табар, – дейт Айсулуу.

Акылбек кайнатасы Акимканга барып, атасы Урумкандын уулу экендигин түшүндүрүп айтты. Кайнатасы Акимкан ыраазы болуп

Ушундай де, бул менин айткан калыңым кандай орундалды десем, балам, сенде касиет бар экен го. Болуптур, баргыла, – деп Акимкан күйөө, кызын узатат.

Акылбек нечен күн жол жүрүп олтуруп, ажыдаарга беш күндүк жол калганда баланын үшкүрүгү көбөйүп, өңү саруулай баштайт.

– Эмне, көп үшкүрүп саруулайсың? – деди Айсулуу.

– Эми сага айтпаска айла жок. Башынан беркини айтсам, өзүнчө жомок, кыскасы, биздин элден бир ажыдаар чыккан. Ал ажыдаар сураганымды бер,

болбосо сени баш кылып элинди сором, – деп, атамды коркуткан. Сураганың эмне деп атам айтканда, балаңды бергин деген. Ошону менен атам мени ажыдаарга берген. Мен ажыдаарга барсам, сага жумшаган.

– Эми сени алып баратам, менин кайгым сенден ажырап калам го деп, ошого үшкүрүнүп, сарсанаа болوم, – дейт.

– Андан коркпо, мени алып барганда, ажыдаар ыраазы болуп, кара мурут жигит болот да, менин жанымда олтуруп калат. Баракелде, эр уулум, шер уулум, ушундай ишке жарайт дегемин деп, көңүлү жайланып, ачкычтын баарын сага берет. Ме, дүнүйө-пуддан алышыңча алып кет, – дейт. Сага дүнүйөнүн кереги эмне, ачкычтар менен сандыктарын ачып олтурасың, бир темир чоң кара сандык бар. Ошону ачсаң, ажыдаардын жети курт жаны бар, колуңа бир балканы алып, жети кара куртту өлтүрсөң, ошону менен ажыдаар өлөт. Анан ал жердеги дүнүйөнү биз ээлеп калабыз, – дейт Айсулуу.

Аны угуп Акылбек сүйүнүп калат. Жүрүп олтуруп ажыдаарга келет. Айткандай ажыдаар:

– Баракелде, эр уулум, шер уулум, ушундай ишке жарайт дегемин, ме, ачкычты, дүнүйөдөн алышыңча алып кет, – деп кара мурут жигит болуп, Айсулуунун жанында олтуруп калат.

Акылбек ачкычтарды алып, баягы Айсулуу айткан чоң сандыктан жети кара куртту таап өлтүрөт. Айсулуунун жанындагы кара мурут жигит – ажыдаар өлүп калат. Нечен соодагерлерди соруп дүнүйөсүн алган. Ошол дүнүйөлөрдү таштап кетпей, ал күмбөздө туруп калышат.

Айсулуу эгиз эркек төрөйт. Акылбек атын минип, кушту салып жүргөндө, бир күнү бир жактан бир топ кербендер келе жатып:

– Биякта ак күмбөздөн ажыдаар чыкты деди эле. Билип берген кишиге мал башына бир дилде, жаан башына бир дилде беребиз.

– Таз уулу менен мен билип берем, – дейт да бир мастан дилделерин алып, арабага атты кошуп, эч жанга көрүнбөй, бир жерге келип карап жатса, бир жигит эртең менен ак күмбөздөн аттанып колуна куш алып, кечке куш салып, кечинде ак күмбөзгө кирип кетет.

– Муну адамзат ээлеп алган экен – деп, кемпир айтып келет. Ошону менен кербенчилер келип кетишет. Баягы мастан кемпир баласын арабасы менен катып коюп, Акылбектин үйүнө келип:

– Мен бир байкуш мусаапырмын, сууңду алып, отунуңду жагып, ушунда жүрөйүнчү, – дейт.

– Кереги жок, оокатымды өзүм эле жасаймын, – дейт Айсулуу.

– Мейличи, бир мусаапыр кемпир экен, жүрсө жүрсүнчү, – дейт Акылбек.

Ошону менен кемпир эки күн жүрүп, үчүнчү күндө Акылбек куш салып талаага кеткен болот. Айсулууга чай берип олтуруп, чайга бир мас болуп жыгылып калуучу дарыны кошо берип коёт, ошону менен мас болуп жатып калат. Мастан Таз уулун арабасы менен алдырып келип, Айсулууну арабага салып алып кетет.

Кечинде Акылбек келсе, Айсулуу жок, эки баласы калган. Ошол жерден кокуй наалаты окшотуп: «Мени чындап кудай урган экен» – деп ыйлап, атты агытып, кушту коё берип, эки баланы колтугуна көтөрүп, жүрүп келе жатып, жайылып аккан бир чоң сууга кезигет. Экөөнү көтөрүп кече албай, баланын бирөөнү берки өйүзгө коюп, бирөөнү көтөрүп алып, кечип наркы өйүзгө кечип келе жатканда, берки баланы бир карышкыр көтөрө качып кетет. Суунун ортосунда аркы балага барайын деп баратса, аркы баланы да бир карышкыр көтөрө качып кетет. «Мени кудай жазалаган экен» – деп, өлөйүн десе, жан таттуу, катын-баласынан айрылып, каңырыгы түтөп, эмне кыларын бил-

бей, жүрүп олтуруп, бир шаардын четине жетип, жатып калды. Өлдү десе, көрдө жок, тирүү десе, санда жок болуп, эртең менен эрте турса, шаардагы элдин баары эле ат минип, жөөсү жөө баары эле колунда бир кесимден эти бар, кукулуган эле адамдар. «Бул эмнеси» – деп чарчап, бир жерде отурса, бир киши келип:

– Ой, сен кандай кудайдан үмүтүңдү үзгөн адамсың, эмне кукулабайсың?

Бул кукулаганыңар эмне, ушунун дайынын айтыңызчы? – дейт Акылбек

– Дайынын айтсам, ушул шаардын ханы өлгөн, ал хан өлөрүндө керээзин айткан, менин кушумду асманга учургула, кимдин колуна консо ошону көтөргүлө деген, ошол хандын айтуусу менен кушун учурган, ошол күндөн асманда, эч кимдин колуна конбой жүрөт. Мына, мынабу эттен үзүп берейин, колуңа алып кукулай көр.

Кош көңүл этти колуна алып:

– Куу! Куу! – деди эле, баягы Акылбектин колуна келип конот.

– Хан табылды, хан көтөрөбүз! – деп элдин баары чуулдап, чуркурап хан көтөрөт. Ал жерде хан болуп, аял алып, эч нерсе оюнда жок, жыргап жатып калат. Арадан он беш жыл өткөндө Жайылма суунун боюнда эки бала кой кайтарып келип сүйлөшүп, бири-биринен сурашат.

– Сен кимдин баласысың?

– Мен Атанбайдын баласымын, – дейт бирөө.

– Ботонбайдын баласымын, – дейт экинчиси.

– Ботонбайдын сенден башка канча баласы бар?

– Ботонбайдын менден башка беш баласы бар.

Мени менен алты.

– Атанбайдын сенден башка канча баласы бар?

– Атанбайдын баласы менден башка жети баласы бар. Мени менен сегиз бала.

– Сени башка балдарындай көрөбү?

– Жок, башка балдарындай көрбөйт. Күнүгө кой кайтартат. Ал Атанбайдын баласы Ботонбайдын баласынан сурайт:

– Сеничи, башка балдарындай көрөбү?

– Жок, мени башка балдарындай көрбөйт, мени да күнүгө кой кайтартат, экөөбүз ушинтип кой кайтарып жүргөнчө, ханга качып барып кызмат кылбайлыбы? – дейт.

– Макул, эртең койду жайып келип, ушул жерге коюп, ханга качып кирип кетели, – дешип, эртеси койду жайып келип таштап, качкан бойдон ханга барат. Ханга кандай кылып кирерин билбей, баягы эки бала эшикте туруп калышат.

– Силер эмнеге келген балдарсыңар? – дейт хандын жигиттери балдарды көрүп.

– Биз канга кызмат кылалы, – деп келдик. Сиз айтып көрүңүзчү, – деп, балдар хандын жигиттерине айтат.

Хандын жигиттери ханга келип:

– Ханым, эшикте эки бала турат, ханга кызмат кылып, бала болобуз, – дейт.

– Ал кайдагы балдар, бери чакырчы! – дейт хан. Аңгыча балдардын аталары келип калат. Балдарды көрүп.

– Мында жүргөн турбайбы, жүргүлө, балдар, кетели, – десе балдар:

– Барбайбыз! – дейт.

– Эмнеге барбайсыңар? – деп сурайт аталары.

– Ханга кызмат кылып, бала болобуз.

– Биз издеп келип, бул жерден араң тапсак, барбайбыз дейт, буларды көрчү! – деп, кыжылдашып турушканда, хандын жигиттери:

Сиздерди, балдар силерди хан чакырып жатат – дейт. Баары ханга барышат.

– Эмне кылып жүрөсүңөр, эмне сонунуңар бар, айткыла? – дейт хан.

– Сөзүбүз ушул, ханым, эки бала экөөбүздүкү эле, кой кайтарып жүрүп, койду калтырып, өздөрү жок,

сурамжыласак, ханга барыптыр деп уктук, келсек, балдар ушул жерде экен, жүрү десек барбайбыз, ханга кызмат кылып, бала болобуз дейт, – деп, Атанбай сөзүн баштады.

– Ушул балдар өзүңөрдүкүбү, чыныңарды айткыла.

– Мен чынымды айтайын, ханым, Жайылма чоң суунун боюнда төө издеп келе жатсам, бир карышкыр бир козу көтөрүп бара жатат. Айкырып, чапчам, таштай качты, барсам бала, тирүү аман-эсен, тобо, бул кайдагы бала болду деп, ошондон бери жакшылап багып чоңойтуп, асырап келдим. Быйыл он беште, аты Толубай, өз баламдай эле жүрүүчү, ханым.

– Сен ким деген болосуң?

– Менин атым Ботонбай, мен дагы чынымды айтайын, ханым, ушул Жайылма суунун боюнан жылкы карап чыксам, жылкым жок, бул кайда кеткен деп келатсам, бир карышкыр бирдеме көтөрүп бара жатат, козубу же улакпы деп, кыйкырып чаап калсам, таштай качты. Барсам – бала, карасам тирүү, аман-эсен, үйгө алпарып, түлөөмдү берип, өз баламдай багып, жылкы издеп жүргөндө таптым деп, атын Жылкыбай койдум. Ошондон бери багып, балдарымдай эле көрчүмүн, бир күнү кой кайтарып жүрүп, кою калып, өзү жок, ханга барыптыр деген кабар угулду, издеп келсем, ушу жерде экен. Болгону ушул, ханым, меники да жашы он беште. Хан ойлонуп отуруп: «Тобо, баягы менин өз балдарым турбайбы» – деп:

– Баргыла, силерге бала жок. Бала меники, силер ушунчалык баланы чоңойтуп, чочойтуп бакканыңарга ырахмат. Ал үчүн мен силерди ыраазы кылам, бара бергиле, – дейт да, кетирип жиберет.

– Хан балдарына кийбегенди кийгизип: «Карышкыр көтөрүп кеткен балдарым табылды, кой эми аялымды издеп көрөйүн» – деп, элинин баарына жар салды.

– Эч киши калбастан хандын алдынан чубоодон өтсүн, – деп, хан буйрук кылды. Ошол буйругу менен элдин баары чубоодон кандын алдынан өтө берди. Аялы жок.

– Киши калдыбы? – деп, сурайт хан.

– Бир мастан кемпир уул-келини менен калды.

– Бар, алдырып келгиле! – дейт.

Барып алдырып келет. Мастан Тас уулу менен келинин арабага түшүрүп ала келе жатат. Караса, Айсулуу.

– Катынды кайдан алдың? – дейт кан Тазды.

– Өзүмкү – деп, жооп берет Таз.

– Өзүңкүбү, сенин энеңди мусаапыр экен десем, мусаапыр эмес, мага уу берип, уулантып, далайды көрдүм, ишим ак экен, айланып жеттим. Кана, мастан, уулуң экөөң ажалга жеттиң. Жигиттер, бул экөөнү алып барып өлтүргүлө – деп, хан кемпир менен Тазты өлтүртөт экен.

ЧЫЧКАНДЫН БАЛДАРЫ

Илгери-илгери жер жер болуп жаралганда, жер үстүнө жаныбыр таралганда бир чычкан болуптур. Өзү кичинекей болгон менен душмандары көп экен. Анын тукумдарын түлкү кармап жесе, ийинден жылан сорот, күндүз күйкө андыса, түнкүсүн үкү илип кетет. «Душмандардан коргой турган бир баатыр уул төрөйүнчү» – деп, туулган баласын аябай багат. Анысы чоңойгондо мышык болуп чыгат. Жээрге тамагы жок болуп калганда мышык кайра чычкандарды жей баштайт.

«Кой, бул балам кайра өзүмө жамандык кыла турган болду, мындан мыктыраак дагы бирөөн тууюн, ал балам жардам берер» – деп, туулган баласы сүлөөсүн болуп чыгат. Ал чоңоюп алып, тоо-ташка кетет.

«Бул балам да кайыр кылбай турган болду, андан көрө мындан мыктыраак бирөөнү тууюн» –

деп, дагы бирди тууйт. Анысы илбирс болуп чыгат. Чычкандарга кенедей жардам бербей, токой аралап, караанын көрсөтпөйт.

Чычкан өзүмө кайрымдуу бала тууым деген ой менен улам тууй берип, кара чаар кабыланды, жолборстун энеси болот. Бирок алардан да кайыр болбойт. Ар кими каалаган жагына басып кетет. Ошондо эң акыркы жолу арстанды тууйт. Ал чоңойгон соң:

Балам, сенден мурдагы балдарымдын бардыгы мага карабай кетип калды. Эми мени кор кылбай, душманга алдырбай бага көр! – дейт.

– Ушу мени чычкан тууду дегенге кантип башкалар ишенсин. Энем чычкан деп айтуу мага да уят эмеспи. Шылдың кылбай, өз оокатыңды кылыңыз! – деп арстан басып кетиптир. Чычкан үшкүрүнүп-чүчкүрүнүп отуруп калыптыр.

ЧЫМЫН БААТЫР

Илгери көгөргөн көктүн астында, карайган жердин үстүндө кабары катуу тараган, сооп ишке жаранган, малы менен даңкталган, бир баланын айынан эчен ишке капталган

Чыныбек деген бай болгон экен.

Ойду очок, тоону мазар кылып, барбаган базары да, мазары да калбаптыр. Баба ата, Бача ата, Коргон ата, Койташ ата, Каракаш ата, Салпы ата, Көлкупан ата, Чолпон ата, Шамша ата, Камбар ата мазардын бардыгына барып, табынып-ташынып, малын союп, пулун берип жагынса да, эч нерсе шыпаа болбойт. Айласы кетип, аялдарымда болуп жүрбөсүн деп, тогуз аял алат. Тогуз аялы тең төрөбөйт. «Тогуз аялым менен бир перзент көрбөй өтөмбү Алтымыш үч жашка чыктым. Канткенде бир баланын үнүн угамын. Бир перзент берсе болбойбу. Же менин бешенеме жаңылып, бала ордуна аял менен мал жазып койгонбу? Эми күч-кубаттан тайдым, алы-

күчтөн кеттим, олуя-мазардан жададым. Малдын да, жардын да, көргөн күнүм ушул болбогондон кийин жаштын да кереги жок» – деп, башы ооган жакка басып, тентип кете берди.

Эчен күн жол жүргөндөн кийин, жол жээгинде жети бакса кооздоп кол менен урулган коргонго кез келет. Ичинде эмне бар, ким билсин, бир-эки саат күтүп отургандан кийин, башына селде чалынган бир киши чыгат. Өңүнө караса, кары киши экен. Шашып кетип Чыныбек бай салам айтат. Берки киши алик албады.

Алик албай, ылдый карап, көз кыйыгын салып турган селдечен адамга ичтеги болгон сырларын тогуз аял алганын, малынын көптүгүн, алтымыш үч жашта экендигин, тентип чыккандыгын айта берет.

Угуп болгондон кийин үндөбөй, үйүнө кирип кетет.

Чыныбек бай: «Бу кандай адам, же алик албаса, же бир ооз айткан жообу болбосо. Эмнеси болсо да ушул жерде күтө турайын» – деп, терең ойлонуп, күтө берет.

Түнү менен күтөт, эртеси ошол убакта кол берип учурашып, үйүнө алып кирип, анча деле көп сөзгө келбей, чай ичилип бүткөн кезекте кызын чакырып чыгып, өзү нике кыйат да:

– Бирге жашай бересиңер, – деп бир тамга бөлүп, экөөнү киргизип коёт. Күндөн-күн, айлар толуп ай өтүп, баягы кыздын боюна бүткөнү билине баштайт. Маңдайы жарыла сүйүнүчкө батып, жаш да болсо алган жары менен кеңешип:

– Мен айылыма барып келейин – деп, жооп сурап, элине кетет.

Элине келсе, катуудан тулгасы, жумшактан күлү калбаса, эч нерсе жок, баарын жоо чаап кетиптир. Малы эмес, жарлары да жок, жары эмес жашап турган жайлары да жок, – дөбөгө айланып калган. «Эми эмне кылам? Ичтеги арызымды айтып зар какшап,

Каракожого эми эмне деймин. Каргышына калган турбаймынбы. Малдан эч нерсе жок, жар болсо эрте жоголуптур, жайымдын орду да калбаптыр, – деп Каракожо кызын берсе, алдамчыдай болуп кайсы бетим менен бетин караймын. Чындап тентидим» – деп, тентип кетет.

Кулак уккус, көз көргүс жакка Чыныбек бай кетип, эштеп жан сактай берсин, эмдиги сөздү Каракожонун кызы Арпакандан угалы. Чыныбек кеткенден кийин Арпакан эркек төрөйт. Баланын таятасы Каракожого эл чогулуп, аксакал-көксакалдары, айыл билармандарынын эч кимиси төрөлгөн ымыркайдын атын коё алышпайт.

Ошондо эл ичинен жүдөө бир жетим бала чыга калып:

– Калайык-калк, сиздерге макул болсо, атын коюп берейин дегенде, эл чуулдашып:

– Макулбуз, коюп бергин! – дешти.

– Жоо жеңсин, баатыр жеңсин кыйын-кыйын, Урматтап көрө жүрсүн элдин сыйын. Эне-атага боорукер, жаңкеч болсун, Чыныбек ата жар болуп, Чыныгы иши оңдолсун. Аты – Чымын болсун, Оомийин! – деп жетим бала бата берет.

Каракожо жээнинин атын Чымын коюп, эчен малды союп, жер дүңгүрөтүп, эр эңиштирип, улак тарттырып, ат чаптырып, өпкө чабыш, түлкү алдырыш, күрөш, эр сайыш бардык оюнду көрсөтүп, Каракожо той берип жатып калат.

Арадан айлар өтүп, жылдар жылып, Чымын алты жашка кадам коюп калат. Чүкө ойносо, балдардын чүкөсүн утуп алат.

Өзү теңдүү балдар эмес, он беш-он алты жаштагы балдардын чүкөсүн утуп уруша кетсе да, кээде сабап да койчу болду. Күндөрдүн бир күнү он беш-он алты жаштардагы чоң эле баланын чүкөсүн утуп алса, ал экөө мушташып, алы жетпей баратканда Каракожонун жээни экендигин толугу менен айтып коёт.

Ошол күнү оюнун токтотуп, үйүнө келип, апасынын маңдайында отуруп:

Какылдап учуп каз келет, апа,

Күздө кетсе, жаз келет, апа.

Буудай кууруп бер чачайын, апа,

Бир топ соопко батайын, апа! -

деп, буудай куурутуп, ысык буудайды апасына уучтатып, колун кошо кармап туруп:

– Менин атам ким болгон? – деп сураганда:

– Колумду коё бер, айтайын деген тура.

– Сенин атаң Чыныбек деген болгон. Өлүү-тирүүсүн толук билбеймин. Келемин деп кеткен, бирок келбей калды. Күн батыш тарапка кетти эле, – деп кеткен жагын көргөзөр менен, баласы шарт ордуна ыргып туруп, эч сөз айтпастан, күн батышты карай жол жүрүп кете берет.

Энеси баласынан бөлүнбөй, Чымынды ээрчитип, азыраак жол жүргөндөн кийин, Арпакан аябай чарчап, жүрбөй калганда, Чымын көтөрүп алат. Эчен күн, эчен түн жол жүрүп, элсиз жерде эрмектеп кийик атып, энесин кийиктин эти менен багат.

Күндөрдүн бир күнүндө жоо жарагы менен бир ак тулпар пайда болот. Асмандан түшкөнүн же жерден чыкканын билбейт. Көрсө, Каракожо таятасы жээни менен кызынын кеткенин сезип, ак тулпарды бир адамга тапшырып, жолуна байлатып коюптур.

Аттуу болгондон кийин, отун-суу, азыраак азык-оокат камдап, Арпакан апасын үңкүргө таштап, өзү атасын издеп, чабытып тоолорду ашып, бир жайыкка келсе, кырк сал туз, кырк кара кой, бир сулуу кызды колун артына байлап койгон.

Чымын келип, баягы кыздан сыр сурайт:

– Сени эмне бул жерде колуңду аркаңа байлап, чынжыр менен аркандап койгон? Сага ушунчалык кордук көргөзгөндөй эмне күнөөң бар эле? – дейт.

– Ээ замандашым, эмнесин сурайсың. Бул жерге эмне турасың, жыл сайын элибиздин көзүнө эмне

көрүнүп турса, ошончо бересеси бар. Азыр ажыдаар келип, баарыбызды заматта жутат. Сен жолобогун, кеткин! – десе, Чымын болбойт.

– Өлсөк, чогуу өлөлү, мен сени аяп жатам, жаманчылыкта жолдош болгон жакшы, жакшылыкта баары эле жолдош, – деп болбой кыздын жанына жатып алат.

Ажыдаар белестен ашып, хандын кызын алып келгенин билип: «Дагы бир жигитти ашыгы менен байлап койгонун көргүн, марттыгы да» – деп, ойлоп бара жатып, кайра оюна түшөт «Чындап сүйгөн өлүмдөн коркпойт дечү эле, бул жигиттин жатуусуна караганда кыз менен сөзү бүтүп калбасын, ушул жерден оп тартып сорсом наамартчылык болбосун, а көрөкчө кемпир түргө айланып, баланын күчүн да, өзүн да бир сынап көрөйүнбү» – деп, кемпир түрүнө айланып, баланы ойготот:

– Сен кайдан жүргөн селсаяк немесиң, кара оозуңа кан толгур! Кыз, койлордун жанында эмне жатасың? Сендейдин сазаың колуна бериш керек, арманың ичте калбасын, мен карымын, сен жашсың, алың жетсе кармашкын, алышып жеңишели, ажал жетсе өлүшөлү, сага куру бекер жеңилбей туруп, кыз берчү мен эмесмин, – деп баланы качырганда, бала да кармашкандан качпады.

Жети күн, жети түн алышып, акырында бар кайратын жыйнап, кызды ойлоп, эт жүрөгү туйлап, күчүнө күч кошулуп, кемпирди алып урду эле жүлүнү үзүлүп, көзү сүзүлүп, аа дээрге алы келбей, узап кете берди.

Кызды өлүмдөн алып калганга Чымын кубанып, кыз менен өмүрлүк жашоого убаданы бек кылып антташып, эки жаш сүйүнгөнгө чыдабай шаттанып, убакыттын кандай өткөнүн билбей, беш-алты күн өткөндөн кийин, баягы кемпир болуп кубулган ажыдаардын жонунан үч эли кайыш тилип алды.

Ажыдаар жутуп койду деп, элинен эч ким келбеди. Экөө жайыкты мекендеп, бир туруп калышат. Бир күнү Чымын энесин эстейт. Үрпөян сулуу атасын сагынат. Экөө ойлонушуп:

– Эми бирге баралык, – десе, кыз болбойт.

Колундагы алтын шакегин чыгарып берет, түз эле атасына барып, иштин жайын айтып, айлына бет алып жөнөп кетет.

Арадан беш жыл өттү. Чымын баатыр: «Апамдан кабар алайын» – деп, мекендеп жүргөн үңкүрдү карай жол тартат.

Үрпөян элине аман-эсен баргандан кийин атасы Мурат хан элин жыйнап, журт астында жарчыларына элге жарыялатат.

– Менин кызымды ажалдан аман куткарып калган жигитке кызымды отуз күн оюн, кырк күн тоюн өткөрүп, астына аш, үстүнө үй көтөрүп, мал бөлүп берип, кыргызда болгон шаан– шөкөт менен узатышым керек, – деген экен.

– Хандын кызы Үрпөян сулууну мен аламын, – деп бир топ кардалдар куда түшүп келе баштайт.

– Мени ажалдан куткарган булар эмес, өзүм билемин, – деп, кыз алардын бирин да жолотпойт.

Бирок эл бийлеген кыйындар кыздын оюна каршы болушат.

– Кызыңыз айныган, беш жыл бою тоо арасында жалгыз жашоо оңойбу, мүмкүн коргоп жүргөн кайыппы, кайберенби, болбосо көзгө көрүнгөн неме болсо, ушул жерде жүрбөс беле.

Үрдөнбү, периденби, ошолорду ойлоп, элестеп айтып жатат. Ошолорго кошуламын деп жүрөт, ал эч качан көзүнө көрүнбөсүн билбейт. Өмүр бою табамын деп дүйнөдөн так өтмөк беле. Оюна койсоңуз, сиздин көргөн камылгаңызды талаага кетирет. А көрөкчө келип, күйөө бала боломун дегендердин бирин жактырып, той түшүрө бериш керек, – дешти.

– Анда Мурат хан айтса-айтпаса төгүнбү, ушулар туура айтат, беш жыл талаада болсо, ар нерселер

көрүнгөндүр, чын эле оюна койсо болобу, – деп хан ордосундагы билермандар баланча увазирдин баласына алып бермекке, жалпы аракетте болуп калышат.

Ханы макул болгондо күнү-түнү дебей эл тойдун аракетинде болушат. Үрпөян сулууга баланы алып келип көргөзсө:

– Бул эмес, силер эмне менин башымды чаташтырып жатасыңар, – деп, баланы жактырбайт.

– Ак кайып ээлеп алган да, кайыптан бүткөнгө барат элем деп жатпайбы, ал кайра айланып келмек беле, – дешип, ордо билермандары ханга кабарды катуу беришет.

– Кудая тобо, эми ал кайыптан бүткөн немесин биз каяктан табабыз. Макулдатып бирге жашай турган болушсун – деп, хан ордо башчыларына ишенип буйрук берет.

– Хан буйругу эки болбойт, – дешип, ордо башчылары кысымга ала беришет.

Эми Чымын баатырдан кабар алалы. Беш жылы Үрпөян сулууну өлүмдөн куткарып, аны менен бирге жаштык кумар менен беш жылдын кандай өткөнүн билбей калган. Кыз менен бөлүнүп үйүн көздөй жөнөгөндө энесин эстеп, жүрөгү сыздайт.

«Адамгерчилигим кайсыл болду, атамды издеп чыкпадым беле. Мени кошо, карааныңдан кагылайын, апам, кошулуп бирге жөнөбөдү беле. Мени жарыктыкка алып келген апамды унутуп, беш жыл бою кароосуз бир үңкүргө таштап коюшум туура эмес го. Мүмкүн бир жакка кетип калдыбы, же болбосо суукка тоңдубу, же ысыкка күйдүбү? Төрөгөн энемди эмне үчүн эртерээк ойлободум. Ал мени ак сүтүн берип чоңойтсо, атамдын кетип калганын билдирбесе, ата жүзүн эч бир көрбөсөм, курсакта калсам, мени ээрчип бардык жашоосун токтоткон энемди эстебесем эмне? Ажыдаарга жем болом деген кызга ашык болуп, аны куткарсам, мейли куткарганым эрдик дейли, беш жыл бою энесин унутуп коюу деген эмне!

Бул күнөөмдү кечээр бекен. Айланайын апам, ай! Сиздин астыңызда күнөөлүүмүн, кагылайын, апа Атамдан жаш калсаңыз, атамдын бары-жогун мен сыяктуу билбесеңиз, – деп Чымын баатыр өз ичинен наалышты айтып, кете берди.

Эми Арпакан апасынан кабар алалы: кандайдыр бир күнү сыртка чыгып, уулун күтүп турса, көп буюм-кечесин качырга артырган Чыныбекке түспөлдөш бирөө келе жатат. Эмне кылар айласын таппай, үңкүргө үч жолу кирип, үч жолу чыкканын өзү да сезбейт. Эң акырында сыртка чыкса:

– Конок болуп кетсек болобу? – деген жалооруган сөздү угат. Үйүмдө адам болбосо деп айтайын десе да, кандайдыр бир күч айттырбай макулдугун билдирет. Тили башка, чала түшүнүп, түшүнө албаса да кандайдыр баягы кишини жан-дили менен жактырып, биринчи эле күндөрүндө аяп, ансыз жашпоого мүмкүн эместей сезилет да, кетирбөөгө тырышат. Бирин бири кыя албай, экөө бирге жашап, ошол жылы боюна бүтүп, эркек балалуу болушуп, атын Көгөн коюшат. Кара үңкүр капкалуу, тоо-ташы мунарлуу шаардай көрүнүп, алар да арадан беш жылдын өткөнүн билбей калышат.

Жанагыдай Мурат хандын жардыгын уккандан кийин, соодагер жигит уруксат сурап кетмекчи болот. Ага Арпакан сулуу болбойт.

– Сиз эмнеге коркосуз, сизди чын дилим менен каалап жаткандан кийин, бала эмне болуп калыптыр, акыры бир жолу табылар дегенинен улам жигит кете албай, айланчыктап, Арпакандын айтканындай кара үңкүргө жүрүп калат.

Дал ошол туштун өзүндө Чымын баатыр келет. Арпакан энеси күйөөсүн бекитип коёт да, туу бээнин тарамышынан жасалган жети кабат тарамыштан жасалган жип менен:

– Чатыраш ойнойлу, кол байлашмай ойнойлу – дейт Арпакан сулуу Чымын баатырдын энеси.

– Коюңузчу, энеси менен баласы да кол байлашмай ойночу беле? – деп Чымын болбой коёт.

– Балам, зериктим, эчен жылдан бери зериккенимди сураба, нары кол байлашмай оюнун жакшы көрүүчү элем – деп, болбогондон кийин, энесинин көңүлүн кыя албай: «Чын эле эчен жылдан бери элсиз жерде жүрсө, оюндагысын күсөп жаткан го, мейли» – деп, кол байлашмай ойнойт.

Жылкынын тарамышынын төрт-беш кабатын үзсө да, эки-үч кабаты үзүлбөй калганынан пайдаланып, кайрадан жаңылап ороп, бутун да жылкынын тарамашы менен күлгөн болуп жатып байлап бүтөт. Колу-буту байланганданкийин энеси:

Ашуланды чала чык,
Ак канжарың ала чык.
Көз көрбөсө болгону,
Эки көзүн сая чык.
Тогуз жолдун тоомуна
Жан көрбөсүн байлап жык.
Ээн-эркин жашайлы,
Менин айткан сөзүмдү ук!

деп, күйөөсү Машрасулга кабарлайт.

Машрасул Арпакандын айтканын кылып, Чымын баатыр эки колу байлануу жатса, эки бутуна тоо текенин терисинен чалма ыргытып, бутун да таңат. Колу-бутунун таңылып турганынан пайдаланып, Арпакандын суроосун орундатып, дойрасын ала чыгып, бир нерселерди ойногон болуп:

Ашулласын чалып,
Ак канжарын алып,
Энеси көрбөсө болду экен, – деп,
Эки көзгө сайып.
Тогуз жолдун тоомуна,
Жан көрбөс жерге жыгып.
Ээн-эркин жашайлы деген
Арпакандын сөзүн угуп, –

көзсүз тогуз жолдун тоомуна таштап коюп, санаасы тынып, көңүлү чайыттай ачылып, Машрасул Ар-

паканга жетип, айтканын орундатканын айтып, өз карызынан кутулат.

Чымын баатырды алып барып таштаган тогуз жолдун тоомунда, кара жолдун боюнда бир кемпир эки торпок багып жүрүүчү. Чымын баатыр кемпирге болгон сырын баштан-аяк айтып берет.

– Мурат хандын кызын ажалдан алып калган менмин. Ошол Мурат хандын кызына жуучу түшүп, тоюн берип жаткан имиш. Эгер эне ушул шакекти Мурат хандын кызына алып барып берип коёр бекенсиз, – деди.

– Ээ, балам, сенин сөзүңө мен макул болот элем го, бирок мынабу эки торпогумду кимге дайындайын?

– Эне, ал жөнүндө эч кам санабаңыз, эки бутума экөөнү байлап, бутумду чечип коюңуз. Мен каякты көздөй бассам, кошо басып, отгой беришет. Эне, а көрөкчө соопко калып, шакекти жеткирип берип койсоңуз экен, – деди да, Чымын баатыр ойлуу олтуруп, жашып кетти.

Чымын баатырдын көз жашын көргөн кемпир бутун чечип, эки бутуна эки торпокту күрмөп байлап, шакекти алып, токтоосуз жөнөп кирет, көп элден жол тийбейт. Өлдүм-талдым дегенде, Үрпөян сулуунун үстүнө кирип, эч сөзгө келбестен, баягы шакекти берет.

Ошол шакек колуна тиери менен Үрпөян сулуу кемпирди кучактап, көпкө коё бербей, ыйлап өпкүлөй берет. Акыры ыйын басып, акырындык менен сурап, кай жакта экендигин, ахвалы кандай күндө калгандыгын билгенден кийин, кемпирди кошуп, жигиттерден алып, түз эле Чымын баатырдын жаткан жерине барышат.

Чымын баатырды жаткан жеринен козгобостон жети өргөө көтөртөт. Ой менен тоодон табып издешип, Чымын баатырдан көзүнө эч даба таба албай, абдан кыйналышат. Сурабаган калбайт, шаарларга

кабар жиберет. Көзгө эч бир шыпаа болбогондон кийин, бир кайырчы календер думана келип:

– Бул менин да, башканын да колуна келбейт. Келсе бир гана Каракожо таятаңдын колуна келет. Башка жакка эч кандай убара болбогула, – дейт.

Календердин сөзүн угуп, Үрпөян сулуу кулак угуп, көз көргөн табып-дарыгердин бардыгына адам жиберет. Алардын бардыгы келгенче күтөт, эч кимисинен дурус жооп болбогондон кийин, Чымын баатырга макулдашып Каракожого бармакчы болуп жөнөп калышат. Ошол кезде жолдо бара жатып Үрпөян сулуу ойлонот: «Арпакан Каракожонун жалгыз кызы болсо, башка эркеги да, кызы да болбосо, баласы атам десе, апасы балам деп, баласы күн батышка кетсе, апасы кошо кете берсе, беш жыл бирге болуп, беш күндөй билинбей өткөнүн билбей, бирге жашап, акырында баласы мага жолукса, экөөбүз ата-баланы көз көрүнөө жолдон азгырган менмин го, Чымын мени ажалдан алып калган, кайра айланып бир бирибизди табышып, баш кошобуз дедик эле, тагдыр аны күтпөй, биздин ойлогонубуздай болбой, башкача болуп отурат. Үңкүргө жалгыз жашай албай, соодагер жигитке турмуш курганы жалгыздыктан болгондур. Балам мени өлтүрүп коёт деп, астын ала колдонгон максаты го.

Таттуу жашап жаткан эне-баланын кайгылуу кайрымысыз жашоосуна жалгыз мен күнөөлүүмүн деп эсептеймин. Эми биз барганда жоголуп кеткен атасынын артынан кеткен, эл болбогон жээндин эмне кереги бар, – деп коёбу деген ойлордун аягына чыга албай, кыйналып жатып барып калышат. Эң биринчи болуп болочок жээн келини Үрпөян сулуу салт боюнча баш уруп, жүгүнүп кирип, өз оюндагысын айтып уруксат сурайт.

– Бир кырсык болуп, адам башына ал ишти салбасын, таята! Чымын жээниңиздин эки көзүнө каракчылар сайып кетиптир, ошого бир даба болор бекен деп сизге келдик, – дейт.

Анда таятасы:

– Балам, менден эч нерсе сураба, оболу Чымын жээнимдин өзүнөн сура: Апасынын өткөн айыбын, өз колу менен көзсүздүккө дуушар кылган өгөй атасынын айыбын, атасы табылып калса, апасын атам мененби, же өгөй атам менен жашаса дейби? Эне-атанын кадырын сезеби? Ушул үч суроого так жооп алып келгин, балам, – деди Каракожо.

– Анда эмесе мен сурап келейин, – деп сыртка чыгып, Чымын баатырдын жанына келип, эч нерсесин калтырбай, баарын айтып берет.

– Андай болсо, таятам мени сынаган экен. Апамдын айыбын эмне үчүн кечпейин, апам болбосо бул жарыктыкка келмек да эмесмин. Өлтүрүп койсо да, кечпеске эч аргам жок.

Өгөй атамды мен тааныбасам, ал мени тааныбаса, апам болбосо бул ишке бармак беле, ошондуктан апам үчүн аны да кечтим. Атам карыганда телеп-тентип жүрүп тапкан жалгыз кареги мен болсом, же менин жүзүмдү көрбөсө, же элдин жүзүн, же жарынын жүзүн көрбөсө, оңойбу. Эгер атамды көрсөм, чогуу жашайлы, ата, өткөн иш өттү, кеткен иш кетти деп айтар элем. Атамдын жалгыз перзенти мен болсом, айтканымдан чыкпас деген ойдомун. Ушул сөзүмдү калтырбай, таятама айтып бар, башка ойлогон оюм жок, – деп, жооп берди.

Үрпөян ордуна шарт туруп, таятасына кулдук уруп кирип,

Чымын баатырдын айткан жоопторун баштан-аяк калтырбай айтты.

Жообун угуп Каракожо: «Эстүү болгон экен», – деп, жээнине ыраазы болуп, эне-атанын баркын билгенин, өгөй атасын да энеси үчүн кечкенин, атасынын кошо жашоого уруксат суурап элем дегенине абдан ыраазы болду. Билгизбей киши жиберип, кызынын сүтүн алдырып, колуна келген дубасын окуп, эмчек сүт менен эки көзүн жууп, оң тизесине отур-

гузуп, оң жак көзүнө дарысын сүйкөп, сол тизесине олтургузуп, дарысын сыйпап, сол жак көзүн ачкан экен. Көзүн ачып кадимкидей көргөндөн кийин:

– Чымын жээним, жаныма отур – деп, жанына жакын отургузуп, – балам, атаңдын элден безип кеткенине жыйырма эки жыл болду. Алтымыш үч жашта эле, байыл сексен беш жашка толду. Ата-эненин кымбат экендигин өзүң билет окшойсуң го. Эң биринчи сага тапшырма:

– Атаңды издеп тапкын, – деди да, батасын берип, Чымын менен Үрпөянды узатты.

Эки көзсүз барып, дарыгердин күчтүүлүгүнөн көздүү болуп келе жатса, кандай сыймык, кандай кубаныч!

Чымын баатыр узап чыккандан кийин элге келип:

– Сен ошол жактан кабар ал, мен болсо кырк жигит курап, ошол жигиттери менен издеп, кайрадан келе жатса, бир тоодо ыйлаган баланын үнүн угуп тыңшап, кандайдыр уккусу келип, кулак түрүп тыңшаса:

Тогуз жолдун тоомунда,

Чымын байкем союлду.

Мыкаачы атам колунан

Эки көзү оюлду.

Көрбөс эле бул күндү

Жок кылбаса тоомду.

Колумдан жардам келбеди,

Жатындашым, кандай жерге коюлду!..

деген мундуу ырдан улам, өзүнүн жатындаш бир тууган бөбөгү экендигин билди. Билмексен болуп баланы чакырып:

– Сен эмне, койлоруңду жөө кайтарып жүрөсүң, тооңор деле өтө бийик эмес экен, атчан кайтарбайсыңбы? – деп, жайыттагы кайын атасы Мурат ханга тиешелүү жылкылардан айдатып келип, балага бирди кармап берүүгө буйрук кылат.

Бирди кармап келип мингизди эле, минери менен бели үзүлүп өлдү. Кайра-кайра кармап келе берип,

он беш жылкы өлгөндөн кийин, бир кара боз кунан өзү келип, балага сүйкөнө баштайт. Кара боз кунанга минди эле, ошол көтөрүп, эки саат өрдү карап кетип калган коюнун артынан чапты эле, быш этип кулагынан тер чыгып да койгон жок. Көрсө, анык тулпар экен. «Аталаштан алтоо болгончо, энелештен экөө болсочу деген туура» – деп, өзүнүн жанагы тандап алган кара боз тулпарына мингизип, кырк жигиттин бирин коюна көз болгун деп таштап, инисин кошуп алып, Кара акылман, эстүү, дарыгер, табып киши экен, таятама алып барып тааныштырайын, муну да жаман көрбөс деген ой менен таятасына бара жатса, жолдо апкак сакалы кебездей бир карыя сүйүнүп, алсыз араң эле бут шилтеп бара жатат. «Эмне бул элсиз жерде жалгыз жүрөт, же жашоодон тойгонбу, же менин атама окшоп тентип жүргөн немеби?» – деп, Чымындын оюна ар иш кетет. «Эмнеси болсо да бул карыянын сырын сурайын», – деп жигиттерин токтотуп коюп:

– Ассалоому алейкум, ата! – деп, аттан түшө калып, кол берип учурашат.

– Ата деген үнүндөн кагылайын, кулагыма жакшы угулду, балам, эмне дедиң? – деген тура.

Анда Чымын: «Жарыктык карып калып, кулагы укпай жатса керек» – деп ойлонуп:

– Атсалоому алейкум, ата! – деп катуураак кыйкырат.

– Ата, деген үнүндөн кагылайын, ата деген үнүңдү уксам дечү элем, уктум! Оо, кудай, ушунуңа да шүгүр, бир эмес, эки жолу уктум. Бүгүн мен эмне болом, жүрөгүм жарылчудай ордунда турбай, катуу кагып жатат. Мындан жыйырма жыл мурда Каракожо кызы Арпаканды берерде да жүрөгүм алеп-желеп болуп сокту эле. Эми да бу курган картаң жүрөктө жакшылыктын жышааны бардай сезилет, – деп качкан жүзүн кызыл нур каптап, кандайдыр кары боюна кайрат киргенсийт.

Чымын да эмне деп сөзгө саларын билбей, атанын көрпөчөсүн алып, жол жээгине сала коюп:

– Ата, мында отуруп, азыраак эс алыңыз, – дейт. Чыныбек селт карап:

– Ата дедиби, мени ата дедиби, ушул убакка чейин эмнеге бирөө жарым ата дебеди, же десе да укпасам керек, бүгүн кулагым ачылдыбы, бүгүн угуп жатамбы?! – дейт өзүнчө.

Чымын Чыныбекти аярлай кармап, колтуктан сүйөп келип, төрт бүктөлгөн көрпөчөнүн үстүнө отургузат. Нечен ойлор

Чыныбекти курчап алып, көрпөчөгө отурганын билбей калды.

«Ой, тобо!.. Мени да адам сыйлап отургузат экен да, эчен жылдан бери адам сыйлоодон калбадым беле. Бул менин түшүмбү? Жок, түшүм деле эмес, бул бала канчаларда, менин баягы күмөнгерим эмне болду экен, энесичи? Мен го, мен болдум, алар эмне болду экен десең. Ошондогу күмөнгөр эркек бекен, же кыз болду бекен, эмнеси болсо да жарыктыкка келди бекен. Ата деген сөздү сексен беш жылдан бери бүгүн уккандай болдум. Жүрөк ошондой туйлап жатабы, билбейм. Жанына келип Чымын отургандан кийин:

– Балам, сен кайсыл элденсиң, ким дегендин баласы болосуң? – деп сурады. Кандайдыр ата-баланын ортосунда жакындык пайда болуп:

– Ата, биздин элибиз ушул, жерибиз деле ушул жер, алыс эмес, азыраак жүрсөк барабыз. Каракожо чоң дарыгерди уккандырсыз, ошол дарыгердин уулу болумун – деди.

– Каракожо! – деп айтып, экинчи сөзгө келбей, башы калчылдап, бирде оюна Каракожо кайнатасы келсе, бирде белгисиз ойго чөмүлүп, өңү кубулуп, оозу кыбырап, оюнда бир нерселер айтып жаткансыды. «Ошол менин кайнатам Каракожобу, же дагы бир башка Каракожодур, жо-ок, дарыгер деп айтпадыбы?» – деп, баланы жалооруй тиктеп карап

турду. Ошол кездерде Чыныбектин ооз кыбырашы Чымынга:

– Сенин атаң болом дегендей сезилип, көпкө барып эсин жыйып:

– Ата, сиздин табыңыз айныган жокпу? – деген үн угулганда Чыныбек эсине келген кишиче:

– Жок, кагылайын, ата деген үнүңдөн айланайын, үнүңдөн! – деп, башка сөз айтпай, көпкө тунжурап дагы карап туруп калды.

– Ата! – деп, Чымын Чыныбекти кучагын жайып, кучактап калды.

Аз убакыт өттүбү, көп убакыт өттүбү, бир учурда карашса, кучакташкан бойдон турушат. Кырк жигити келип, таң калып, ата-баланын табышканын көрүшүп, кайрадан бир бирине тааныштырып, кайра баштан кучакташып көрүшүп, ошондо

Чыныбек бай айткан тура:

– «Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң, сабырдын түбү – сары алтын» деген ушул тура, малга, жарга ыраазы болбой, балалуу да болгон экемин. Ушунча жылдан бери бир айланып келбеген бул менин мүнөзүмдүн таш болуп калышыбы. Жеңил кыялдын кучагында тентип жүрө берген турбаймынбы. Өлөр алдымда кайын атам Каракожого бир учурап өлөйүн дедим эле, балалуу болдум. «Баса, баланын энеси эмне болду экен, бар болду бекен, же жокпу? Болууга тийиш. Жаш неме мүмкүн башка турмуш курган чыгар» – деп, сакалы ылдый чууруган жашты сезбей да калды.

Жигиттери бир тулпарды токуп келип, Чыныбекти мингизишип, Каракожонун үйүн карай жол жүрүштү. Азыраак жол жүргөндөн кийин Каракожонун үйүнө жетти. Баягы жети бакса коргон ичинде эч деле өзгөрүү жок, өзү кечээ эле кеткендей сезилет. «Арпакан менен ушул үйдө коштошподум беле. Мага карыганда жолуккан, мени бактылуу кылган Арпакан каякта? Эмнеси болсо да билсем экен».

Мына эшик ачылды, кайненеси Канымкан көрүндү.

– Оо, касиетинден айланайын, дагы эле кадим-кисиндей экен го!.

Ой учу чубалып келип, табышмактуу ойлор менен бир бирин кыя карап, бейтааныш адамдарчасынан учурашып жаткан маалда байкас албай калса керек го, же байкаса да акылдан адашканбы, Каракожо кайнатасы:

– Мен бактылуу адаммын, – деп кучактап, эки бетинен өптү эле, бетинен от чагыла түштү. Кандайдыр бети калың тартып, отжанып, уялгандан эмне деп айтарын билбей турду. Бир учурда көзүнө Арпаканга окшош бирөө көрүндү эле учурашкан жок, жөн эле баш ийкегенсиди. Өзү таң калып, эмне экенине көзү жетпей, айран-таң калды. «Бул ошобу, же окшоштуруп жатамбы? Билбеймин».

Каракожо бир оокумда күнөөлүү кишидей башын ылдый ийип, жай сүйлөдү. Адамдын жаралуусу болсо, кайра өмүрүнүн бүтүшү да болот эмеспи. Жаралуусунда болдук, бүтүүсүнө жетпей айта турган азыраак сөзүм бар.

– Балдарым, – деди Каракожо.

– Менин атым Каракожо дарыгер-табып, көп нерселерди баштан өткөрдүм. Жакшы-жаманды көрдүм. Бирок биздин көргөнүбүздөй турмуш аз кездешет. Мына быйыл пайгамбар коомуна бардым. Жашым алтымыш үчкө чыгат. Менден жыйырма эки жаш улуу Чыныбекти күйөө бала кылып алгам. Он үч жаштагы кызымды берип, андан азыр Чымын аттуу жээним бар. Анын жарыкка келгенине жыйырма эки жыл толот. Азыр Үрпөян аттуу келиним бар. Азыр күйөө балам Чыныбек сексен беш жашка чыгат. Менин жашымда өмүрүндө баланын үнүн укпадым деп айткан эле. Уятына чыдабай тентип кетти. Жашпоого чек жок экен, быйыл жыйырма эки жыл өттү. Эчен жолу таң атып, эчен жолу күн батты. Кызым

Арпакан он төрт жашка толбой, турмушсуз калды Бактысы Чымын менен болду. Акыры Чымын эс тартып, атасын издеп кеткенде, кызым жалгыз атасы мени таштап, уулу кызык көрүнүп, уулу менен батышты карай кете берди.

Батыш жакка барганда кызым уулун да коюп, башка бир соодагер Машрасул дегенге турмуш куруп алды. Жээним Чымын ажыдаардын жыл сайын берүүчү салыгына туура келип калган падыша Мурат хандын кызын өз бетинче куткарып, беш жыл бою эне-атанын бирин эстебей, Үрпөян менен жашап калган. Кызым өзүнүн төрөгөн уулу Чымынды көзсүз болуп бизди билбесин деп, тогуз жолдун тоомуна таштаткан. Ошондо ажыдаардан куткаргандыгы үчүн Чымынды Үрпөян келип, ажалдан алып калып, ак ниети менен көздүү болууга чейин жетише алды. Бул дүйнө – аманат, кимдер жалган, кимдер ак, уулу акпы, же эне акпы, таятасы акпы, же күйөө балдар акпы, мына көгөргөн асмандын астында, карайган жердин үстүндө, кимдер күнөөлүү, өзүм чече албай сиздерге салдым. Биринчи күнөөлүү өзүм, себеби өзүнөн элүүжаш улуу небересиндей жалгыз кызымды он үч жашында зордоп баш коштургамын. Ким күнөөлүү, кызым эмнени билди.

Чыныбекке күнөө жабалы десем, арзы-муңун түгөтө албай, ал баласыздыгын айтып, эч нерсеге карабай тентип жүргөн мүңкүрөгөн туяксыз карыя, бир мусапыр болуп олтурбайбы. Кийинки күйөө балада кыпындай да күнөө жок го деген ойдомун. Ошол күйөө балам күнөөсүз эле ашыктын туткуну. Мындан бала бар, аты – Көгөн. Мына бул бала жээним деп, обу-сыны жок чоң баланы элге көргөздү. Бул болсо эң биринчи жээним Чымын, – деп, Чымынды Көгөндүн жанына өткөздү. Бул болсо эң биринчи күйөө балам Чыныбек – Чымындын жанына отургузуп жатып:

– Чымындын атасы, – деп, Көгөндүн жанына алып келип отургузуп жатып саалча чогуулдук,

кыска акылдуулук, аялдын тилине кирмелик кылып койгонсуң.

Өмүргө балта чабуу колдон келсе да, келбесе да карасанатайлык кылуу, турмуштагы наадандык.

Аялдык чап кыялга алданган жалгандагы жалгыз кызым

Арпакан. Эми жээним жээн бойдон, кызым кыз бойдон калсын, анан айта кете турган сөз «эки кочкордун башы бир казанга кайнабайт» деген сөздүн ачыгы эки күйөө баламдын бири менен жашаганы оң го, кандай дейсиздер агаиндер дегенде, Машрасул ордунан туруп:

– Мен орун бошоттум, менин балдарым мени унутпаса болгону деди да, адамгерчиликтен аша кеткен иш жасаганым үчүн өзүм күнөөлүүмүн, – деп ордунан туруп, эшик жакка бет алып чыгып кетти.

– Мейли өз күнөөңдү өзүң сезсең болгону – деп, ойлуу Каракожо узата карап, көпкө тиктеп кала берди.

Каракожо улуу-кичүү, кары-жаш дебей элдин баарын жыйнап, ордо башчыларын алдырып, акыл-мандарын чогултуп:

– Мындан ары жадырап жайнаган тынч турмуш болсун, билгендер, келгендер, көргөндөр, адашкандар табышканын билишсин – деп, Каракожо дарыгер эчен мал союп, Арпакан менен Чыныбектин никесин оңдоп кыйып, экинчи той берип, жыргап-куунап бала-чакасы менен жашап жатып калышкан экен.

ЭДИЛКАНДЫН ҮЧ КЫЗЫ, ҮЧ КҮЙӨӨСҮ

Илгери, илгери өткөн замандарда Эдилкан аймагы алыс, эли көп, көп жерлерди ээлеп, салыгын салып, элинен алтын, күмүш жыйнайт. Таба албай калгандарын увазир менен бектери кыйнайт. Сарайларын салдырып, хан ордосун чыңдайт. Алыстан жоо келбейт, бейкут жатып, жыргай беришет.

Элинин бир жагы байып жатса, арасында алсырап, кыйналгандар да көбөйөт. Эдилкан увазирлери менен эл ичине аралашып, кандай жашап жатышкан абалдарын көрүшпөйт. Эл арасындагы акылмандарга көз салышпайт, же акылсыздарды ажыратпайт. Байыгандарын баалашып, күн өткөрө беришет. Эдилкандын үч кызы болот. Алар акырындап бойго жетишет. Айланадан ханзаадалар күйөө болуп издеп келишпейт. Эдилкан кыздарын күйөөгө берүүнү ойлоп, үч кызына арнап үч жерге жакшылап жай салдырат. Айланасын гүлдөгөн бактарга айландырат. Сарайлардын алдында бактары гүлдөп, шактан-шакка конуп булбулдары сайрап турат.

– Күйөөнү кыздарым өзү тандап алсын – деп, Эдилкан күндөрдүн биринде элин чогултууга увазирлерин жиберип, увазирлер жарчыларды алып, эл арасына жар чакырат.

– Эртең Эдилканыбыз баарыңарды чакырып, баарыңарды чубатып, кыздарына күйөө тандайт. Хандын кызына жакканың байлыкка жетип жыр-гайсың. Эртең элдин баарын чубатат. Хан кыздары каалаганын мага ушул күйөө болот, – деп, кубантат. Эртең эрте баргыла, кан алдында ордодон чубап өтүп калгыла. Хандын кызы кааласа алма менен урушат. Тандаганын күйөө кылып алышат – деген жарлык чакырат.

Элин чакырып, чубатуудан өткөрөт. Кыздарынын колдоруна кызыл алма берип:

– Өзүңөргө жакканын тандап, күйөөбүз ушул дегиле, – дейт Эдилкан.

Элин чогултуп, чубатып өткөрө баштайт. Хандын кыздары алмаларын колго алып, карап турушат. Чоң кызы Чоюлкан өтүп бараткан бир байбачаны алма менен урат. Карап турган калыстары хан күйөө, бек күйөө дешип, ак кийизге салып, көтөрүп алышып, жасалгалуу жайга алып барышат. Хандын кызы Чоюлкан ушинтип күйөө таап алат.

Ортончу кызы Оюмкан карап туруп, керилип өтүп бараткан бир байбачаны колундагы кызыл алма менен көкүрөккө уруп калат. Муну дагы байдын уулу байбача, бектин уулу бекзаада деп, хан күйөө деп, дайындалган жасалгалуу жайына алып барышат.

Кичи кызы Кыялбү эч кимди алма менен урбас-тан, калктын баары өткөнчө тура берет. Бул күнү Кыялбүгө күйөө табылбай калат.

Эдилкан эртеси элинин баарын чубатуудан кайта өткөрсө да, Кыялбүгө күйөө табылбады. Эдилкан увазирлерин, жарчыларын чакырып:

– Калкымдан кандай адамдар келбей калды? – деп сурады.

– Эч ким калган жок – деди увазирлер, жарчылар. Бир жарчы туруп:

– Калың токой арасында көмүр өчүрүп көө болгон, бир токойго ээ болгон, эчтеке менен иши болбогон, кийими жок салбыраган, баса албай балбыраган, башы жалтырак, манжырасы куюлган кара таз калды, – дейт. Тазды алып өткөндө, кандын кызы Кыялбү колундагы кызыл алма менен урат.

– Кызым кечке карап туруп, чарчап адашып калды, – деп Эдилкан жарыялайт. Эртесинде увазирлерге аралаштырып, тазды алды жагынан өткөрөт. Кыялбү таамайлап туруп, тазды дагы колундагы кызыл алма менен урат.

Эдилкан муну дагы жаратпай коёт. Эртесинде тазды эл ортосуна коюп, чубартуудан өткөрөт. Тазды таамайлап туруп, үчүнчү жолу кызыл алма менен дагы урат.

– Башың – баш, багалчагың, кара таш, тапкан күйөөң кара таз! – деп, Эдилкандын ачуусу келет.

Эдилкан Кыялбү менен кара тазды жаман төшөнчү, жамынчы берип, ордосунан тышкары эшектер пааналап жүргөн жаман тамдын бурчуна киргизип таштайт. Муну угуп, Кыялбүнүн апасы капаланып ыйлайт.

Бул жаман жайдын бурчунда Кыялбү менен кара таз жашай баштайт. Кара таз жакшы эшек таап алып, токойдон отун ташып, базарга сатып, тез эле оңолот. Кара тазды Кыялбү жууп, тазын айыктырып, башына чач чыгат экен. Тапканына кийим алып берип, кара тазды жасап коёт.

Мен тоо кийигинин этин сагындым. Силер барып, эчки-теке атып келгиле – деп, Эдилкан бир күнү байбача күйөөлөрүн чакырып, тулпарды мингизип, ууга жиберет. Бек күйөөлөр ууга барат деген кабарды кара таз угат да, Кыялбүгө келип айтат:

– Хан атаң сени кабыл албайт. Эне жүрөгү жумшак болот. Сени көргөндө эрип кетет. Сен энеңе бар, тулпар сураба, сурасаң да бербейт. Жылкыга жетпей жүргөн, таакысы түшпөгөн сары тай бар, ошону сура – дейт.

Кыялбү барып энесине айтат:

– Мен дагы ууга байбачалардын артынан барайын, ат берсин, ат бербесе жылкыга жетпей жүргөн, таакысы түшпөгөн сары тайды берсин – деп, таз күйөөң сурап жатат де.

– Ээ, балам, ушунча элдин ичинен тапканың таз болдубу? – дейт Кыялбүнүн энеси.

– Ээ, энекебай, калың элиңдин акылдуу, эр жүрөгү болбосо, акылдуу, эр жүрөктүү, тазга тием да – деген экен.

Кыялбү даакылуу сары тайды жетелеп келип, тазга берет.

– Таз күйөөңө ат бер – деп, энеси Эдилкандан сурайт.

– Тазга ат кайда? Эшектен башкага тең эмес! – деп, Эдилкан жооп берет.

– Ээ, ханым, таздын көөнү болбосо, кыздын көөнү эмеспи.

– Ат бербесең да жылкыңдын артында жонунан даакысы түшпөй, жылкыга жетпей жүргөн сары тайыңды бер деп сурап жатат – дейт ханыша хандын маңдайына барып.

– Бул тайдын эмнесине кызыктыңыз экен? – дейт Кыялбү.

– Бул аргымак ээсин таппай жүргөн! – деп, таз күйөө жооп берди.

– Ээси сиз болот экенсиз да, – деп, Кыялбү күлгөндө, экөө күлүп калышат.

Ошентип, таз күйөө эптеп, сары тайды токуп, ноктолой чалып, минип алып кандынбайбача күйөөлөрдүн артынан жөнөп калат. Жолдо бара жатып, төрт жебеси менен жаман жааны таап алат. Таз күйөө байбача күйөөлөрдүн артынан барбай, башка тоого чыгат.

– Тыш эти супсак болсун, ич эти даамдуу болсун – деп, таз күйөө эки теке, эки эчкини атып, суу боюна сүйрөп келип, ичин жарып, ичеги-кардын, өпкө жүрөгүн, боорун, бөйрөгүн алып, ичеги-карынды жууп, тазалап, карындарына салып, Кыялбү берген куржунга салып алат.

Таз күйөө алардын эчтеке ата албай куру келишерин билип, байбача күйөөлөрдүн жолун тосуп олтурат. Байбача күйөөлөр эчтеке таба албай, тапканын ата албай, салбырашып кечинде келет. Таз күйөө отту чоң жагып, боорлордон шишкебекке сайып, бышырып жеп олтурган болот.

– Байбачалар, жолуңар кандай болду? Тапкан олжоңор мол болдубу?

– Кандай кайберендерди көрдүңөр? – деп, алар келип турганда, таз күйөө аларды карап, сурап калат.

– Биз көргөн кайберенди ата албадык. Көрүп турсаң го, куру келдик. Эми бизди шерменде кылбай, тапкан олжоңдон бергин. Баары бир жаман тайың төртөөнү көтөрүп кете албайт. Экөөнү бизге бер. Сенин каалаганыңды берелик.

– Мага эч нерсенин кереги жок. Төртөөнү тең беремин. Силерден эч нерсе албаймын. Менин шартым бар, ошого макул болсоңор болду.

– Сен эмне десең, биз макулбуз – дешет байбачалар жарыша.

– Шымыңарды шыпырып, куйругуңарды тоскула! Мен чычаланын учун кичине тийгизип коёмун – деген экен таз күйөө.

Анда байбача күйөөлөр макул болушуп, шымын шыпырып, тосуп беришет. Таз күйөө жаткан чычаланы алып, куйруктарына тийгизип-тийгизип алат. Байбача күйөөлөрсекирип-секирип кетишет. Таз күйөө берген эки теке, эки эчкини алышып, аттарына артышып, жөнөп кетишет.

Таз күйөө ичеги-карынды куржунга салып, таакы тайга минип, артынан келет. Байбача күйөөлөр мактанышып, өздөрү атып келишкенсип кийиктерин артынышып, сарайларына келип түшүшөт.

– Ичеги-карынын тазга бердик – дешет.

Байбача күйөөлөр Эдилканды канышасы менен экөө эки үйүнө чакырып меймандашат.

Эдилкан менен ханыша кийик эттерин жесе, даамы жок, топурак даамданат. Ошентип, Эдилкан эки күн эки күйөөсүнө мейман болот. Үчүнчү күнү таз күйөө чакырат. Ичеги-карындан Кыялбү тамак жасайт.

Эдилкан эшеккана жайына баргысы келбейт. Анда ханыша:

– Таздын көөнү болбосо, кыздын көөнү болбойбу! – деп, зордуктап ээрчитип алып барат.

Эшеккананын бир бурчунда жашап жаткан жеринде, тамагын жасап, хан атасы менен ханыша энесин тосуп алышат. Жасалган тамагы кийиктин ич этинен. Ичеги карын, боордон тамак ширелүү даамдуу даярдалган. Хан менен ханыша тамшанышып, таңданышып, кызыгып жеп жатканда, хан алдынан эшектин тезеги чыгат. Мындай даамдуу тамакка хан менен ханыша чала тоют болуп, арманда калышат. Бул Кыялбүнүн атайын жасаган амалы эле. Атасынын алдына атайын ойлоп, эшектин тезегин тамактын алдына көөмп койгон.

Эдилкан эшектин тезеги алдынан чыкканына ызаланат. Эртеси кызы менен таз күйөө баласын аткананын бир бурчуна көчүрөт. Таз күйөө менен кызы бул жерде дагы жакшы жашап турушат.

Күндөрдүн биринде Эдилкан байбача күйөөлөрүн ан тактысына чакырып:

– Силер ууга барып, аркар-кулжа атып келгиле. Мен аркар-кулжанын этин сагындым, – дейт.

Даярданышып, байбача күйөөлөр ууга жөнөп кетишет. Аргымак минген күйөөлөрдүн артынан, таакылуу сары тайын минип, таз күйөө дагы ууга жөнөйт. Адатындай алар бир тоого чыгышат. Таз күйөө экинчи тоого барып, эки кулжа, эки аркар атып алат.

– Ич эти даамдуу, тыш эти даамсыз болсун, – деп мурунку адатындай эле шарт кылат. Суу боюна алып келип, ичеги-карындарын жууп, даярдап, куржунга салып коюп, адатындай отту чоң жагып, боордон шишкебек жасап бышырып, жеп отурганда, эки байбачалар арып, чарчап, эчтеке таппай, тапкан текелерин дагы ата албай, капа болуп, кайгырып келишет.

Таз күйөөнүн жанына келип, аргымактан түшүшөт. Кара таз күйөө жеп олтурган шишкебегинен экиден бөртмөсүн берет. Карды ачып, алсырап келген байбачаларга шишкебек даамдуу, ширелүү болуп татыйт.

– Дагы болсо, жейт элек, – деп тамшанышат.

– А бирок башка жок.

– Ээ, байбачалар, бүгүн дагы жолуңар болбой калган бейм, же атканыңарды бекитип келдиңерби? – деп, суроо берет.

– Биз атып алсак, артынып алып келбейт белек. Биз ханга барып эмне деп айтабыз, – деп капаланып келе жатканда, сенин жолукканың жакшы болбодубу, олжондон бөлүшүп бер! – дешет.

– Мен силерден эч нерсе албайм. Менин шартымы билесиңер, – дейт кара таз. Байбачалар таздын

айтканына макул болушат. Баштагыдай эле экөөнүн куйругуна тамга басып, аркар, кулжасын аларга берет. Артынып алышып, алар жолго түшүшөт. Таз күйөө адатындай алардын артынан ээрчип, ат сарайдагы жатаканасына келет. Күйөөлөр дагы хан менен ханышаны мейман кылышат. Байбача күйөөлөрдүн кайберен этинен жасаган тамактары баштагыдан дагы даамсыз, топурак даамданат. Эдилкан менен ханыша жей албай коюшат.

Таз күйөө үчүнчү күнү Эдилкан менен ханышаны чакырат. Кыялбүнүн ичеги-карындан жасаганы даамдуу жана ширелүү болот. Эдилкан кызыгып жеп, тоёюн деп калганда, алдындагы тамактан аттын тезеги чыгып, тойбой арманда калат. Жолдо келе жатып, хан менен ханыша сүйлөшөт.

– Булардын кайберендин ич этинен жасаган тамагы даамдуу, ширелүү. Мунун тамагынын даамдуу болушу, алып келген таз күйөөдөбү, же тамак жасаган кыздабы? Ал эми кайберендин этин алып келген байбача күйөөлөрдөнбү, же тамак жасаган кыздардабы? Булардын кайберендин анык этинен жасаган тамактары даамсыз, супсак болот – дешет.

Эдилкан ойлонуп олтуруп, эртеси таз күйөө менен кызын дан сактаган кампанын бир бурчуна көчүрөт. Кыз-күйөө ошол жерде жашап, жашоосу мурункудан жакшырат. Эдилкан күндөрдүн биринде хан тактысына чакырып, байбача бекзаада күйөөлөрүн дагы ууга жиберет.

– Силер тапкан олжолордун өзүн таз күйөөгө берип, ич этин, ичеги-карындарын баарын өзүңөр алгыла – деп, күйөөлөргө айтат.

Ошондо бекзаадалардын эсине баягыда жеген шишкебектин даамдуу ширеси эстерине түшөт. Күйөөлөр бир тоого, таз күйөө экинчи тоого чыгат.

– Ич эти даамсыз болсун, анык эти даамдуу болсун, – деп, эки теке, эки кулжа атып алып, суу боюна сүйрөп түшөт.

Теке менен кулжалардын ичин жарып, ичеги-карындарын тазалап, ич этинин баарын майлары менен карындарга салып, даярдап коёт. Алардын жолу болбой келишин күтүп, жолдорун тосуп, суу боюнда олтурат. Отту чоң жагып, төш этинен шишкебек жасап бышырып, жеп олтурат. Байбача күйөөлөр алсырашып, алдары кетип, тоолорду кыдырып, учураган кийиктерди ата алышпай, салбырап өзүлөрү келишет.

– Бактыбызга сен жолдуу болупсуң, эми бизге ичеги-карын ич этин бер, – деп байбача күйөөлөр айтышат.

– Шартты орундатсаңар, сураганыңардын баарын берем, – дейт Таз күйөө.

Анда байбача күйөөлөр баса калып өлтүрүп, тартып алгылары келет. Бирок экөөнүн алы жетпесин билишет. Айтканына макул болушуп, куйруктарына үчүнчү тамганы басышат. Ичеги-карынды артынышып, аргымактарына минип, арыраак бастырып барышат да:

– Ээ, таз, кулжа-текени төртөөнү сен көтөрөсүңбү, же таакы тайың көтөрөбү? – деп, каткырып күлүшөт.

Анда кара таз төрт кулжа, текени кошоктоп, сары тайга ыргытканда, солк этпейт. Таз күйөө анын үстүнө ыргып минет. Аны көргөн байбачалар качып, таз күйөө таакылуу сары тайына теке-кулжаларды артынып, таскактатып жүрүп келет. Күйөөлөр өз-өз үйлөрүнө түшүшөт. Мурунку адатындай эле күйөөлөр кайната, кайын энесин мейманга чакырышат. Баштагыдай эле байбача күйөөлөр менен ардактуу кыздардын тамактары даамсыз, ичеги-карын даамданат. Бул тамактарды такыр жей албай коюшат.

Байбача күйөөлөрдөн кийин кайната, кайын энесин мейманга чакырышат. Таз күйөө менен жаман кыздын жасаган тамактары баштагыдан да ашкан даамдуу, ширелүү. Эдилкан чала тоюп болуп, шашы-

лып жеп жатканда чычкандын богу алдынан чыгып, тойбой арманда калат.

– Бул күйөө, кызда жашырын сыр бар. Эмне үчүн тамактары ушунча даамдуу – дешип, хан менен ханыша кан сарайына барышып, өздөрүнчө сүйлөшөт.

– Таздын көөнү болбосо, кыздын көөнү – деп, эртесинде жасалгалуу жайга көчүрүп, алып барып коёт. Таз күйөө күйөөгө даярдалган кийимдерди кийгенде, көргөндүн көөнү толгон көркөмдүү күйөө болуп калат. Жасалган ат жабдыкты даакылуу сары тайга токуганда, келишкен аргымак буудан болот. Көргөн адамдарга аргымак, буудан минип бастырса, байбачалардан артык көрүнөт.

Эдилкан муну көрүп, айран-таң калат. Ойлонуп башы айланат. «Бул кандай кубулуп жүргөн аярбы? Же ошондой эле акылман азаматпы?» – деп, муну тааный билген кызынын акылмандыгына баа берет.

Эл арасында байбача күйөөлөргө караганда артыкчылыгы артыла баштайт. Эдилкандын эркек баласы жок болот. Хан ойлонуп олтуруп, элин үчкө бөлүп, башкарууну үч күйөөсүнө берет. Күйөөлөр өз аймактарында бийликтерин жүргүзүшөт, Эдилкан кимиси кандай эл башкарат экен деп, көз салып турат. Таз күйөө деп аталган кичүү кызы Кыялбүнүн күйөөсү башкарган элде кедей-кембагалдар жоюлуп, жетим-жесирлердин абалы жакшыра баштайт. Элге сөзү өтүмдүү, айткан кеби орундуу болуп, башкарган элдин көөнүнө толот. Эл арасында ынтымак болуп, зордук, зомбулук жоголуп, томожак жакырлары оңоло баштайт.

Ал эми байбача күйөөлөр башкарган аймактарда талаш-тартыш, жаңжалдар көбөйөт. Кедей-кембагалдар күчөйт. Жетим-жесирлер оокат кыла албай, көрүнгөн жакка тентишет. Зордук, зомбулук, ууру, каракчылар эл арасында көбөйүп кетет. Алардын эл башкара албагандыгы, эл арасында биримдик жок экендигинен билинет.

Кичи кызы Кыялбүнүн күйөөсү башкарган элге айтканы алымдуу болуп, карыларга кайрымдуу болуп, жакшы-жаманды ажырата билип, алык-салыкты элдин ал-абалына карай жыйнайт. Эл арасында акыйкаттыкка, алдын ала көрөгөчтүк жактарын баалап, таз күйөөнүн таз аты калып, Алимбек атка конот. Алимбек капсынан жоо каптап кетпесин деп, элдин келечек тагдырын ойлоп, эл ичинде жоо-керлерди даярдайт.

Ал эми байбача күйөөлөр эл арасында кадыр-баркы кетип, жаңжалдар күчөп, салымдарды элге көр салуу менен элди алсыратышат. Элдин келечегин ойлошпойт. Ушундай мезгилдерде алыстан жоо келип, алсырап, даярдыгы жок жаткан элди чаап, талап, көпчүлүк элди кырып кирет. Бул элди башкарган байбача күйөөлөр элди таштап, качып кетишет. Келген жоо элди каптап, басат.

Муну уккан Алимбек жоокерлерин жыйнап, келген жоонун алдын тосуп, уруш баштайт. Бул катуу урушта Алимбек душманын жеңип, аймактан кууп чыгып, аларга кыргын салат. Келген жоонун өлгөнүнөн калганы качып, кутулуп кетет. Таз күйөө аталган Алимбек жеңишке ээ болуп, Эдилкандын аймагында, элге атагы чыгат. Калкына тынчтык курулуп, Алимбектин акылдуу баатырдыгы менен эл арасында даңкталат. Эдилкан увазирлерин, күйөөлөрүн, эл ичиндеги жакшыларын, акылман аксакалдарын чакырып, болгон окуяны баалашат.

– Элибизди жоо каптап келгенде, силер кайда кеттиңер? – деп, чоң кыздардын күйөөлөрүнөн сурайт.

Алар жер карап, үндөй алышпайт. Хандын сууруоруна жооп беришпейт.

– Силер ууга чыкканда, артыңардан ээрчип жүрүп, аткан кийигиңердин ичеги-кардын жыйнап жүргөн таз күйөө каптап кирген жоону талкалап, элди коргоп калды. А силер болсо, дайынсыз качып кеттиңер, – дейт Эдилкан.

– Таксыр ханым, булар байбачалар эмес, коркок кулдар – дейт Алимбек.

– Ууга чыкканда, кийикти булар атпастан, мен атып берип жүргөмүн. Ошондо аткан олжоңу бизге бер, биз сага кул болобуз дешип, куйруктарына тамга бастырышкан. Ишенбесеңер куйруктарын ачып карап, тамгасын көргүлө, – дейт. Муну уккан Эдилкандын Алимбекке ачуусу келип, байбачаларды кордоп жатат дегенсип, карап турган жигиттерге буйрук берет.

– Ачып карагыла, калп-чынын аныктагыла! – дейт.

Хан ордосунда карап турган жигиттер байбача күйөөлөрдү кармап көрүшүп, куйруктарында үчтөн тамгалары бар экенин айтышат.

– Эмне үчүн үчтөн тамга бар буларда? – дейт, Эдилкан Алимбекти карап.

Таксыр, улук ханым, буларды үч жолу ууга жибердиңиз. Эчтеке аталбаганда, мен аткан олжону берип, өздөрүнүн макулдугу боюнча, олжомду берген сайын тамга баскамын! – дейт, Алимбек эки колун бооруна алып, ийилип туруп.

– Ушул чынбы? – деп, Эдилкан ачууланып сураганда, башын көтөрүп жооп бере албай, баштарын ийкеп, макулдугун билгизишет.

Ушинтип байбачалардын айыбы ачылып, колдо-рунан эчтеке келбестиги билинет. Эдилкандын ачуусу келип, ордодогу алып берген жайынан айдап чыгат.

– Силер тандап тийген күйөөлөрүңөр менен кеткиле! – деп, кыздарын күйөөлөрү менен кубалап жиберет.

Эдилкан увазирлерине жардык берип, элинин баарын жыйнайт. Алимбектин баатырлыгын баалап, акылмандыгына алымсынып, келечекте элин жакшы башкара тургандыгына көзү жетет.

– Мен картайдым, – деди Эдилкан эл алдына чыгып, – кичи кызым Кыялбүнүн тандап тийген

таз эри Алимбек деп аталып, акылмандыгы, баатырлыгы аныкталып, элди жоодон коргоп алып калды. Муну силер менден жакшы билесиңер. Ошондуктан Алимбекти өз ордума хан деп жарыялап, хан тактысын беремин. Калк кадырына жетип, элин эптүүлүк менен сурайт деп мен ишенемин.

Силер эрдигин билбестен, акылсыз карып деп карабастан токойго таштагансыңар. Мен акылман баатыр экенин, азаматтыгын ажыратып баалабастан, кызымды айыптагамын. Кичи кызым Кыялбү көрөгөч, даанышман экен. Ушунча калкымын ичинен акылмандыгын аныктап, баатырлыгын байкап, таз дебестен тандап тийди. Ал эми Алимбек болсо, жылкынын ичинен жонунан таакысы түшпөй, жылкы артына жетпей, араң ээрчип жүргөн сары тайдын аргымактыгын байкап, буудандыгын аныктап, өзү көп жылкы ичинен тандап алды. Азамат эрди карып деп, журтка таштап кетпеңер. Аргымакты арык деп, жолго таштап кетпеңер, – деп айткан экен.

Алимбек Эдилкандын ордуна хан болуп, элди акыйкаттык менен сурап калат. Жетим-жесирге, карып мерен карыга, кедей менен кембагалдарга кан казынасынан жардам берип турат. Ошентип эли тынчып, байлыктары ашып, бардыгы тең жыргалдуу болуп, жашап калышат. Көпчүлүк элдин тилеги орундалат.

Алимбек хан болгондо адилдик менен эл башкаргандыгы үчүн Адил хан деп аталып калат.

ЭНЕ СҮТҮ

Илгери-илгери бир эне жашаптыр. Ал күн нуруна күндө жуунуп, таза жүргөн сулуу эне болуптур. Сууга чайынып тарангандан кийин тим эле суйкайып калчу дешет. Ошондо майда балдар аны көрүп: «Менин энем болсо, ээ?» – деп, суктанышчу экен.

Эне эрте жесир калат. Ошентсе да кайратынан жанбай жашай бериптир. Көзү өткүр, акылы да терең экен. Колунда жалгыз уулу болот. Жалгыз уулун көрбөгөн азап менен чоңойтот. Уулум десе, жүрөк оту күйүп-жанып, туу белди түндө да ашып кеткиси келет.

Уулу да жаман өспөйт. Акылы да, мүчөсү да төп келген бала болуп жетилет. Жер-Энени, Ата-Мекенди, үй-жайды, энесин сыйлаган бала болуп, боор көтөрөт.

Эненин ээгинде калы бар эле. Ал кара чачын дайыма эки өрүм кылып жүрчү. Уулу аны тээ көпчүлүктүн ичинен алыстан эле таанып, жылуу салам берчү да, айтканын жасап кирүүчү. Энеси болсо: «Балам, дүйнө деген бардык адамга бирдей тең, эстүү бол, акылдуу бол. Калыс жүр. Биз турмуштун коногубуз» – деп, чекесинен жыттап, ар ишке жумшачу. Ошондо эненин дүйнөсү түгөл болуп калар эле.

Бала эр жетти, үйлүү-жайлуу болду. Жазмыштын иши дайыма ойлогондой болот беле? Кээ бир адам гүл болуп жайнаса, кээ бир адам суу болуп чачылат эмеспи. Кызык, бу турмушта кызык көп. Эне эми гана кубанып, карегиндеги жашы кургап, өмүрдүн ызгаар суугунан кутулдум го деп жүргөн кезде катуу ооруп калат. Ооруганы мындай болот:

Бир күнү көлөкөгө көрпө төшөк салдырып коюп, жип ийрип отурган эле. Аңгыча арык чырай чоң сакал бир абышка келет. Анын оң буту жыңайлак, төшү жайдак экен. Ал элүү пайса (бир жарым килограмм) күрүч карыз сурайт, Эне анын сураганын берейин деп ордуна обдулат. Ошондо шуң деген даракка адамдай үн чыгарган жапалак үкү менен чоңдугу аңырдай кызыл көйнөк канатуу учуп келип конот да, өз ара сүйлөшө кетет:

– Карачы-карачы, тээтиги абышканы, өпкөсү көөп солуктап араң турат. Үйүндөгү баласы жаман

окшойт. Атасын көр кабак кылып, тилемчилетип коюптур. Ошого ичим бышып турат, – дейт бири.

Экинчиси:

– Тиги байбиченин баласы жакшы экен. Энесин жакшы багыптыр. Келини гана сиркеси суу көтөр-бөгөн кош кыял көрүнөт. Энеси баласын көр казып жүрүп чоңойтуптур. Ошого жараша баласы да эстүү чыгыптыр. Бирок, аны башынчүлүктөпалсам деген душманыбар. Ал душман – бою тартайган, жашы картайган оору дейт. Ошентет да, алар арыктын көк майсаң баскан кырына учуп кетет. Абышканын өтүнгөнүн берип, узатып иет да, өзү сары санаага бата баштайт.

Ошол кезде бала тамдын аркасындагы турупту жулуп, «Танда ой!» деген ырды ырдап жүргөн эле. Ошондо уулун көрүп, аны аяйт да, баягы кызыл көйнөк канаттууга кайрылып:

– Какаганга муштаган болуп балам ооруса, жырыткы тешикке күлөт болбоюмбу?! Андан көрө балам оорубай эле мен ооруюн. Жылбай калайын. Жамандын эмнеси бар, жарты тарагы бар деген атка конбоюн?! Баланын оорусун маа жиберт! – деп, өпкөсүн чаап жалынат.

Анда канаттуу:

– Айтканыңдай эле болсун. Ага кейип, кам болбо – дейт.

Асыл эне, ошентип, баласынын ордуна өзү катуу ооруйт. Өңү дандырга жапкан нандай мала кызыл тартып чыгат. Андан соң шал болот. Буту кыймылдабайт. Бүт денеси эзилип-жанчылат. Туюк оюм салган колу кашык кармаганга жарабайт.

Ошондо баягы уулу энесин көтөрүп, барбаган табыбы, жүрбөгөн жери, колдонбогон эм-дому калбайт. Бир кезде өзүн солтон санаган бала – эми абдан арыктайт. Башына соно консо, жыгылып кетчүдөй абалга жетет. Энесин көтөрүп жүрүп, талаада ач да калат. Сүйрү согондон башканы жебеген күнү да болот. Эне айыкпай

айласы кетет. Анын сүт акысынан кутулмакчы болуп, ошондо бала Ала-Тоонун ичин дагы бир аңтарып, кыдырып жөнөйт.

Теке-Уюк, Уч-Чат, Таш-Өтөк, Тогуз-Торо, Ысык-Көл өңдүү жерлерге барат. Эми түшөөр бекен деп, тоо-таштарга сыйынат. Мөңгү, сууларга жалбарат. Бак-дарактарга, күнгө да табынат. Ага болбойт. Эненин оорусу зилдеп, күчөп саруулайт. Айла кетет. Айла кетет да, дагы эле баягы сыйынганга күч чыгарат. Эми ал жолдо жолуккан койлорго да, жут белгиси болгон шамалга да жүгүнөт. Күз башында түшкөн кара булутка да, жер чаңызгытып асманга көтөрүлгөн сүрдүү куюнга да таазим кылат. Бүркүткө да, боору күрөң, куйругу ача, жону жашыл, соорусу көгүш канаттууга да жалынат, жалбарат. Бирок, айла жок, энеси айыкпайт. Эне айыкмак турсун, өңү саргылтым тартып, кайырмакка саяр эти калбай чүнчүйт.

Ошентип жүрүп бир күнү кеч киргенде чоң дайранын боюндагы жарчанын түбүнө токтошот. Ал жердеги уч жагы чуштугуй, түп жагы жоон келген сопок таштын жанына түнөмөкчү болушат. Жигит тоок көз таарды жерге жайып, үстүн жумшактайт. «Энемдин кыр аркасы буралбасын» - деп, талаадан чөп-чар жыйып келил, ага жаткырат.

Бала ары-бери жүгүрүп арыйт. Чарчайт. Ачка болот. Анан көк караган куштай, канатын кырккан таавдай делдиреп туруп калат. Бир маалда бар кайратын жыйып от жакмакчы болот. Дагы ар кай жерге жүгүрөт. Куураган чырпыктарды, чегедектерди сүйрөп келет, жыят. Ошентип, отту улуу жагат. Анан ачкасынан айласы кетип, акшак боткону, сөгөт аталаны ойлоп отура берет. Ошентипачкалыгы билинбей уйкуга жаай каалгый чөгөт. Ошол түнү энеси түш көрөт. Түшүнө төшү кызгылт куйругунун сырты кара канаттуу кирет. Ал канаттуу минтип сүйлөйт:

Бу силер өөдүк-сөөдүк жол бастыңар. Кээде ойрук, келжирек адамга жолуктуңар. Кээде сылык, ыймандуу кишилерге кезиктиңер. Анан ушул жерге келдиңер. Кишилердин бири силерди сеп алды. Таруу талкандан тамак жасап берди. Бири тамагы таягы жок немелерди үйгө киргизбе» – деп таяк менен кууду. Уулуң ошолордун баарын көтөрдү. Ар кандай азапка, ызага чыдады. Сенин уулуң – уулдун уулу экен. Силерди сыйлабаган, түшүнбөгөн кишинин күнөөсү бар. Күнөөсү барлар айыбын тартар. Баам-парасаттуу, касиеттүү эне экенсиң. Эми көзүңдү ач. Көзүңдү ачсаң, жаныңда бир тамчы жылуу суу чыгып турат. Ошондой сууну эл «жылуу суу», арашан суу», «кайнар булак», «мүрөк суу» дейт. Ошондон ич. Ал жерди казсаңар, суу чыгат. Ага колу-бутуңду сал. Ошондо ооруңан айыгасың. Алдуу, күчттүү болосуң. Бул да болсо, сен-мен деген сенексөз, сиз-биз деген сылык сөз деген сенин ак пейлиң, уулуң үчүн оор азапка бел байлаганыңдын акыбети болот.

Эне ошентип түш көрөт. Анан ойгонсо, чынында эле жардын боорунан жылжып суу чыгып туруптур. Аны көрөт да, бир топко «эмне кылсам экен?» деп ойлонуп калат. Баласынан акыл сурамакчы болуп ойготоюн дейт. Кайра аны: «Уктап эс алсынчы. Мен деп жүрүп куурады го» – деп коет. Анан эптеп оодарылып отуруп, суу чыккан жерге жетет. Ал жердин суусун чукулап кирет.

Ошол маалда бала ойгонуп кетет. Ал убак таң сүргөн убак болчу. Бала жан-жанын караса, энесинин дайны жок, көрүнбөйт. «Бул ээн талаада энем эмне болду?! Оо, турмуш, бу дагы эмне кылыгың эле?» – деп, кабак чытып, кайгырууга туруп калат. Аңгыча ар жактан энесинин үнү чыгат:.

– Оо, уулум, эмне элирейесиң? Коркпо. Кабагыңды ач. Мен мындамын. Карачы мобу суунун үстү бууланып турат, – дейт.

Бала энесин көрүп, таалайга баткандай кубана түшөт. Чуркап барып энесин жыттап, мээри канат. Колунун учундагы тырмагы сыйрылып, канагыча казат. «Энекем айыкса экен. Энем айыкса, тырмагым эмес, сөөгүм сынса да мейли!» деп, кара жанын карч уруп, жан алакетке түшүп, баягы жерди чукулап каза берет. Казган сайын «Энем – бактым, энем – таалайым, энем – нурум» – деп, бир жыгылып, бир туруп, кыл чайнап, күчөп иштейт. Колунун териси тешилет. Көзүнүн жашы куюлат. Аягында бураңдай албай да калат. Ошол кезде баягы жерден кайнаган ысык суу атып чыгат. Бала бир кишилик орунду тазалап, энесин ошол жердеги сууга салат. Бир маалда энесинин колу чыканагына, буту тизесине чейин ысыйт. Анан мемиреп уктап кетет.

Бала энесин эс алсын дейт да, кожогат термек болуп токойго барат. Токойго барып, кожогат терип кайра келатса, эки кулжа карсылдашып сүзүшүп жатат. Аны көргөн бала былк этпей: «Эми кантээр экен?» – деп, карап тура берет. Эки кулжа сүзүшүп отуруп, айланасын таптап топуракты чаңдатып, чөптөрдүн майканын чыгарып иет. Анан бир маалда саал-паал тыныккансып калат. Караса, эки кулжа мүйүзүнөн айкалышып калыптыр дейт. Ошондо бала акырын барып, бир кулжаны мүйүздөн алат. Кулжалар үркүп кетет. Үрккөн кулжалардын мүйүздөрү бири-биринен ажырайт да бирөө баланы илген бойдон алып жөнөйт. Жөнөгөндө да чарк уруп, тоо-зоону аралап, сабалап жөнөйт. Адам корккудай бир килейген үңкүргө келип токтошот. Бала ошол жерден жыгылып түшөт. Бир маалда эсин жыйып, өйдө болсо, кулжа жок. Баягы кожогатыда калбаптыр. Анан үңкүрдөн чыгып, таяк-быяктагы таштарды ары-бери караса, кулжанын бир сан эти, анан узун дөңгөч, дагы бир чокмор таяк турат.

Бала баягы жерден энесин ойлоп:

– Энем эмне болду экен? Түн кирип келатат, эми коркот го? – деп, элендеп турса, бир сүтак чымчык:

– Ай бала, энеңен коркпо. Андан көрө өзүң сак бол. Алдыгы этти бышырып же... Дөңгөчтүн башына жаздык жыгач кой да, чокморду колуңан чыгарба, – дейт. Анан учуп кетет. Бала куураган жыгач, төө тикен, чогойно, наргия, төө куйруктарды чогултуп келип, отту улуу жагат. Корго эт көөмп бышыра баштайт. Ошол кезде чачы узун үксөгөй бир неме жалама зоодон акырын түшүп келет да:

– Ай, адам, кайдан келдиң? Мен көчөт таар болсо, ошону көрөйүн деп жүрдүм эле. Сенде жокпу? – дейт. Анан түз эле баланын маңдайына келип олтурат. Бирок колунун учу менен тумшугун көргөзбөй коёт. Бала «Эн жерде жалгыз жүргөн кандай жан?» – деп чочуй баштайт. Колун, тумшугун жапканынан улам анын жез кемпирдин кызы экенин билет. Бала кордогу эттен кесип:

– Ме, эт же.

Тиги этти албайт да:

Кааласаң каарым алам. Каалабасаңда өзүңдү алам! –дейт да, токойду көздөй жылт кирип кетет.

Бала ичинен: «Мындан сактанбаса болбойт, – деп ойлойт. Анан өзүн-өзү сооротуп, тышкы кийимин дөңгөчкө жаап, карагайга чыгып кетет. Күн шолаланып, алыстан кой маарап, бээ кишенеп, баланын кулагы дуулдайт. Аша чапшайынчы деп токтоолук кылат. Бир маалда баягы жез кемпирдин кызы тапалак иттей жетип келет да:

– Соку таштай катып жаткан бала сенсиңби деп, тиги дөңгөчтү катуу чапчып, тумшугу ташка бир тиет. Ошончолук катуу чапчып, ошончолук катуу тийген экен дейт, тим-эле чеңгели да, тумшугу да дөңгөчтөн чыкпай калган имиш. Ошондо өңү саруулап турган бала карагайдан түшүп, жез кемпирди баштан ары чокмор менен чаап калыптыр:

Анда жез кемпир:

– Жемекчи элең, кокуй, жемекчи элең. Жээ, эми жедин! Болбостур аа, болбостур! шал кылып ооруткан мен болчумун. Эми болбостур!. . Сен жеңдиң! – дептир да, көзүн аңтартып жан бериптир.

Ошол маалда таң атып, баягы кулжа кайра келет. Кайра келет да.

– Сүйүнчү эле, бала, сүйүнчү! Энең айыкты. Энеңди мүрөк сууга алып келген турбайсыңбы? Мүрөк суу – ыйык суу. Ал ар ооруну айыктырат. Эми жүр тез! Энеңе алып барайын!– дейт. Ал баланын төбөсү ай, жылдызга жетип, аябай кубанат. Кубанат да кулжага минет. Анда кулжа:

– Көзүңдү жум. Төгөрөккө көз салып алаксысаң жыгыласың! – дейт. Бала көзүн жумат. Кулжа абаны жиреп кайып жөнөйт. Бир маалда ал балага:

– Келдик эми жетчү жерге. Ай, бала, көзүңдү ач! Адамсың го! Эсинди жый! Бол, ач көзүңдү, – дейт. Бала көзүн ачса, баягы адепки келген жер. Энесин караса, дагы көрүнбөйт. Бала эңгирей түшөт. Кулжага суроо берейин десе, ал көрүнбөйт. Көрсө, кайып болуп кетиптир. Аңгыча нары жактан чапкан күлүктөй чуркапкелаткан адамдын дабышы угулат. Аркасын караса – энеси. Кадимки жаш кезиндегидей чуркап алган. Энеси уулун таанып:

– Оо, балам, чын көрдүмбү же жалганбы? Деги кайда жүрөсүң, энеңди кууратып, издетип? Кагылайын, асыл балам, деги амансыңбы? Эмне кылып жүрөсүң мени беймазагасалып?.. – деп, айланып-тегеренип, жалынып кирет.

Бала да токтоно албайкөзүнөн жашыкылгырып:

– Энеке... энеке... энекебай, деги жаның аманбы? Мен аманмын. Эми көрүштүк. Муңдан арылыпсың, энекебай! Эми боздобочу? Андан көрө зарыңан арылганыңды айтчы? Ошондо энеси баласын кучактап отуруп, муну айтат:

– Айланайын уулум, мени ушунчалык азап менен көтөрүп жүрүп барбаган жериң, баспаган тооң

калбады эле. Эми минтип мүрөк суусу касиеттүү жерге алып келипсиң. Кечээ сен жаткырган жердин суусу мүрөк суу экен. Сууга жатканда эле жаным мемиреп уктап кеттим. Экинчи жолу түш көрдүм. Түшүмдө маңдайыма күн келип, колума куш конду. Күндү көрүп жайнай түштүм. Анда күн: «Эми айыктың. Сенин балаң эстүү ушунчалык убара болуп, азап чегип, сени сыйкырдуу жерге алып келиптир. Эми шооламды дайыма кубанып көрүп. Колуңдагы куш – уулуң экөөңөрдүн ырысыңар. Мен ойгонгондо силер да ойгонуп. Мен түнөгөндө силер да түнөп. Ошондо бактыңар көбөйө берет» – дейт ойгонуп кетсем, түшүм. Жанымды карасам сен жоксуң, өзүмдү ушунчалык жеңил сезип. Жөн эле жепжеңил айыкканымды айтпа, балам. Тим эле соомун. Ыракмат балам, мени ушундай ыйык жерге алып келип, мүрөктүн суусун таап бергениңгеак сүтүмдү актадың, балам! Ошентип ушинтип кайра-кайра жалынып сүйлөйт. Бир маалда баягы кулжа пайда болуп: Оо, эне-бала, алтындар. Биздикине барып конок болуп кеткиле. Алдыгы суунун көзүн ачып, чоңойтуп койгула. Оорусу бар адамдар ошол сууга келсин да, киринип айыксын! – дейт.

Бала суунун көзүн оюп, тегерегин тазалап, чуңкур кылып коюшат. Анан өздөрү кулжаны ээрчип үйүнө жөнөшөт. Кулжанын үйүнө келишип, кичине гана татынакай таптаза алтын туякта айран бар экен дейт. Кулжа ошону эне-балага берет. Алар ичип-ичип түгөтө албайт. Бир-бир ууртал тоюшат да, андан ары иче албай коюшат. Айрандан улам алар баягы жаш кездегидей таптатынакай болуп чыгышат. Ошондо кулжа:

– Эми болуптур. Жашта берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү дейт. Мындан ары дөөлөттү болгула. Мына мобу айрандан элиңерге ал баргыла. Ак ниет балдар менен, нарктуу адамдарга бергиле. Алар да жашарсын. Ал такыр түгөнбөйт! – дептир.

Ошентип акылдуу бала энесин көтөрүп жүрүп мүрөк сууга айыктырып, анан элине да чоң жардамын тийгизиптир.

ЭР ТӨШТҮК

(үзүндү)

I

Эламан эрте туруп, аттарды сугарып турса, сууда бир өпкө агып келе жатат. Өпкөнү укурук менен сайгыласа токтобойт, түшө калып колу менен кармаса, өпкө жети баштуу желмогуз кемпир болуп, абышканы көтөрүп уруп, көөдөнүнө минип алып желе баштайт. Ошондо Эламан кемпирге жалынып: «үңкүр толгон пулум бар, короо толгон коюм бар, өрүш толгон жылкым бар, жайыт толгон төөм менен уюм бар, баарын сага берейин, жанымды кой!» – деп жалынат.

– Сен өлгөндө үңкүр толо пулуң, короо толгон коюң, өрүш толгон жылкың меники эмей, кимдики, – деп ыгырып-ыгырып алганда, чалдын оозунан буурдак-буурдак кан кетти, Эламандан ал кетти.

– Көчүрүп келе жаткан тогуз келиним бар, баарын берейин, жанымды кой, – деди. Кемпир ага дагы болбоду эле Эламан: «Сегиз уулум бар, баарын берейин, жанымды кой!» – деди, кемпир ага да болбой, ыгырып-ыгырып алды. Ошондо Эламан ыйлап туруп мындай деди:

Тогуз уулдун кенжеси,
Бир кудайдын пендеси,
Төштүгүмдү берейин.

Жез кемпир Эламанды коё берип:

– Бая эле ошентпейсиңби, Төштүктү мага кандайча кылып бересиң? – деп сурады. Эламан: «Төштүк төрөлгөндө өзү менен бирге энесинин курсагынан түшкөн болот өгөө бар, эртең көч жөнөгөндө өгөөнү

түп тулганын түбүнө сайып кетем. Аны издеп Төштүк келет, ошондо кармап ал», – деди.

II

Төштүк Чалкуйрукту минип, журтта калган өгөөнү көздөй жөнөдү. Ана-мына дегенче, ачып көздү жумгуча журтка жакындап калды. Ошондо адамдан эстүү Чалкуйрук адамча сүйлөп:

«Түп тулганын түбүндө бир кемпир ийик ийрип олтурат. Мен ооз жарма үйрөнбөгөн тай болоюн, сен алты жашар бала болгун. Желмогуз кемпирге барганда: «Ассалоом алейкум эне киши!» – де. Кемпир: «Алейкима ассалоом алеки бала киши. Ата балам, саламың болбосо саргартаар элем» – дейт. «Ата, энеке, алигиң болбосо алсыратаар элем» – деп сен айт. «Энеке, мына бу өгөөнү алып берчи, мингеним ооз жарма ылоо тай эле, түшсөм мине албайм, минсем түшө албайм» – де. Кемпир: «Олтурса туралбаган, турсам олтура албаган бир кемпир элем, өзүң түшүп ала кой» – дейт. Ошондо мен боз коёндон жапыз болоюн, сен боз куштан илгир бол, кемпирдин жети башын ыргыта чаап, өгөөнү илип алсаң бизге кудай бергени, ала албасаң, бизди кудай урганы, Чалкуйрук үйрүң, сен үйүңдү көрбөйсүң» – дейт.

Төштүк кемпирдин жанына барып, айтышып туруп алты башын кылыч менен кыя чапты. Кемпир качып берди. Төштүк артынан кубалап калды. Аттын дүбүртүнөн улам тоо жарылып, көл болду. Тоодой таштар убаланып, кумга айланды, аңгыча кара жер как жарылып, кемпир жер астына кирип кетти. Төштүк кууп артынан кошо кирди.

III

Жер үстүндө киндиги темир, тырмагы жез Чоюнкулак аттуу алп жашаган экен. Ал адам ат-

тууга тынчтык бербей, кордук көрсөткөндөн кийин бүткүл адам баласы чогулуп кармап келип, терең орго салыптыр. Чоюнкулак Төштүктүн дабышын угуп: «Мени чыгарып ал» – деп жалынып-жалбарат. Төштүктүн аялы: «Муну чыгарба, акыр түбү өзүңө зыян кылат», – дейт. «Мунун колуна эмне жамандык келмек эле», – деп Төштүк ордон чыгарып алды.

Ал тоого чыгып, тоо кийигин кырып, ойго түшүп, ой кийигин шишкебектеп бүт жеди. Тоо суусу менен оозун чайкады, дайра суусун соолто соруп, суусунун кандырды. Ошентип Чоюнкулак алп Төштүктүн атын токуп, отунун алып, отун жагып бир топко жүрүп калды.

Бир күнү Төштүк адатынча Чоюнкулак Чалкуйрукту токуп берүүнү айтты. Анда Чоюнкулак: «Төштүктүн атын Чоюнкулак токуйбу, Чоюнкулактын атын Төштүк токуйбу?» – деп Төштүк менен кармаша кетет. Экөөнүн алышкан жери айры жар болду, сүрүшкөн жери сүйрү жар болду. Акыры Төштүк көтөрүп уруп, башын таш менен жанча турган болгондо, Чоюнкулак: «Мен каруу-күчүм барбы?» – деп сизге эркеледим эле, өлтүрбөңүз деп жалынып-жалбарганынан өлтүрбөй коё берди.

Чоюнкулак Төштүктүн атын токуп, ошол арада ой кийигин ойдон кырып, кыр кийигин кырдан терип, дагы бир топко жүрдү. Күндөрдүн бир күнү Төштүк ат токууну айтты эле, Чоюнкулак: «Катындын атын минген кул, катындын тонун кийген кул» – деп ат токуудан баш тартты. Экөө дагы кармаша кетти, кармаш бир аптага созулду. Төштүктүн алы кетип алдырап, шайы кетип шалдырап турду. Акыры бардык күчүн жыйнап туруп, Чоюнкулакты көтөрүп уруп, таш менен башын талкалап өлтүрдү да, андан ары жол тартты.

ЭР ЭШИМ

Түгөлбай жылкысы сексен миңге жеткен чоң бай болот. Ушул жылкысы баягы Соңкөл, тыягы Суусамырга батпай калганда малынын бир тобун алып, эч кимден уруксатсыз

Чаткалга барат. Ошол кезде Таласты Эр Эшим бийлеп турган. Жердин ээси ушул киши менен макул болбой, ошонун жерине конуп калат.

Бир ай өтөт, жайлоону жей берет. Эр Эшимге жигиттери:

– Силер менен акылдашпай Талас менен Чаткалдын жерин жеп койду. Сиз менен бир ооз акылдашты беле? – деп айтып барат.

– Жок, мага айткан эмес, жылкысына тийип, келип жей бергиле. Тажаганда көчүп кетет, – дейт.

Эр Эшимдин жигиттери отуз-кырктый жылкысын айдап келип сатып, айылга бөлүп берет.

Түгөлбай айтат:

– Эр Эшим менен макулдаштың беле? Жылкыларыңдын баарын айдап кетип союп, өзүбүздү токмоктоп жатат. Кийин бизге төлөтүп, шорубузду катырба, – дейт.

Анда Түгөлбай айтат:

– Байды өөнөп жеп турган жакшы, жылкыны мен силерге төлөтпөйм, – дейт. Жылкычылар кайта малына барса, Эр Эшимдин жылкычылары келип, жыйырмадай жылкысын бөлүп кетет. Эр Эшимдин жылкычыларынан:

– Ой, баш-аягы канча жылкы алдыңар? – дейт.

– Элүү эле жылкы жок кылдык. Таласты бийлеген Эр Эшим:

– Бу кандай бай? Же бир жеткен акылдуу бай, же бир айбан. Менин жигиттерим элүүдөй жылкысын жок кылса унчукпаса, муну толуктап текшерүү үчүн

барып көрөлү, – деп акылдуу кишилеринен жүздөй кишини чакырат.

Чакырган жүз киши менен барып:

– Мен Кулжадагы калмакка казат кылып, бирде жеңилип, бирде жеңип, тулпар атым жок болуп ат жагынан начарлап жүрөм. Ушунча көп жылкыдан тулпар кантип чыкпасын. Акылсыз болсо чаап алайын, акылдуу болсо достошуп кайтайын! – деп, Санчы-сынчыны ээрчитип алат.

Жүз киши Түгөлбайдыкына түшөт. Санчы-сынчы менен жолдон көп жылкыны аралап, тулпар карап барат. Көп жылкынын ичинен тулпар табылбайт. Желенин жанына барышса, кулагы кере карыш, даакысы түшпөгөн, жабыктырып минип жүргөн, жашы быштыдан азый чыкма бир кула ат жатат.

Санчы-сынчы туруп:

– Мына, издеген жогуң табылды, тулпар ушул. Ээси берсе, чарчабай турган нукура тулпар казаттын аты. Ээси бербес бекен, достошсоң да, касташсаң да ушуну ал! – дейт.

Эр Эшим Санчы-сынчыны ээрчитип алып, Түгөлбайдыкына барып түшөт. Түгөлбай Эр Эшимди барктап, бээ союп, кымыздан арак тартып, көк бөрү кылып, оюн-тамаша менен жети күнү коноктойт.

Ошондо Түгөлбай тийип кеткен элүү жылкыны Эр Эшимге кеп кылбайт.

«Муну менен дос болчу пейили кенен киши экен – деп, Эр Эшимдин Түгөлбай сынына толуп, достошуп кетейин», – деп ойлоду.

Жети күн өтүп коноктоп, жөнөмөк болду. Жүзүнө жүз ат алып келип мингизди. Эр Эшим атын албай койду.

Түгөлбай, бул атыңды минбеймин. Сөзүм бар, угуп тур! Биринчиси, менин жерим Таласты уруксатсыз келип жеп жатасың. Экинчиси, элүү жылкыңды жигиттериме тийдирип, жок кылганыма унчукканың жок, көңүлүмө жактың. Мен сени акылсыз бай

болсоң чаап алайын, акыл-эстүү бай болсо достошоюн деп келгем. Сыныма толдуң. Бүгүндөн баштап сен менен досмун. Берген атыңды минбей койдум. Эми бир нерсе сурайын, ошону бер.

– Макул, айтыңыз, берейин, – дейт Түгөлбай.

– Мынабу желенин жанында жабыктырып минип жүргөн, даакысы түшпөгөн, кулагы кере карыш кула ат жатат, мага ошону бер, – деди.

– Олда, кара оозуңа кан толгур, эч ким билбейт эле, муну ким айтты! Жылкыны сууга айдаганымда өзүм минип, ушунун үнүн укканда Суусамыр, Соңкөлдөгү жылкылар чуркурап сууга кирүүчү эле. Эч кимге айтпай, арыгыраак кылып, өзүм жабыктырып минип жүрдүм эле, анткени жаңы асыйга толо элек, жаш эле.

– Менин жанымдагы – Санчы-сынчы. Ушуга сынаттым, достоштук, берер болсоң ушул атыңды бергин. Калмактар менен экинчи казатка кирип, өчүмдү алайын.

– Болбостур, досум, берейин. Башын бере албаймын, күчүн берейин. Быйылча бак, бир жылдан кийин калмагыңа бара бер. Жоонду жеңип келгенден кийин, атымды өзүмө тапшыр.

– Макул, – деп коноктор узап, үйүнө кетишти.

Үйүнө келип, атты түлөтүп, айда күчүнө келтирип бир жыл бакты. Ары-бери минип көрүп, анык тулпар экендигине көзүжетип, сынына толот. Эр Эшим Ташкендеги катагандын хан Турсунга барып:

– Ат жагынан камсызмын, тулпар таап алдым. Жоо жарагы, азыгы менен эки миң аскер бер, быйыл жазда төрт миң аскер менен Кулжадагы калмакка казатка чыгайын. Мен келгенче өз элимди сизге өткөрүп беремин, жоого алдырбай, алык-салыкты өзүң багып тургун, – деп, хан Турсунду ээрчитип келип, элин өткөрүп берет. Күткөн убакты жетип, жер карарганда Эр Эшим төрт миң аскер, азыгы, жоо-жарагы менен Кулжаны көздөй бет алат. Ошол кезде Түгөлбай угат дагы:

– Бери келгилечи! – деп жигиттерин, малчыларын чакырып: – Эр Эшим төрт миң аскер менен Кулжадагы калмакка казатка жөнөп жатыптыр. Бириң жакшы аттан тандап минип, Эр Эшимди аскери менен калмакка барып, ал тааныбайт, кошо жүрө берип, калмакты чапкан баатырлыгын, кер аттын керекке жараган тулпарлыгын билип кел. Кимиң барасың? – деди.

Ошондо жылкычылардын аксакалы, жашы алтымышка барган, бир жылкычы он сегиз асый болгон кайкы кара бээни көрсөтүп:

– Мен ушуну минип барам, – дейт. Анда Түгөлбай:

Жакшы аттардан минип келсең боло, картаң бээ кантип жарасын, жер алыс болсо. Жылкычы Ысмайыл туруп:

– Бай, мунун кеби бар, угуп тур. Бул бээ менин колумда туулган. Сиз Эр Эшимге берген Кула тулпардын энеси. Эртең менен жылкыны көрөйүн деп барсам, жаңы тууптур, тыягына үч аттап, быягына үч аттап, ойноп турган экен. Тулпар экендигин кулун кезинде билгем. Ошондон кийин бул бээ тууган жок. Дайыма минип жүрөм, мага сыр дана.

Кара бээни минип алып, Эр Эшимдин колуна кошулуп кетти.

Эр Эшим төрт миң аскери менен нечен күн, нечен түн жүрүп олтуруп, калмакка жетип, казатка кирип, бир ай бою согушуп жатып калмакты жеңип, сурак кылып, бир жыл турат. Экинчи жылга айланганда:

– Эл-журтту барып көрүп келели, – деп, тийиштүү кишилерин таштап, Эр Эшим калмактын дүр-дүнүйөсүнөн эки миң төөгө артып, Ысыккөлдүн күңгөй жагы менен жөнөйт. Ысыккөлдүн күңгөйү менен жүрүп олтуруп, Торайгырга келип токтоп, аскерлерин:

– Ушу жерге эс алып тургула, Таластан күнүн кабар алып келем, эртең менен эрте чыгалы, кимиң мага кошуласың? – дейт.

– Мен барам, мен барам, – деп атына ишенген тогузу чыгат. Таң атканда жөнөйт, артын карабайт. Кеч бешим ченде

Таластын бөксөсүнө жетип, дүрбү салып карап турса, кыбыраган эл жок.

Атты отко коюп, карап турса, тогуз жолдошу да көрүнбөйт. Бирин-серин эл, мал жүрөт. Арт жагын караса, Торайгыр жактан бир бүлбүлдөгөн караан жакындап келип салам берет:

– Ой, сен кимсиң? – дейт Эр Эшим.

– Мен Түгөлбайдын жылкычысымын. Минген бээм сиз минген тулпардын энеси. Түгөлбай сиздин эрдигиңизди, кер аттын жоого жараган тулпарлыгын билип келип бергин деп жоого кошкон Ысмайыл деген жылкычымын, менден башка сегиз жолдошумдун аты жинигип өлүп, жолдо жатат, кай бирлери кайта кетти.

Кара бээченди ээрчитип алып:

– Элди жоо чапкан го, Таластын түзүнө барып, элди көрөлү, – деп, ар кай жерди кыдырып көрсө, бирин-серин аксак-тескек кары-картаңдар калган, башка мал дагы, жан дагы жок. Эр Эшим кары-картаңдардан:

– Бул элди жоо чапканбы? Эмне болгон? – деп сурады. Анда кары кишилер:

– Балам, катагандын хан Турсун, хан Турсунду ант урсун! Экөөң акыректик дос элең, сен калмакка кеткенде: «Жоого уурдатпа, бөрүгө алдырба», – деп, хан Турсунга өткөрүп берип кеттиң эле.

Анык жоо – хан Турсун өзү болду. Кичи аялыңды өзү аялдыкка алып, улуу аялың менен жалгыз балаңды кой-козу бактырып малай кылган.

Элдин баарын Таластан көчүрүп, Ысыккөлдүн тескейиндеги Барскоон деген жерге барып чеп кармап, ошо жерде жашап турат.

Эр Эшим угуп түн ичинде акыл кылат. «Кан Турсун менен чабышып калсам кошулбасын», –

деп, хан Турсундун эки миң аскерин миң төөдөгү-жүгү менен:

– Силерге убал болду, бара бергиле! – деп кетирет.

Аны кетиргенден үч күндөн кийин «эми ыраактадың го» деп, өзүнүн эки миң аскерин алып, Ысык-Көлдүн күңгөйүнөн сөөк-тамыр уулап кетели деп, Талдысуу менен түн ичинде жөнөп, Барскоонго жакын жерге келип, тоо багытына аскерлерди катып коёт.

Эки мыкты жигитти ээрчитип, жаман кийим кийинип алып, көрүнгөн кишиден:

Досум ушул жерге кан болуптур – деп, түн ичинде кан Турсунду издеп жөнөйт. Түн ичинде бекбекейлеп жаткан айылга кездешет.

Бекбекейлеп бир аял:

Катагандын кан Турсун,

Кан Турсунду ант урсун.

Бекбекей!.. – деп, короо кайтарып жатат.

Эр Эшим калмакка кеткенде,

Элди сага өткөрүп бергенде,

Кылаарың ушу беле!

Кичи аялын алып алдың,

Улуу аялы менен уулум экөөбүздү

Малай кылып,

Кой-козу кайтаргып салдың!

Ой бекбекей – деп арман кылып коет

бир аял.

Баягы өз аялы экенин таанып, Эр Эшим атты жигиттерине карматып коюп, акырын артынан басып барып, бекбекейлеп жаткан аялдын оозун баса калып сүйрөйт. Анда аял:

– Койчу, уйчу уул, тамашанды – деп тырышат.

– Бас, бас, менмин! – деп, Эр Эшим сүйрөп талаага барышып, кучакташып ыйлашып, таанышып бүткөндөн кийин Эр Эшим:

– Бул окуяны айтчы, кандай толкун болуп кетти? – деп, аялынан сөз сурайт. Сен кеткенден кийин бир жыл элди өзүнүн элиндей көрүп, жакшы башкарып

турду. Экинчи жылга аяк басканда кичи аялыңды алып, элдин баарын мал-салы менен көчүрүп, Барскоонду чеп кылып, өзү чептин ичинде, кайтарган аскери бар, мени болсо койчу кылып, күндүз кой, түн ичинде короо кайтарам, уулуңду козучу кылып койгон, – деди.

– Эми кандай кылганда аламын, чепти? Анда улуу аялы айтты:

– Миң төөдөгү зеринди алып, эки миң аскеринди жарагы менен төөгө артып, Кашкардан келе жаткан соодагер элем, миң төөдө шайы, түрлүү дүнүйөм бар, ушу жерге хан Турсун деген хан болуптур, адилет хан деп угуп, ошо кишиге белек-бечкек бере кетелик деп кайрылдык жана тааныш жерибиз жок эле, сарайына бир түнөп кетсек дедик эле деп, сарайды кайтарган кароолчудан уруксат сурагын, кароолчу барат да кан Турсунга айтат. Кан Турсун: – Кайдагы неме, түнөтпө, – деп тил албайт. Бирок катының кызыл жандуу эле.

Ботом, өзү келип жаткан дүнүйөдөн алып калбаганыбыз кандай?! Бир түнөп кетсе эмне болот эле, – деп, кан Турсунду тил алдырат. Анан кароолчулар ачып берет. Сарайга киргенден кийин өзүң билбейсиңби? – деп аялы үйрөттү.

Кан Турсундун аялынын айтуусу менен кароолчулар ачып берди.

Короого миң төөнү киргизип, чөгөрүп бүтөөрү менен төрт кароолчусун муунтуп өлтүрүп, кийимин аскерлерине кийгизип, аскерлерин жабылтып коё берди. Чептин ичин бүт ээлеп, түн ичинде колуна өткөздү. Бирок кан Турсун чоюндан салдырган тамынан чыкпай, кырк күн жатып алды.

Айласы кеткенден кийин улуу аялына келип:

– Муну кандайча кылып аламын? – деп, улуу аялынан сыр сурады эле, төмөнкү акылды айтты:

– Ушундан үч чакырым жерде суу келип жаткан түтүк бар. Мени ээрчитип бар, ошону бекитсек кол-

го түшөт, – деди. Аялын ээрчитип барып, түтүктү таап, сууну келтирбей бекитип, сарайга кайра келип, багынбай дагы кырк күн атышып суу түгөнгөндө чыгып берди.

Кан Турсунду аркандан бутуна байлап сүйрөтүп өлтүрүп, кылмышын элге түшүндүрүп, элди жай-жайына таратып, бир кызы бар экен, аны туткунга түшүрүп алып, Таласка келет. Кан Турсундун элин өз жериңерге баргыла десе, калыс экенсиз деп, көпчүлүгү Ташкенге барбай, Эр Эшимдин жеринде калат.

Кара бээчен Түгөлбайга барып, көргөн-билгенин, Эшимдин эрдигин ат менен эрезеге жеткенин айтып түшүндүрдү.

Эр Эшимдин баатырдыгына, атынын тулпарлыгына ыраазы болуп:

– Шарп куланы алып кел. Эки жыл минди, жоосун жеңди, мүдөөсүн аткарды – деп, эки жигитин Эр Эшимге жиберди. Эки жигит баргандан кийин, Эр Эшим шарп куланы бергиси келбей:

– Шарп кула жоор, кырчаңгы, арык болуп калды. Бир жыл багып, семиз кылып келерки жылы берейин, Түгөлбайга алып барып бергин, – деп, төө баштаган үч тогуз мал берип, Түгөлбайга жөнөтөт.

Келерки жылы жазында мөөнөтү бүткөндө:

– Алып кел, атты! – деп уулун жиберди. Атка кызыгып калган Эр Эшим, кан Турсундун кызын тартуу кылды.

Түгөлбай токол кылып алсын, кан Турсундун кызы. Эми чынымды айтайын атты жанымдай көрүп калдым. Менден кер атты ажыратпа – деп, дагы эки тогуз мал кошуп, досуна кат жазды. Келгенден кийин Түгөлбай жетине албай, кемпирдин үстүнө токол кылып алайын деп, көк бөрү тарттырып, той баштап, нике кыйып ала турган болду. Ошондо кыз Түгөлбайдын аялын:

– Бурул апа, бери келчи? – деп чакырып чыкты.

– Бу Түгөлбай кандай эси жок киши, апа, мен колго түшкөн кандын кызымын. Эр Эшим бир ку-

нуна мени берип олтурат. Ээн талаада үч күн жол жүрүп келдик. Бойдок уулуң менин жанымды коёбу? – деди.

– А, абышка, бери кел, сен албай жерге кир! Уулуң жолдо бейбаштык кылып коюптур. Эми уулуңа алып берели – деп кайра жүгүрөт.

– Мен карыган абышка болсом, мага ылайык келбей калды, – деп, кайра той берип, улуна алып берген экен.

Жумгалдык катаган кан Турсундун ушул кызынан экен.

ЭТИРМАТ ДӨӨ

Илгери-илгери Гаршас деген хандын жападан жалгыз уулу болуптур. Күндөрдүн биринде хандын уулу уудан келатып, бир үңкүрдүн эшигинен кийик көрөт. Антип-минтип аткыча кийик качып, үңкүрүнө кирип кетет. Жакындап барса, үңкүрдүн ичинде айдай сулуу кыз турат. Жигит салам айтпай эле кыздан жанагы кийиктин кайда кеткендигин сурайт.

– Ошол мен да! – деп, кыз кийикке айланып, качып жөнөйт.

Ойду ой дебей, тоону тоо дебей, суулар кечип, жигит кийикти кууп кете берет. Акыры эчен убак куугандан кийин кийик кандын ордосунан алыс жердеги атайын курулган чебине ашып түшүп кетет. Чептин бийиктиги сегиз кез, жигит кире албай туруп калат. Арттан келген жигиттер дароо эле чепти ороп алышат. Бул жөнүндө канга да кабар жетип, бүт элин жыйнап келет да, кармоого буйрук берип:

– Кийикти эч кетирбей кармагыла, эгер кимде-кимдин башынан аттап качып кетсе, ошонун башы алынат.

Эл жакындап келгенде кийик Этирмат деген дөөнүн башынан аша секирип, качып жөнөйт. Кийикке кошулуп Этирмат да качат. Артынан хандын

желдеттери кууп жөнөйт. Куугун эчен күн, эчен айга созулат. Бир күнү качкандын алдынан чубалжыган кербен жолугат. Алдында топ-топ атчандар болот. Бул бир кандын уулу болгон экен. Этирмат жетип, ханзаданы айлана качат. Аңгыча куугун да жетип келет. Ханзада эмне себептен булардын минтип жүргөнүн сурайт.

– Эгерде, – дейт Этирмат болгон окуяны айтып, – мени өлтүрбөсө, ошол кызды табышты билет элем, мени эптеп алып калыңыз, таксыр, – деп жалынат.

Ошондо жаш ханзада куугундун башчысына:

– Менин кербенимди, бүтүн алтын-күмүш байлыгын ал, бул дөөнү мага бер, ханга өлтүрдүк деп айтып баргыла, – деп, сөз салат.

Куугунчулар макул көрүшөт. Ошентип, Этирмат ханзада менен калат. Ошондо Этирмат дөө ханзададан не жүргөнүн, эмне иш менен кербен тартып келатканын, дөөнүн кандай кереги тиерин сурайт.

Анда ханзада Чынмагын деген шаарда дүйнөдөгү эң сулуу кыз барлыгын, ошол кызга үч жылдан бери жол жүрүп келаткандыгын айтат.

– Өкүнүч! – деп, кейип жиберет дөө. Сен эң кыйын нерсеге баш коюпсуң. Ал кызга жетиш деген жокко эсе нерсе. Антсе да мени өлүмдөн алып калдың. Мен гана эмес, эчендеген дөөнүн пулун төлөп койдун окшойт. Эми сен үчүн өлгүчө бар күчүмдү жумшап көрөйүн. Эми мага кырк күн мөөнөт бер, кырк күн уктоого тийишмин. Андан кийин кырк күнү-түнү жолго түшүп издейм – дейт.

Ошентип, дөө бир үңкүргө барып, катуу уйкуга кирип кетет. Ханзада кырк күнгө чейин анын жанынан кетпей, жан багат. Кырк бир күн дегенде дөө оор үшкүрүп тура келет. Туруп ханзаданын кырк күндө чогулткан эт-оокатын дароо эле жеп коёт.

– Эми жолго чыгам, кырк күн мени күт, эгер андан кечиксем, кете берсең болот, анда менин өлгөнүм – деп, дөө тоюп, жигитке кайрылып жолго түшөт.

Чынмагын хандыгын көптөгөн тоскоолдор тосуп турчу экен. Этирмат көп күн жүрүп, биринчи көпүрөгө туш болот. Көпүрөнүн ар бирин бештен сакчылар кайтарчу экен. Көпүрөнүн үстүндө теңгедей жер калбай коңгуроо илинип коюлуптур. Эгер бир коңгуроо шыңгыраса, бүт хандыкка угулчу экен. Этирмат кубулуп балага айланат да, оозуна суу ууртап, эч кимге көрүнбөй коңгуроолордун ичине суу бүркө берет. Акыры коңгуроолор толгондон кийин чымынга айланып учуп өтүп кетет.

Андан ары барса, кырк чал жол карап отурган болот. Этирмат дароо кайырчыга айланып, алыстан сайрап барат. Аларга салам айтат. Алар Этирматтан кайдан келгендигин сурайт. Этирмат дубана Мажуруп деп өзүн тааныштырат. Ушул жактан экен, тириликтин айынан мында келгенин кабарлайт.

– Муну өлтүрүш керек, бул бир Чынмагынга өтөм деген аяр болуу керек – дейт бир кары. Кечинде кесел болуп окустап калат.

– Кой, бул жаман кесел го, алыс тоого алып барып таштайт. Этирмат андан ары жолго түшөт. Андан ары жолдо кырк кыз жолугат. Кыздарга жаман кийим кийинген жетим кыз болуп көрүнөт. Кыздар аны түртүшүп, кандай неме деп жийиркенишет.

– Койгула, от жаккыч болсун! – дейт кыздардын бири.

Кыз от жагып, суу ташып калат. Акырындап кыздарга аралашып, ар кандай оюндарды уюштурат. Дүмпүлдөк, селкинчекти көрсөтөт. Кыздар Этирматка үйүр ала башташат. Кыз көз таңмай, өзүн өзү байламай оюндарын үйрөтөт. Бир күнү кыздардын баарын өздөрүн өзүнө байлатып таштап, андан ары жөнөйт.

Дагы жол жүрүп, кырк жигит тоскон жолго туш болот.

Аларга жаман кийинген жетим бала болуп көрүнөт.

– Ата-энем өлүп, жетим калдым. Эптеп жанымды алып калгыла, ат баккыч болоюн – дейт аларга. Жигиттер ыргылжың болуп, акыры макул болушат. Жигиттер күндө байге чабышып, көк бөрү тартышчу экен. Байгеде Этирматкимдин атын бакса эле, ошол биринчи чыга берет. Ошентип, Этирмат сыйга бөлөнүп, кадыры ашат. Дөө жигиттердин аттарынын бардыгын ээликме кылып таптайт. Бир күнү байгеде кырк жигиттин аттары бүтүн ээлигип, жигиттерди дайынсыз ала качып кетет.

Этирмат андан ары жүрүп олтурат. Эми алдынан кырк кабанаак ит чыгат. Дөө жигиттерде жүргөндө сөөктөрдү жыйнай берген экен. Иттерге сөөктөрдү ыргытат. Андан ары өтүп жолго түшөт.

Акырында барса учу асманга жеткен чынар теректин түбүндө жети баштуу ажыдаар кайтарып турат. Ошол теректин башында алтын капаста кыз отурат. Алтын капасты Семурук карап кайтарат. Этирматтын айласы кетип, муну ойлоп табат. Бир оонап, он беш баштуу ажыдаарга айланат. Муну көргөн жети баштуу ажыдаар: «Бизди алмаштырууга кан жиберген экен» – деп, баштарын ийип, таазим кылып, чынарды таштап кетет. Этирмат дароо кушка айланып, чынардын башына чыгаарда Семурук дөө көрүп калат. Этирмат өзүнө келип, Семурук дөө менен кармаша кетет. Ошондо Этирмат:

– Семурук, сен да колго түшкөн байкушсуң, ушул бир кызды кайтарып отурганыңда не пайда. Сенин да урук–туугандарың бар. Андан көрө кызды ханзадага алып барып берип, Көйкапка кетели – деп ийге келтирет.

Ошондо Этирмат санаса, чыкканга отуз тогуз күн болгон экен. Алар ошентип кызды капасы менен алып учуп жөнөшөт.

Үч күн дегенде үңкүргө учуп жетишет. Семурук дөө адам көрсө эле жутуп жиберчү экен. Этирмат балдарды ага көрсөтпөй Семурукка жооп берет. Семурук сүйүнүп учуп кетет.

Жигит түңүлүп калган экен. Этирматты көрүп, аябай сүйүнөт. Ошондо дөө мындай дейт:

– Силер, эми бара бергиле, мен кырк күн уктаймын. Кырк күндөн кийин артыңардан жетип барам. Кырк күнгө чейин ушул иттин артынан калбагыла – деп бир ит берет.

– Кырк күндөн кийин силерди өзүм жеткирбесем, жолдо кыздын атасы ар кандай тосмолорду койгон, андан өтө албайсыңар. Иттен адашпагыла – деп кайта-кайта тапшырат.

Кыз-жигит жолдо чатыраш ойноп баратышып, бир күнү алаксып иттен адашып калышат. Андан жүрүп олтуруп, түндө бир эски сарайга туш болушат. Кайра тартууну ойлонот, бирок арткы жолду да билбей коюшат. Аңгыча сарайдан бир адам чыга калат.

– Ээ, бизге мындай жемиш, даяр болобу! – деген үн чыгат сарай тараптан. Короосунан караан чыга калып эле, жигитти кармап колтуктап, сарайга кийрип кетет. Сүйүнгөнүнөн тиги кызды байкабай калат. Кыз бадалга кире качат. Көрсө, ал жерде жети бир тууган дөө жашачу экен. Жигитти чоң жыгач челекке туздалган сууга салып коёт.

Эми сөз ит жөнүндө болот, ит артына карабай жүрүп баратып, суусап жол боюна отура калса, артында тигилер жок. Ошол жерден адашканын билип, артка Этирматка карай чуркайт. Этирматка жетип, ары жагынан, бери жагынан булкат, дөө ойгонбойт. Акыры оң бутунун балтыр этин жулуп алат. Ошондо дөө чочуп кетип ойгонот да, дароо иштин жайын түшүнөт. Ошол замат учуп жөнөйт. Этирмат баягы сарайга жетип:

– Сүйлөш! – деп бакырат.

– Сүйлөй тур! – деген сарайдан сөз чыгат.

Аңгыча дөөлөрдүн бири чыгат. Сүйүнгөн дөө Этирматты да кармап кирем дегенде, Этирмат тигинин башын жулуп ыргытат. Ошентип, алты жолу ыргытып, кыйкырып алтоону тең жайлайт.

– Сүйлөш! – деп, жетинчи жолу бар үнүнчө кыйкырат. «Сүйлөй тур» деген үндөн тоолор көчүп, жер жарылат.

– Ким! – деп, кыйкырат сарайдагы дөө.

Этирмат атын айтат. Жетинчиси ошондо жүгүрүп чыккан экен. Ошондо экөө алыша кетет. Кыз да жетип келет. Эки дөө эчен күн алышкандан кийин Этирматтын алы кете баштайт. Ошондо кыз теке чылбырын тиги дөөнүн бутуна ороп, атка байлап, бутун тартып жөнөйт. Жетинчисин ушинтип өлтүрүшөт.

Сарайга киришсе, жигит өлүм алдында жаткан болот. Дароо сууруп алышып, таза сууга салышат. Жигит үч күндө араң эсине келет.

– Бул канча адамдын башын жеген суу! – деп, Этирмат жыгач челекти чаап сындырат. Ошентип, үчөө ошол жерге көпкө жашап калышат. Ханзада менен дөө күндө уугачыгып жүрүшөт. Ар дайым дөө кетээрде кыздан сарайдын бир эшигин эч ачпоону сурап жүрөт.

Күндөрдүн биринде, кыз кир жууп отуруп, оюна сарайдын бир эшиги түшөт да, ачууну ойлоп кызгата. Акырын барып ачса, бир кара, бир сары торпок байланып турат. Эшиктин алдында турган кара торпок жалына баштайт.

– Айланайын, бизди чечип кой, биз да бир карышпыз, бизди жети бир тууган дөө көп жыл мурда ушундай кордукка салган – деп, какшайт. Кыз кара торпокту чечип, сарайына барганда кара торпок дөөгө айланып, кызды: – Сары торпокту чечпе, – дейт.

Бирок кыз ошол учурда чечип койгон болот. Ошол замат экөө тең дөөгө айланып, кызды кармашып, учуп кетишет. Көрсө бул эки дөө да бир учурда кызга сапар тартышып келатканда, жети дөө колго түшүрүп, торпок кылып байлап койгон экен. Эми максаттарына жетип, учуп кетишет.

Дөөлөр кызды алып барышары менен кыз коркуп кетип, төрөп коёт. Түндө кыз жатып түш көрөт. Түшүндө Этирмат дөө:

– Кара дөөгө тишим ооруп жатат, – деп айт. Дабасына Шахирстан деген чөлдө ит жеген жарты төө жатат. Ошонун бир кабыргасын сөгүп алып күйгүзүп, күлүн бассам тишим басылат экен деп айт, – дейт.

Кыз түшүн кара дөөгө айтат, ал айткандай аткарат. Этирмат дөө ошол жарты төөнүн этине келген болот.

– Жарты төөнү кайтып ордуна жеткирип кел, – деп айтат кара дөөгө кыз. Дөө төөнү алып кетет. Ошондо Этирмат туруп, мындай акыл үйрөтөт.

– Кара дөө келгенде уулунду чымчып ыйлата бер, – дейт.

– Неге ыйлайт деп сураса, кара дөө жанын айтсын, мен ага жанымды кошом деп жатат де.

Аңгыча кара дөө келет. Кыз Этирматтын айтканын кылат. Ошондо дөө: жердин жети түбүндө эки тоо бар экенин, эки тоонун түбүндө чоң көл бар экенин, көлдүн түбүндө жагал кийик отторун, кийиктин ичинде тешик үңкүрдүн ачкычы бар экенин, ошол ачкычтын оордугунан кийиктин ичи салаңдап, жер чийип калгандыгын, эгер үңкүрдү ачса, бир кара, бир сары кептер отурарын, ошол эки кептер эки дөөнүн жаны экенин айтат.

– Уулум, жанын сары кептерге кошпой, кара кептерге кошсун. Эптеп сары кептерди өлтүрө келсин, – деп табыштайт. Бул сөздөрдүн баарын Этирмат угат да жолго түшөт.

Этирмат кара дөөнүн айтканындай кылып кийикти өлтүрүп, ачкычты алып, үңкүрдөгү кептерканага барат. Кептердин карасын дароо өлтүрүп, сарысын мойнунан сыга кармап, сары дөөгө келип:

– Сары дөөгө жан керек болсо, жерге түшүрүп кой, болбосо өлүмүң менден! – деп өкүм кылат.

Сары дөө үчөөн жерге алып түшөт. Этирмат көп жүрүп тигилерди өзүнүн үйүнө, Көйкапка алып барат.

– Келиндүү болдум! – деп, дөөлөргө жар салып, кырк күн той берет. Кыз-жигит алтын уук, күмүш

кереге, ак өргөө көтөрүп берет. Этирматтын улуу келини тиги экөөн көрө албай жүрөт.

Адам баласына эле үйрүлүп түшө берет, – деп, кайнатасына нааразы болот. Эптеп адам балдарын өлтүрүүнү ойлойт. Улуу келини бир чаян табат да, кыз-жигит күндө жуунчу сууга салып коёт. Дагы бир күнү кыз эртең менен жуунуп жатканда Этирмат суудагы чаянды көрүп калат. Чаян кызга жармашарда Этирмат жетип, чаянды кагып жиберет. Чаян жанчылып, бир тамчы каны кыздын бетине жабыша түшөт. Кыз да-роо эси ооп жыгылат. Этирмат айласы кетип, кыздын бетиндеги канды соруп түшүрө баштайт.

Ошол учурда Семурук асмандан учуп келет да, улуу келин бекитип койгон чаянды алып чыгат. Окуяны башынан айтып берет. Этирмат улуу келинин кууп жиберет. Кеңешип олтурушуп Семурук кыз-жигитти өз мекенине жеткирүүнү сурайт. Ошентип, Семурук адам балдарын өз өлкөсүнө алып жөнөгөн экен. Семуруктун таскагынан кээ кезде жылдыздар кагышып, учуп барат имиш. Бул бизге түндө көрүнүп жүрөт, дейт.

ЯКМАС АКИМ

Якмас Аким байлыгы ташыган адам экен. Ал адамдын өмүрүн узартышка көп аракет жасаптыр. Тынч океандын бир аралында кия (чөп) бар экендигин китептен көрүп, ошону табыш үчүн кеме жасатып алып, издеп жөнөйт. Бирок Кудай мени оозуна албастан жөнөдү деп Асирейил (жан алгыч) периштени чакырып:

– Якмастын артынан барып, колундагы китеби менен компасын эптеп сууга чөгөрүп ийип кел! – деп жиберет.

Асирейил артынан барып, Якмастын кемесинин арт жагына чымчык болуп конуп:

– Каякка бара жатасың? – деп, Якмастан сурайт. Якмас:

– Адам баласынын өмүрүн узартып, узак жашата турган дары чөптү издеп баратам, – дейт.

Асирейил:

– Сен ошондой билгичсиңби?

– Билгичмин! – дейт.

– Билгич болсоң, азыр Асирейил кайда? – деп сурайт. Якмас:

– Асирейил же сен, же мен, – дейт. Асирейил:

– Кантип билесиң? – дейт. Якмас:

– Колумда китебим бар, – дейт. Асирейил:

– Кана китебиң? Якмас:

– Мына! – деп, көрсөткөндө китебин, компасын океанга кагып түшүрөт. Якмас:

– Максатым ишке ашпады! – деп үйүнө келип:

– Мен элге жакшылык кылайын деген элем, иш жүзүнө ашпады, – деп бардык дүйнөсүн жетим-жесир, кедейлерге бөлүп берип, аялын колунан жетелеп, бир башым дубана болсом да, оокат кылам, – деп, шаар кыдырып кете берет.

Якмас кыдырып жүрүп, Сырдыбай кандын шаарына барып, шаардын ичинде бир үйдө убактылуу жайланышат.

Сырдыбай хан кырк жигити менен ууга чыгып, куш салып жүрүп, эки чоң суунун куймасынан бир жерди жактырып:

– Ушул жерди тегиздетип, жайдын күнү сейилдей турган жай кыл! – деп Ыдырыс деген вазирине дайындайт.

Вазир Ыдырыс базарга барып:

– Кырк жумушчу керек – деп, элге кулактандырды. Якмас базарга түшкөн экен, вазир Ыдырыстан сурайт:

– Сага кырк жумушчу керекпи, же кырк кишинин ишин бүтүрө турган, кырк кишинин оокатын иче турган болсо эле болобу? – дейт. Ыдырыс:

– Эгер ошондой болсо да болот, – дейт.

– Андай болсо, жаныңа мени ээрчитип алып, ханга алып бар, – дейт.

Ыдырыс тигини ээрчитип алып, ханга алып барат. Якмас хандын алдында убадасын берип, макул болот.

Хандын чоң атасы дөө экен, чоң атасы алып жүргөн күрөк бир дөбөдө топуракка көмүлүп калган, ошону каздырса, кырк киши көтөрүп келет. Якмас кырк киши зорго көтөрүп келген күрөктү сол колу менен алып, ушул жарайт, – деп, жерге сайып коёт. Кырк кишиге даярдаган оокатты ичип:

– Ишиңерди көргөзгүлө, – дейт.

Вазир иштете турган дөбөнү ээрчитип барып көрсөтөт. Якмас үч күндөн кийин менден кабар ал, – деп, иш үстүнө кала берет. Үч күн ичинде дөбөнү тегиздеп, айландыра ар түрдүү жемиштерди тигип, дуба менен жемиштерди бышырып, дөбөнүн ортосунан бир кумура дилденин оозун ачып, бак– дарактын ортосуна коюп, Якмас көлөкөдө уктап калыптыр.

Үчүнчү күнү Ыдырыс келип, таң калат. «Дубакөй турбайбы», – деп айланып, кыдырып жүрүп, уктап жаткан Якмастын бутун басып алат. Якмас ойгонуп кетип:

– Кожоюн, көңүлгө жагабы? – дейт.

– Жагат! – деп, ортодо турган кумураны көрүп:

– Бул эмне? – дейт. Якмас:

– Бул кумурада алтын, – дейт. Анда вазир:

– Жакшы болуптур, экөөбүз бөлүп алалы? – дейт.

– Жок, бул жерге падыша ээ болот. Бул алтын – падышаныкы. Биз экөөбүзгө алууга болбойт, – деп, Якмас кумураны бербейт. Вазир:

– Канча алтын бар экен? Кумурага эңкейип карачы! – дейт. Якмас кумурага эңкейип карап атканда, вазир Якмастын башын кылыч менен шарт чаап таштайт. Якмастын башы тоголонуп баратып:

– Кызыталак, менин аялымдын алты айлык боюнда бала бар. Алты жашка чыкканда, сенин башыңды менин башымдай тоголотот! – дейт.

Якмас жасап бак тиккен жерге:

– Менин сегиз жашта кызым бар, он сегиз жашка чыкканда сага берем, бул жерди кеңейтип, биз

жайында сейилге келгенде, дүр-дүйүм жемиш менен камсыз кыласың! – деп, Сырдыбай хан Инамжан деген адамды коёт.

Якмас аялына:

– Сенин курсагыңдагы бала – эркек. Төрөлгөндө атын Даанышман кой. Алты жашка чыкканда колуна мобу кестикти бер, андан аркасын өзү билет, тилин алып, өз жайын ат кой! – дейт экен.

Алты ай өтөт. Бала аман-эсен төрөлөт экен. Антип-минтип алты жыл өтүп, Даанышман алтыга чыгат. Даанышмандын колуна кестекти берет. Даанышман апасына:

– Казанды жууп, тулга асып тур, мен базарга барып келем, – деп жөнөйт.

Базарга келип, касапка барса семиз уйдун этин сатып жаткан экен, мага беш кадак эт тартып бер! – деп, этти алат.

Акча төлөбөй кетип баратат эле, касап:

– Каякка барасың, акча төлө! – деди.

– Акчаны эмне кыласың, мындан башка акчаны аш кылсаң. Малчыдан уурдап келип сатып жатасың! – деди эле, касап:

– Ээ, өмүрүң узаргыр, эмне дейсиң, кете бер! – деди... Базарды аралап жүрүп койдун майын, сабиз, пияз алды. Алгандарынын баарын апасына алып келди.

– Сиз жакшылап паллоо жасай бериңиз, мен ашка кошо турган жакшы жыттуу гүл алып келем, – деп кетти.

Даанышман Сырдыбай сейилдеп турган багындагы Инамжанга барды. Короосуна баш багып:

– Инамжан аке, саламатсызбы? Капа болбосоңуз тетиги жыттуу гүлдөн бир тал бериң? – Деди.

Инамжан гүлгө кеткенде, короосунун эшигинде бир кой байланып турган эле, Даанышман агытып жиберип:

– Аке, коюңуз бошонуп, гүлдөрдү жеп жатат! – деп кыйкырды.

Инамжан келип, кайра басты эле, койду Даанышман кайра коё берип, дагы кыйкырды. Үчүнчү жолу коё берип, дагы кыйкырды эле:

– Эй, кызыталак, кандай токтобойсуң! – деп, Инамжан таш ыргытты эле, таш койго тийип, кой тырп этпей жыгылып өлдү. Даанышман:

– Ээ, аке, үч жанды бекер өлтүрдүң, – деди.

– Эмне деп айтып жатасың? – деди.

– Үч жанды бекер өлтүрдүң деп айтып жатам, – деди.

– Өлгөн кой бирөө эле, кайдагы үч жан, – деди.

Даанышман айтты:

– Койдун ичинде эгиз кара кашка: бири эркек, бири ургаачы козусу бар эле. Инамжан:

– Жашабаган бала, азыр койду соём, жалган айтсаң, сени кошо соём! – деди. Даанышман:

– Мен макулмун, – деди.

Койду союп көрсө, баланын айтканы туура чыкты. Инамжан ойлонуп туруп: «Вазирдин дайындаган баласы ушул окшойт». Вазир Ыдырыс бала келсе ушул жерге келет, – деп Инамжанга дайындаган. Алты жыл өттү, бала келсе, союп мага жүрөгүн бер, жүрөгүн бербесең мен ишенбейм деген.

Инамжан баланы:

– Соёмун! – деди. Даанышман айтты:

– Сыдырбай хан менен Ыдырыс сени алдаган кызымы берем, – деп. Кызын бербейт, мен алып берем, – дейт. Инамжан:

– Менин убадам бар, сени союп жүрөгүңдү бермекмин.

– Аны ыраазы кыл, мынабу жондун нары жагында бир келин ак козу жетелеп ыйлап баратат. Себеби келиндин баласы өлүп, эмчегине сүт толуп, чыдабаганынан козуга эмизген. Келин бирөөгө беш дилде карыз болуп, козу беш дилдеге сатылганы жатат. Мынабу беш дилдени берип козуну алгын. Адамдын сүтүн эмген үчүн козунун жүрөгү абдан ширин. Алып келип союп, менин көйнөгүмө ороп, каны менен берсең, ыраазы болот. Ишенбесең, чуркап кара! – дейт.

Инамжан чуркап караса, келин козуну жетелеп баратат. Эмнеге ыйлап баратканын сураса, Дааныш-мандыкы тура.

Инамжан беш дилдени берип, козуну алып келип, баланын көйнөгүн канга боёп, козунун жүрөгүн алып, баланы коё берет. Вазир Ыдырыс келип, жүрөктү жеп, ишенип калды. Бир топ жыл өтөт. Сырдыбай хан бир күнү түш көрүп, түшүн унутуп калыптыр. Сырдыбай дубана-бакшы, кожо-молдолорду чакырып, унуткан түшүмдү таап бергиле дейт. Эч кимиси таба албайт. Сырдыбай хан кырк вазирге буйрук берет:

– Менин унуткан түшүмдү табасыңар же таба турган олуяны табасыңар, кырк күнгө чейин таппасаңар, баарыңарды даргага астырам, – дейт.

Вазирлер сурамжылап, эч айла таба албай коюшат. Кырк күн бүтүп, эртеси даргага асыла турган болушат. Ыдырыс вазир ойлонуп: «Баягы олуя баланы бекер өлтүрткөн экемин, ошол бала билет эле, мен Инамжандан сурап көрөйүн, кокус өлтүрбөсө, бала унуткан түшүн таап берсе, кырк вазирдин жанын аман алып калат».

– Көркпой чыныңды айт! – деди.

– Силер аман кала турган болсоңор, бала өлгөн жок.

– Инамжандан баланын жашаган жерин билип алып, Сырдыбай ханга барды.

– Баланча көчөдө олуя бар. Ошол унутулган түштөрдү табат, – деди.

– Мен барсам, келбейт.

– Муршап жибер! – деди хан.

Ыдырыс муршап жиберди. Муршап барып, Даанышманга:

– Сени кан чакырып жатат! – деди. Даанышман:

– Хандын чакыруусуна барбаймын, мен али жашамын, хандын чакыруусуна баш ийбеймин, ханга айтып бар, түшүнөт- деди.

Муршап канга келип айтты.

– Туура айтыптыр, сени буйрук менен чакырганы жок, келип кетсин деп сурады, – деди. Ал дароо келип, балага айтты:

– Жок, мен бара албаймын, – деди. Хан:
– Ат токуп алып мингизип кел! – деди. Атты алып барса:

– Жок, бул шамалдан жаралган ат, минбеймин, – деди. Төөнү алып барса:

– Минбеймин – деди.

Өгүздү алып барса:

– Бул заңги баба, буга да минбеймин. Анда кан:

– Сурачы, эмнени минет экен? Муршап барып:

– Деги эмне минсең барасың? – деди.

– Хандын Ыдырыс деген вазири бар, ошону токуп, эки шибеге ээрге илип келсеңер, ошону менен барам! – деди.

Даанышман Ыдырысты токутуп алдыртты. Даанышман Ыдырысты минип, шибеге менен сайгылап баратты. Хандын эшигине минип барып, түшпөй туруп алды:

– Ат алсын! – деп, эки жигит келип, Ыдырыстын башын кармады. Башын кармаган жигиттерге айтты:

– Мен хандан чыгып келгенче жанын тындырбай шибеге менен сайгылап турсаңар, эгер аяп жанын тындырсаңар, силерди мунун ордуна сайгылатам! – деди.

Эки жигит өз жанынан коркконунан жанын тындырбай сайгылап турду. Даанышман салам айтып хандын үстүнө кирди. Хан алик алып:

– Отур, балам! – деп, орун көрсөттү. Даанышман:

– Чакырган экенсиз, келдим! – деди. Хан:

– Балам, мен кызыктуу түш көрдүм да, унутуп калдым, – деди.

– Ханым, түшүңүздү эсиңизге түшүрүңүзчү, – деди.

– Ханым, менин айткандарымды орундатсаң, жоруп да берем.

– Эмне айтсаң, ошонун баары орундалат.

– Мен минип келген Ыдырыс сейилдей турган дөбөнүн ортосунан бир кумура алтын таап алган. Ыдырыс барып, ханга айтпай бөлүп алайын, – деди. Атам жер ханга тиешелүү болот. Жерден чыккан кен жана башка табылгалар ханга тиешелүү, албайбыз, хандын

казынасына беребиз, – деди. Ыдырыс атамы эңкейип кара, канча алтын бар экен, – деди. Атам эңкейгенде, атамдын башын алып таштады. Атамдын башы: кызы-талак, менин аялымдын алты айлык боюнда бар, кудай кааласа, ал алты жашка чыкканда, башың меникиндей тоголонот деген. Биринчи Ыдырыстын башы алынсын.

Ыдырыстан сурады эле:

– Туура – деди, Ыдырыстын башы алынды.

– Балам, эми түштү жоруп бер! – деди. Даанышман айтты:

– Сиздин аялыңыздын аты Сыргажанбы! Сырганын сулуулугуна кызыгып, кордук менен алгансыз, туурабы?

– Туура! – деди.

– Сырганын сүйгөн жигити бар эле, үкөккө салып ала келген, баш жагыңызда, алтын табактагы алмадан бирөө колун салып, алып турчу беле?

– Туура! – деди. Даанышман:

– Айткандын баары орундайт дегенсиз, хан эки сүйлөбөйт, туурабы? – деди. Хан:

– Туура! – деди.

– Эмесе, мынабу үкөктүн ичинде кыздын сүйгөн жигити жатат, сиз эшикке чыкканда, Сыргага жигити кол салат. Алтын табактагы алмага кол салган ошол жигит. Үкөктү ачып караңыз дагы, жигитине кошуп, жакшы жашагыла – деп, жаман айтпай, көңүлүндөн чыгарып, энчи берип жөнөт! – деди.

Хан макул болуп жөнөттү. Даанышман уруксат сурады.

Балам, сен менин жаныман кетпе. Жаш болсоң да, баш вазир бол! – деп жиберди. Акыры вазир болуп жүрүп, кан өлгөндөн кийин Даанышман хан болуп, Инамжанга айткан кандын кызын алып берип, атасы сейил жасаган жеринде Даанышман сейилдеп калган экен.

МАЗМУНУ

ТҮЗҮҮЧҮДӨН.....	3
АКЧҮКӨ МЕНЕН КУУЧҮКӨ	6
АЖЫДААР АЯЛ	13
АЛТЫН БАЛЫК.....	16
АЛТЫН КУШ.....	26
АЛТЫН ШАКЕК	32
АСМАН КЫЗЫ.....	38
АСЫЛ ТАШ	45
БАЛА МЕНЕН СЫЙКЫРЧЫ	54
ЖАНЕК МЕРГЕН	57
ЖЕЗКЕМПИР	61
ЖЕТИМ БАЛА	63
ЖЫЛАН МЕНЕН КЫЗДЫН АҢГЕМЕСИ	70
ЖЫЛАМЫШ ХАН	72
КАЙСЫНЫСЫ ЧОҢ?	81
КАМЫР БАЛБАН	83
КАРАЧ БААТЫР	85
КАРЫШКЫР ЖЕГЕН АДАМ	92
КАШКУЛАК	99
КЕДЕЙ	120
КЕДЕЙ КЕМПИР	137
КЕДЕЙДИН ҮЧ УУЛУ	140
КЕНЖЕ БАЛА	161
КЕМПИРДИН ЖЕТИ БАЛАСЫ	168
КИМИВИЗ УЛУУБУЗ	172
КУБУЛМА АЖЫДААР	173
КУЛАНЧЫ МЕРГЕН.....	175
КУЛДУН УУЛУ ЖАНА ЗЫМЫРЫК КУШ.....	185
КӨЧПӨСБАЙДЫН БАЛАСЫ	191
КЫЗ ТАНДАГАН ЖИГИТ	194
МАДЫЛГЕН СУЛУУ.....	200
МЕРГЕНЧИНИН КЫЗЫ.....	208
МЕНДИРМАН	215
МҮНҮШКӨР	222
КААРДУУ ХАН.....	223
МҮРӨК СУУСУ.....	237
НААБАТ	241

ОБОЛБЕК.....	244
ОТУНЧУ ПАДЫША.....	248
ӨГӨЙ ЭНЕ.....	253
ӨНӨРЛҮҮ БАЛА	269
РУМ ПАДЫША МЕНЕН ТУРУМ ПАДЫША	273
САРГАЛДАЙ МЕНЕН АК КОЁН	279
САСЫК ҮПҮПТҮН ТААЖЫСЫ.....	317
СУЛУУ ИЗДЕГЕН ЖИГИТТЕР.....	318
СОКУР СООДАГЕР.....	320
СЫЙКЫРДУУ САКА.....	331
СЫЙКЫРДУУ ЧАКЧА.....	333
СЫЙКЫРДАН КУТУЛГАН СЫРГА КЫЗ.....	350
СЫРДУУ БУЛАК БАЯНЫ.....	370
ТАГДЫР	374
ТАЗ БАЛА	382
ТҮШ ЖОРУГУЧ БАЛЫКЧЫ	391
УЛУКМАН.....	396
УУРУ.....	409
УР ТОКМОК.....	416
ҮЧ КЫЗ.....	419
ҮЧ КЫЗ.....	423
ҮЧ ЖЕТИМ	424
ҮЧ БИР ТУУГАН.....	430
ХАНДЫН БАЛАСЫ	432
ХАН МЕНЕН ВАЗИР	437
ЧАЛЧЫКТАГЫ БАЛЫК	442
ЧАКЧЫГАЙ МЕНЕН КАРАКАШ ЧЫМЧЫК	
ЭМНЕ ҮЧҮН ЖАЙЛООДО ЖАШАШАТ?	453
ЧОЛОК МЕНЕН СОКУР.....	456
ЧЫНДЫК ЖЕҢЕТ.....	471
ЧЫЧКАНДЫН БАЛДАРЫ	484
ЧЫМЫН БААТЫР	485
ЭДИЛКАНДЫН ҮЧ КЫЗЫ, ҮЧ КҮЙӨӨСҮ	503
ЭНЕ СҮТҮ.....	515
ЭР ТӨШТҮК.....	524
ЭР ЭШИМ	527
ЭТИРМАТ ДӨӨ	535
ЯКМАС АКИМ	542

Адабий-көркөм басылма

«Эл адабияты» сериясы

КЕРЕМЕТТҮҮ ЖОМОКТОР

22-том

Түзгөн: *Осмоналиева Н.*

Тех.редактору: *Жанышбекова А.*

Корректору: *Осмоналиева Н.*

Компьютердик калыпка салган: *Б.Өмүров*

Терүүгө 04.04.2017-ж. берилди.

Басууга 27.06.2017-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 84x108 ¹/₃₂.

Көлөмү 34,5 б.т. Нускасы 500. Заказ № 22

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс»
ЖЧК басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз көч. 49.